

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA

MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT MOLIYA INSTITUTI

N.Mamatov, A.Hojiboev, Sh.Jo'raev

FALSAFA TARIXI

(Sharq va g'arb falsafasi)

Toshkent – 2006

Normurod Mamatov, Abduvahob Hojiboev, Shahriddin Jo'raev. Falsafa tarixi (Sharq va G'arb falsafasi, o'quv qo'llanma). Toshkent, TMI - 2006y. 230 bet

ANNOTATSIYA

Mazkur qo'llanma falsafa tarixining muhim jihati hisoblangan Sharq va G'arb falsafasi, uning shakllanishi va rivojlanishi, ulardagi falsafiy oqimlar, falsafiy maktablar tomonidan yaratilgan falsafiy sistemalar, ularning mohiyati, Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi aloqadorlik, umumiylik va alohidalik masalalari hamda Sharq va G'arb falsafasi o'rtasidagi umumiylikning hozirgi zamon ijtimoiy va ma'naviy muammolarini hal qilishdagi ahamiyatiga aloqador bo'lgan masalalar yoritilgan. Ayni vaqtda u falsafa fanini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan muhim qo'llanma rolini ham o'ynaydi.

Falsafa tarixi, Sharq va G'arb falsafasi o'quv qo'llanmasi O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining institut qoshidagi Oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy Kengashining 2005 yil 27-dekabr 3-sonli qarorida ko'ra nashrga tavsiya qilingan.

Taqrizchilar: f.f.d. prof. X.Haydarov f.f.n. dots. J.Abduxoliqov

Nashrga tayyorlovchi: "Falsafa" kabinetining mudiri J.Muqimov.

© Normurod Mamatov, Abduvahob Hojiboev, Shahriddin Jo'raev

© Toshkent Moliya Instituti, 2006

1-mavzu: ShARQ VA G'ARB FALSAFASIGA KIRISH.

REJA:

- 1. Falsafa tafakkur fenomeni sifatida.**
- 2. Sharq va G'arb falsafasidagi umumiylik va alohidalik.**
- 3. Sharq va G'arb falsafasini tadqiq qilishning o'ziga xos xususiyatlari.**
- 4. Sharq va G'arb falsafasidagi uyg'unlik va hozirgi zamon tsivilizatsiyasining taqdiri.**

Biz yashayotgan davr tom mazmuni bilan o'ziga xos tarixiy mazmun bilan qondirilgan davrdir. Tarixda hamisha bo'lib turgan kuchli ijtimoiy ziddiyatlardan tashqari bugungi kunda fundamental xarakterga ega bo'lgan jarayon – tafakkur hamda dunyoqarash tarkibining ildizlarida tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda.

Planetaning barcha xalqlari va millatlari turmushiga oid bo'lgan madaniyat va ma'naviyat bir butunlik tomon intilmoqda. Ayni vaqtda ularning har birida o'z "men"ligi tobora chuqur mazmunga ega bo'lmoqda. Bunday murakkab jarayonda jahon xalqlarining taqdirleri hal bo'lmoqda. Shuning uchun ham ushbu jarayon jiddiy falsafiy tahlilni talab qiladi. Bunday tahlilning debochasi Sharq va G'arb falsafasi, ular o'rtasidagi uyg'unlik hamda ularning har birining o'ziga xosligi, ularning har birining kichik yoki katta siyosatga ta'siri, kishilik taqdirini oldindan ko'ra bilishga bo'lgan ko'magi hisoblanadi.

Umuman, insoniyat tsivilizatsiyasi haqida gap ketganda Sharq va G'arb haqida, ular o'rtasidagi tub farqlar haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Hatto Qadimgi Grek madaniyati shakllana boshlagan davrlarda ham ular o'rtasidagi farqni ko'rish mumkin bo'lmagan. Faqat Ellin madaniyati, keyinchalik Rim madaniyatining vujudga kelishi ma'lum darajada G'arbnii Sharqdan ajratish va ularning o'ziga xos farqlarini ko'rsatish imkonini berdi. Aleksandr Makedonskiyning Sharqqa qilgan yurishi, Markaziy Osiyoda Grek-Baqtriya davlatining shakllanishi, grek va hind yozuvlari o'rtasida uyg'unlikning vujudga kelishi ayni vaqtda G'arb va Sharq madaniyatining birligini ko'rsatdi. Bu birlikda biz o'ziga xos Sharq madaniyatining sintezi hisoblangan grek madaniyatining, san'atining, fanining Sharq mamlakatlariga kirib kelishini ko'rsak, ikkinchi tomondan Makedonskiy yurishlari orqali

qadimgi va boy Sharq madaniyati, tsivilizatsiyasining G'arbga keng miqyosda singib borishini ham ko'ramiz.

Sharq ma'naviyatidan biri bo'lgan iudaizmning xristianlikka ko'rsatgan ta'siri natijasida Sharq madaniyatining Evropa xalqlari turmush tarziga kirib borishi va ular hayotida muhim qadriyat rolini o'ynashi ham alohida ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir.

O'sha davrlardagi iqtisodiy va madaniy munosabatlarning chuqurlashuvi Ipak yo'liga o'xshash savdo yo'llarini qaror toptirdi. Bu yo'llar ayni vaqtda Sharq va G'arb davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning integratoriga aylandi. Shu yo'llar orqali bir xalqning madaniyati, san'ati va fan yutuqlari boshqa xalqlar hayotiga ham kirib bordi. Iqtisodiy munosabatlarning kengayishi va chuqurlashishi ayni vaqtda o'sha davr mezoniga ko'ra ma'lum bir ma'naviy birlikni vujudga keltirdi.

Sharq va G'arb o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va ta'sir islom dinining shakllanishi va rivojlanishi bilan o'ziga xos bir davrni yaratdi. Islom dini haqida so'z ketganda so'zsiz bu madaniyat o'zigacha bo'lgan ko'plab madaniyatlarning sintezi ekanligini yodimizdan chiqarmaymiz. Islomning Shimoliy Afrika, Evropaga (Ispaniya) tarqalishi o'ziga xos bir tarixiy fenomen edi.

O'rta asrlar Sharqi va G'arbi ma'naviy uyg'unligi o'ziga xos zaruriyat sifatida shunday shaxslarni ham yaratdiki, ular bir yo'la bir necha qit'alarni birlashtira oldi. Masalan, buyuk ispan faylasufi **Ibn Rushd** nafaqat buyuk faylasuf, balki u Afrika va Evropani, Osiyo va Evropani, xristianlik va islomni bir-biriga bog'lagan ko'prikdir. Bundan tashqari Ibn Rushd tufayli Evropa o'zini-o'zi qayta tanidi. U buyuk grek faylasuflarining asarlarini arab tilidan ispan tiliga tarjima qilishi bilan Evropa xalqlarini grek madaniyatining gultoji bo'lgan Platon va Aristotel falsafasi bilan tanishtirdi. Ibn Rushd deganimiz, **Avvero**esning aynan o'zidir. Avveroizmda esa ilmi aqliyaning cho'g'lari ilk bor yallig'lanib ko'zga tashlanadi. Bu ilmi aqliya keyinchalik Dekart, Spinoza, Leybnits kabi buyuk aql egalarining etishib chiqishiga sabab bo'ldi. Ular tafakkurning yangi qatlamlarini kashf etdilar. Bu qatlamlarda biz yangi zamon deb atalgan davrning iqtisodiy hayotdagi, ijtimoiy turmushdagi, siyosiy sohalardagi yangi hodisalari o'z in'ikosini topgan edi.

Arablarning O'rta Osiyoni bosib olishi, O'rta Osiyoda islom dinining yoyilishi, Sharq xalqlari madaniyatining o'zaro yaqinlashuvida va bu yaqinlashuv orqali Sharqning G'arb bilan aloqadorligining kuchayishida muhim bosqich rolini o'ynadi. Bu davrning jahon ma'naviyati taraqqiyotidagi rolini ko'rsatish uchun bir tarixiy lavhaning o'zi kifoyadir. Mana Jomiyning Iskandar haqidagi dostoni, unda muallif kelgusida buyuk foh bo'lib etishuvchi Iskandarning ustozlari Arastu haqida hikoya qiladi. Bayon qilinishicha Iskandar ustozining qo'lida Evklid bilan Ptolomey ta'limotini o'rgangan. Keyin esa o'sha dostonning o'zida "Xiradnomai Arastu", "Xiradnomai Aflotun", "Xiradnomai Suqrot", "Xiradnomai Buqrot", "Xiradnomai Pifagor", "Xiradnomai Isklinos", "Xiradnomai Germes" boblarini mutolaa etasiz. Yoki mana Nizomiyning dostoni. Unda ham Iskandar huzurida bo'lgan munozara haqida hikoya qilinadi. Munozara samo va zaminning yaratilishi haqida boradi. Bu munozarada Arastu, Fales, Appalona Tianskiy, Suqrot Porfiriy, Germes Tirismegist, Aflotun ishtirok etadi. Shoir yuqorida keltirilgan nomlarni jiddiy xronologiya asosida bergan. Bu nomlarning asarda keltirilishi yozuvchi dunyoqarashi va davri bilan uzviy bog'langan. Chunki Jomiy va Nizomiy ijodida qadimgi yunon falsafasi va fanining buyuk namoyondalari qaytadan tug'ilgan. Biroq bu qiyofalar o'zga zamon, o'zga odamlar, o'zgacha fikr tizimi uchungina yangi haqiqatdir.

Biz bunday tarixiy ekskursiyani davom ettirishimiz mumkin. Kishilik tarixi shu darajada boyki, undan biz uni yanada boyitadigan mohiyat birligiga ega bo'lgan umumiyliklarni ko'plab topishimiz mumkin. Mazkur umumiyliklar ma'lum darajada falsafiy ta'limotlarda o'z ifodasini topgan. Bu falsafa tarixining predmeti hisoblanadi. Chunki, falsafiy tafakkurni tiklash va takomillashtirish, uni baholash u kishilikning jonli ma'naviy qalbini tiklash hisoblanadi. Ayni vaqtda falsafa tarixi falsafiy bilimlarning mavjudlik usuli hamdir. Chunki, har bir tarixiy davr, u antik bo'ladimi, o'rta asrlar bo'ladimi, yoki hozirgi davr bo'ladimi, har bir davr o'z mantig'iga, o'z falsafiy sistemasiga va o'ziga xos dunyoqarashiga ega bo'ladi. Bundan tashqari falsafa tarixi har bir tarixiy davrda dunyoga yaxlit bir butun borliq sifatida qarash va unda insonning o'rnini belgilash, ifodalash to'g'risidagi bilim shaklida ham ko'rinadi. Bundan tashqari falsafiy tafakkur kategorial

tafakkur sifatida ham shakllanish tarixiga egadir. Bu jarayon so'zsiz har bir tarixiy davrning etuklik darajasi bilan uzviy bog'liqdir. Mazkur hodisalarni biz Sharq va G'arb falsafasida o'ziga xos tarzda shakllanganligini va mavjud bo'lganligini ko'ramiz.

Ushbu masalalarga baho berishda biz bir qator tamoyillardan kelib chiqamiz. Ular jumlasiga falsafiy ta'limotlarning ob'ektiv mazmunini ularning sub'ektiv shaklidan ajratish, insoniyat falsafasi taraqqiyoti birligi tamoyili, falsafaning bosqichma-bosqich rivojlanishi, tarixiylik kabilar hisoblanadi. Bundan tashqari Sharq va G'arb falsafasini tatbiq qilishda mantiqiylik, tarixiylik, sotsiologik, qiyosiy-tarixiy metodlarning roli benihoya kattadir.

Shu o'rinda Sharq va G'arb falsafasi va uning evolyutsiyasini tahlil qilishdan oldin falsafaning fan ekanligi haqida ham to'xtalib o'taylik.

Falsafa ilmi milliy, ayni vaqtda umuminsoniy qadriyatdir. Mazkur qadriyat inson o'zini o'zi inson sifatida tanigan kundan boshlab takomillashib, rivojlanib, chuqurlashib, murakkablashib, ilmiylashib va tobora insoniylashib borayotgan fandır.

Falsafaning o'zi bir dunyoqarashdir, odamning dunyoga bo'lgan qarashlarining yig'indisidir. Dunyoqarashning mifologik, diniy, ilmiy, siyosiy, badiiy, kundalik turmushga nisbatan bo'lgan shakllari mavjud. Falsafa dunyoqarashlarning boshqa shakllaridan shu bilan farq qiladiki, u eng avvalo ijtimoiy ongning ilmiy sohasiga taalluqlidir. Uning tarkibida esa boshqa fanlardan farqli o'laroq, o'ziga xos kategorial apparat mavjud bo'lib, u o'z taraqqiyotida qandaydir bir fanga tayanmasdan, balki barcha fanlarga, insoniyat o'zining butun taraqqiyoti davomida erishgan tajribasining yaxlit holda to'plagan bilimiga tayanadi.

Falsafaning mohiyati - bu "olam-odam" tizimidagi umumiy muammolar ustida fikr-mulohaza yuritishdan iboratdir.

Falsafa ichki jihatdan ixtisoslashmagan, kundalik hayotda mavjud bo'lgan bilimlar bilan bog'liqdir. Bunday aloqa eng avvalo falsafaning tilida namoyon bo'ladi. Falsafaning tili shaxsning hayotiy tajribasini qayd etadigan so'zlarga boy bo'ladi. Bu so'zlarning vazifasi – odamlarning har kungi amaliy faoliyatini, ularning o'z atrofida sodir bo'layotgan voqelik bilan bevosita aloqaga kirishishlarini ta'minlash, shu jumladan, umumijtimoiy muhit bilan

bevosita aloqaga kirishishini ta'minlashdan iborat. Falsafa tilini har kuni ishlatadigan tilimiz bilan solishtirib tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, umuman olganda falsafaning tili maxsus fanlar tiliga nisbatan jonliroq, tabiiy tilga yaqinroqdir. Falsafiy kategoriyalar madaniyatning rivojlanib borishi asosida shakllanadi hamda kundalik til strukturasi mujassamlashadi. Falsafa so'zlarni izohlash jarayonida o'z tushunchalarini tizimlashtiradi, ularning ma'nosini yanada chuqurlashtiradi, lekin ularning umumiy ma'nosini ham, iste'moldagi ma'nosini ham o'zgartirmaydi.

Falsafiy bilimlarning mazmuni o'z ichiga sog'lom fikrni jamlab, hodisalarning eng muhim sabablarini bilishga va ulardan kundalik amaliy faoliyatda foydalanishga qaratilgan bo'ladi.

Aynan mana shu kundalik bilimlarda, ularning teran ma'nosida insoniyat hayotining bebaho qadriyat "donolik" deb nom olgan fazilati qiyomiga etib, chuqur ma'no kasb etib boraveradi. Tabiat to'g'risidagi bilimlarda bunday qadriyat ishlatilmaydi. Shuning uchun ham biz ba'zan kishilarni "o'z fanini yaxshi biladigan mutaxassis" deymiz, lekin uni hech qachon "dono odam" demaymiz. Mabodo u yoki bu olim to'g'risida mazkur tushunchani qo'llaydigan bo'lsak, u o'sha olimning o'z fanini nechog'liq bilishligini ifodalaydi, balki o'sha olimning olamga, hayotga nisbatan umumiy munosabatiga taalluqli bo'ladi.

Falsafiy fikrlash qobiliyati mutaxassis faylasuflar bo'lmagan kishilarda ham, donolik deb ataluvchi xususiyatni shakllantiruvib boradi. Ayni vaqtda, xususan, falsafa ilmi bilan shug'ullanuvchi kishilar o'z sohasi muammolari ustida fikr-mulohaza yuritishi jarayonida, kundalik turmushga nisbatan munosabatlar jarayonida shu qadar yuksaklikka ko'tariladiki, ularning erishgan darajasi biz aytayotgan "donolik" tushunchasiga muvofiq keladi.

"Donolik" deganda biz hayotiy tajribaga tayanadigan teran aql-idrokni, haqiqat va yaxshilik birligini, oliy haqiqatni, sevgi va rostgo'ylik mushtarakligini, aqliy va axloqiy kamolotning oliy darajaga etgan holatini, qadriyatlarni qadrlash, his-tuyg'ularining hayotga singib ketishini, har qanday narsaga va hodisaga mehr bilan qarash, har qanday harakatga tashvishli murakkab holatlarda ham masalaga aql ko'zi bilan qarashni tushunamiz.

Qadimgi yunon tilidan fanga kirib kelgan atama - “Falsafa”ning aynan soʻzma - soʻz maʼnosi “**phileo**-sevaman + **sophia**-donolik; yaʼni donolikka muhabbat” demakdir. Ayni vaqtda qadimgi yunonlarda bu soʻz “tushunishga intilish”, “bilimga intilish” degan maʼnolarni ham anglatgan. Ushbu soʻz Fukidid, Suqrot va boshqa antik madaniyat vakillari tomonidan xuddi shunday maʼnoda qoʻllangan. Bizgacha etib kelgan rivoyatlardan birida aytilishicha, goʻyo Pifagor oʻzini dono emas, balki donolikni sevadigan kishi deb atagan: donolikning oʻzi esa (xuddi bilimga oʻxshab) faqat Xudoga xos xususiyat, odam esa faqat donolikka (bilimga) intilish bilan qanoatlanib qolishi kerak ekan. Antik falsafa mutaxassislari taxmin qilishlaricha falsafa soʻzi atama va alohida bilim sohasining nomi sifatida birinchi marta Platon tomonidan qoʻllangan.

Soʻnggi oʻn yilliklar mobaynida “falsafa” soʻzi donolikka tenglashtirib kelinmoqda. Uning mohiyati esa eʼtiborga olinmayotir. Falsafani fan darajasiga chiqarish uchun kurashayotgan ayrim olimlar ushbu atamaning bunday maʼnosi endilikda “eskirib koldi”, u endi hozirgi zamon falsafa fanini buzib koʻrsatuvchi arxaik soʻzga aylanib qoldi, - demoqdalar.

Lekin biz bunday fikrdan yiroqmiz. Bugun falsafani donolikka muhabbat deb talqin qiluvchi qadimgi anʼanalardan voz kechish uchun asosli sababni koʻrmayotirmiz. Dunyo falsafasida endi – endi oyoqqa turayotgan ilmiy bilim aks ettirilgan edi. Mana shu tarixiy fakt insoniyat madaniy taraqqiyotining soʻnggi davrlarida benihoya murakkab ziddiyatlar orqali uchlashtirilib biroz oʻzgartirilgan shaklda boʻlsa ham saqlanib qolindi. Falsafa ilmining kundalik turmush tajribasiga, shaxsiy hayotga va kundalik bilimlarga yaqinligi uni xuddi muayyan bir qadriyat singari donolik tarkibiga kiritishni taqozo etadi. Falsafiy tafakkurning barcha koʻrinishlari donolarcha falsafiy fikr yuritishining oʻzi emasmi?

Dastlabki falsafiy taʼlimotlar bundan 2500 yillar ilgari Hindistonda, Xitoyda, Misrda paydo boʻlib, Qadimgi Gretsiya – Yunonistonda oʻzining mumtoz shakliga erishgan.

Falsafa mifologik dunyoqarash bilan ilmiy bilim oʻrtasida sodir boʻlgan qarama-qarshilik, ziddiyatlar negizida shakllandi. Oʻsha vaqtdagi dastlabki ilmiy qarashlar oʻz isbotlarini - naql, rivoyatlardan emas, balki tabiatdagi sabab va oqibat aloqalaridan izlay boshladi.

Bilish sub'ektlarining tamoyil jihatdan bunday yangicha shaklda yo'naltirilishi, bilishni yangicha tushunish sub'ekt – ob'ekt munosabatlarida, bilish, dunyoqarash strukturasi yangilik edi. Tabiat hodisalari to'g'risida, tabiatning o'zi haqidagi tabiiy – ilmiy axborotlarning ko'payib borishi olam haqidagi umumiy ilmiy g'oyalarning pishib etilishiga va asta-sekin olamning mifologik manzarasini siqib chiqarilishiga olib keldi. Vaqt o'tishi bilan dunyoqarashning asosiy masalasi umuman olam haqidagi masala hamda odamning olamga munosabati to'g'risidagi masalalar va ularga berilgan javoblar, shu bilan aloqador bo'lgan juda ko'p savollarga berilgan javoblar ilmiy shakl kasb etdi. O'z mazmuniga ko'ra yangicha mifologik va diniy dunyoqarashdan xoli bo'lgan, mustaqil dunyoqarashni shakllantirdi.

Agar falsafaning rivojlanish tarixini tabiat to'g'risidagi umumiy va xususiy bilimlar rivojlanishi tarixini qiyoslaydigan bo'lsak, bu falsafa bilan fanning o'zaro mustahkam aloqada ekanligidan dalolat beradi. Tarix shuni ko'rsatadiki, falsafa o'zining ontologik va gnoseologik masalalari bo'yicha qaralganda ham, u xuddi tabiat fanlariga o'xshab – ularning rivojlanish yo'llari singari yo'ldan taraqqiy etib bordi.

Shunday qilib, falsafa fani o'zining shakllanish bosqichida, keyinchalik esa o'zining rivojlanishi jarayonida tabiiy fan bilimlari bilan mazmunan uyg'unlashgan jihatlari ham bo'ldi.

Ilmiy falsafaning genetik jihati tizimiy jihat bilan to'ldirildi. Falsafa bilishga oid turli sohalar jumladan, tabiat to'g'risida mavjud bo'lgan axborotlarni muttasil olib ularni qayta ishlab bordi. Mana shu asosda olamning universal manzarasi shakllandi va u o'zgarib, takomillashib boradi. Borliq, fazo, umumiy aloqadorlik, bilish, sub'ekt-ob'ekt munosabatlari, bilishning umumiy tamoyillari, usullari va boshqa shunga o'xshash falsafiy tushunchalar ishlab chiqildi. Ayrim tabiiy fanlardagi asosiy tushunchalar (“atom”, “modda” va boshqa shunga o'xshashlar) tabiatshunoslik fanlarining ba'zi bir umumiy qonunlari va tamoyillari (masalan, “energiyaning saqlanish va o'zgarishi qonuni”) falsafiy bilimlar mazmuniga kiradi. Falsafaning tarkibida tabiiy-ilmiy bilimlarning mavjudligi va faoliyat ko'rsatishi uning ilmiyligini ko'rsatuvchi belgilardan biridir.

Falsafaga tushunchalar tizimi, bilish vositalari jihatidan qaraganda u ham ba'zi bir jihatlar bo'yicha ilmiy bilimlar sohasiga mansub ekanligi ko'rinadi.

Xo'sh, ilmiy bilimning xarakterli belgilari, alomatlari nimalardan iborat bo'ladi?

Odatda, bilish amaliyot hamda qadriyatlarni baholash faoliyati bilan qiyoslanadi. Bilish – bu voqelikning inson tafakkurida aks etishi va takror hosil bo'lish jarayonidir. Uning maqsadi ob'ektiv haqiqatga erishishdir. Bilish - voqelikning aniq hissiy va tushuncha shaklidagi obrazlar orqali qabul qilinishi, saqlanishi, qayta ishlanishi va tizimga solinishi bo'yicha amalga oshiriladigan faoliyatdir.

Bilim esa bilishning natijasidir. Bilimlar tizimining muayyan mezonlari mavjud.

Birorta bilim tizimi muayyan mezonlarga javob beradigan bo'lsagina o'sha bilimlar tizimi ilmiy bilim deb tan olinadi.

Mifologik va diniy bilimlarga tabiatdan tashqarida sodir bo'ladigan hodisalarga ishonch-e'tiqod xosdir.

Bunday e'tiqod fanda mavjud emas.

Ilmiylik mezonlari asosan quyidagilarda ko'rinadi:

1) Ob'ektivlik yoki ob'ektivlik tamoyili. Ilmiy bilimlar tabiiy ob'ektlar mazmunini u qanday bo'lsa shundayligicha ochib berishi bilan bog'liqdir. Bunda individ manfaatlaridan hamda barcha tabiatdan tashqari kuchlardan begonalashish hodisasi sodir bo'ladi. Tabiatni uning o'zidan kelib chiqqan holda o'rganish talab qilinadi, shu ma'noda uning o'zi o'zini bilishi uchun etarli bo'ladi; predmetlar ham, ularning munosabatlari ham ular qanday holatda bo'lsalar, shundayligicha o'rganilishi - tashqaridan hech narsani qo'shmasdan, ya'ni unga qandaydir bir sub'ektiv yoki tabiatdan tashqari kuchni aralashtirmasdan o'rganish zarur.

2) Ratsionallik, aqliy tarzda asoslanganlik, isbot qilinganlik. Biz kundalik hayotda ayrim fikrlarni bayon qilganimizda kimnidir "fikriga", "obro'siga" tayanamiz. Ilmiy bilimlarda esa biror narsa haqida shunchaki xabar berilmaydi, balki keltirilgan fikrning ma'nosi, mazmunini tasdiqlaydigan zarur negiz, asoslar ham keltiriladi. Bu erda etarli asos keltirish tamoyili amal qiladi.

3) Bilimning ob'ekt mohiyati, uning qonuniyatlarini qayta tiklashga qaratilganligi.

4) Bilimning o'ziga xos hodisa sifatida uyushtirilishi, uning alohida tizimliliigi: bu erda gap kundalik oddiy bilimlarni shunchaki tartibga solish to'g'risida emas, balki chuqur anglab etilgan tamoyillarga ko'ra tartibga solish haqida; nazariy tizim haqida bormoqda.

5) Sinab ko'rish, tekshirib borish: bu erda gap ilmiy kuzatuv, amaliyotda mantiq orqali sinab ko'rish to'g'risida boradi. Ilmiy haqiqat amalda tekshiruvdan o'tgach va tasdig'ini topgach hamma tomonidan e'tirof etiladi.

Ko'pchilik tomonidan tan olinish mazkur holatning haqiqiylikini ko'rsatuvchi mezon bo'la olmaydi. Ko'pchilik qandaydir bir holat uchun ovoz berganligi, o'sha holatning haqiqiy ekanligini tasdiqlamaydi. Haqiqatning asosiy mezoni boshqacha bo'ladi. Haqiqat umumiy ahamiyatga egalikdan kelib chiqmaydi, balki, aksincha, haqiqat umumiy ahamiyatga molik bo'lishni talab qiladi va uni ta'minlaydi.

Ilmiylikning yuqorida ta'kidlab o'tilgan mezonlarining hammasi falsafiy bilimlar mazmunini aniqlashda foydalansa bo'ladigan mezonlardir. Ayniqsa, ularni ontologiya (tabiat falsafasi)ga, gnoseologiya (epistemologiya) va ilmiy bilish uslubiyatlariga ko'proq tatbiq etish mumkin.

Keltirib o'tilgan mulohazalar asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, falsafa ilmiy bilimlar dunyosining tarkibiy qismidir. Falsafa - fan, ilmiy bilimning bir shakli. Ilmiy bilimning bir shakli sifatida olinganda, falsafa dunyoqarashning asosiy masalasi nuqtai nazaridan axborotning g'oyat umumlashtirilgan holga keltirilishidir.

Bunday qoida eng avvalo falsafaning ijtimoiy fanlar bilan emas, balki tabiiyot fanlari bilan qiyoslanishidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham falsafani, aftidan, yuqorida aytib o'tilgan mulohazalardan kelib chiqib tabiiyot fani, deb hisoblash mumkin, u o'zining bir qismi bo'yicha tabiatshunoslik fanlari tarkibiga kiradi.

Shu bilan birga u, ayni bir vaqtda jamiyatshunoslik fanidir. Falsafa shuningdek, jamiyatning o'zini, ijtimoiy borliq, ijtimoiy ong ijtimoiy bilish maxsusligining va shunga o'xshash masalalarni o'rganadi. Falsafa xususiy ijtimoiy fanlar huquqshunoslik, iqtisodiyot fani, siyosatshunoslik va boshqa shu singari fanlar ma'lumotlarini muayyan bir nuqtai nazar ostida falsafiy jihatdan umumlashtirib boradi. Falsafa va ijtimoiy fanlarning predmet-mazmun jihatdan o'zaro bir-birining

tarkibiga singib ketishi falsafani jamiyatshunoslik bilimlari qatoriga kiritish imkonini beradi.

Falsafa fani xuddi ijtimoiy, tabiiy fanlar singari mustaqil fandır. U o'zining mustaqil ob'ekti va predmetiga ega. Falsafaning predmetini «olam-odam-inson» tizimi tashkil etadi.

Bir-biriga nisbatan qarama-qarshi bo'lgan olam va inson dunyosi ayni vaqtda bir-biri bilan uzviy aloqadagi dunyolar hamdir. Shuni alohida qayd etish lozimki, umuman olinganda moddiy olam va uning mavjudligiga xos bo'lgan qonuniyatlar falsafaning predmeti tarkibiga kirmaydi, balki, uning insonga aloqador bo'lgan eng umumiy jihatlarigina Falsafa fani predmetining tarkibiga kiradi halos. Moddiy olam uning mavjudligi to'g'risidagi qarashlar, g'oyalalar va nazariyalar aniq fanlar tomonidan o'rganiladi. Inson tomonidan haqiqat, go'zallik, yaxshilik, adolat nuqtai-nazari orqali yaratilgan olamning universal suvrati Falsafada dunyoqarashni shakllantirish uchun xizmat qiladi.

Bundan tashqari Falsafada moddiy borliq va insonni o'rganuvchi boshqa fanlardan yana shu bilan farq qiladiki, bunda insonning olamga, olamning insonga munosabatining eng umumiy jihatlarini o'rganiladi. Insonning olamga, borliqqa bilishga ko'ra munosabati ko'pgina fanlar tomonidan o'rganiladi. Bilishning empirik va nazariy darajasi, hissiy va ratsional bilish nisbati, haqiqat va adashish va boshqalar bir qator fanlar tomonidan ham tadqiq etiladi. Bulardan farqli o'laroq bilish jarayonining eng umumiy tomonlarinigina o'rganish Falsafaning predmeti doirasiga kiradi. Bu jarayonning xususiy tomonlarini o'rganish esa aniq fanlarning vazifasi hisoblanadi.

Falsafa ikki yo'nalishda: umuman dunyo va odamning ushbu dunyoga nisbatan munosabati to'g'risidagi axborot sifatida, bilish tamoyillarining yaxlit bir majmui, bilish faoliyatining umumiy usullari sifatida rivojlanib keldi. Falsafaning ko'p sonli funktsiyalarini ikki: dunyoqarashga, hamda uslubiyatga oid guruhga ajratish mumkin. Biz dastlab uning dunyoqarash funktsiyasini ko'rib chiqamiz.

Jamiyatda inson muammosining naqadar ahamiyatli ekanligiga ko'ra falsafaning dunyoqarash funktsiyasi orasida uning gumanistik funktsiyasi oldingi o'rinda turadi.

Dunyoda hayot, o'lim, tug'ilish, oxirat to'g'risida o'ylab, mulohaza yuritib ko'rmaydigan birorta ham inson bo'lmasa kerak. Bu haqdagi o'y-fikrlar albatta odamning yurak-bag'rini ezib yuboradi.

Falsafa, albatta, bizga abadiylik bahsh etmasa-da, lekin u biz yashab turgan hayot ma'nosini tushunishga yordam beradi, hayotning mazmunini bilishga hamda o'z ruhimizni bardam-baquvvat tutib, uni mustahkamlashga ko'maklashadi.

Hayotda oliy darajadagi dunyoqarashdan - falsafiy dunyoqarashdan bebahra qolish, hayot ma'nosini tushunmaslik natijasida odam o'zini-o'zi halok etishi, giyohvand bo'lib qolishi, ichkilikbozlikka berilishi, jinoyat yo'liga kirib ketishi mumkin.

Bugungi kunimizda uchrab turgan terrorchilar, hizbut-tahrirchilar ta'siriga tushib qolganlar shular jumlasidandir. Quldorlik davrlaridan boshlab ko'p yillar mobaynida insoniyatning anchagina qismi mulkdan, hokimiyatdan, o'z faoliyatining mahsulidan ajralgan holda yashab keldi. Inson ham jismonan, ham ruhan ezilib, qullarcha yashashga mahkum etildi. Shunday bo'lsada falsafa inson shaxsini tashqi zulm-zo'ravonlikdan xalos qildi hamda unga botiniy teran mazmun berdi. U o'ylab topilgan barcha soxta borliqlarni bartaraf etdi va har bir kishida ichki bir qoniqish paydo qilib, uning qalbidan haqiqiy Yaratganning joy olishini kashf etib, uning uchun yangi bir olam yaratdi. Falsafa odamga insoniy fazilatlarni singdirib borishi bilan ham diniy, ham dunyoviy vazifani bajardi, ayni vaqtda unisini ham, bunisini ham birlashtirib, insonning bashariyat ekanligini ko'rsatdi.

Hayotdagi barcha jadallashtiruvchi hatti-harakatlar odamga salbiy ta'sir ko'rsata boshladi. U inson hayotini, uning butun turmush tarzini o'zgartirib yubordi, ko'pchilik holda odamlar odamlar singari emas, balki ishchi kuchi sifatida yashab kelmoqdalar. Jamiyatning barcha tabaqalarida hozirgi zamon kishisining haddan tashqari ish bilan band bo'lishi oddiy bir hol bo'lib qoldi. Bunday bandlik esa uning ruhiy olamini so'ndirib, ma'naviy halok bo'lishiga olib kelmoqda. Ishdan bo'sh vaqtlarida o'z ustida ishlashi uchun, jiddiy suhbatlar o'tkazish yoki kitoblar mutolaa qilish uchun odam xotirjam bo'lishi zarur. Ishdan ortmaydigan kishida bunday xotirjamlik bo'lmaydi.

Ishdan ortmaydigan kishi endi bilim olish va o'z ishini takomillashtirishi to'g'risida emas, balki ozgina bo'sh vaqt topsa, o'yin-kulgi bilan o'tkazishga, unda ham ruhiy zo'riqish talab qilinadigan ko'ngil xushlik qilishga harakat qiladi.

Hech narsani o'ylamaslik, hech narsa haqida bosh qotirmaslik-odamning ikkinchi tabiatiga aylanib qoladi. U o'ziga o'xshagan kishi bilan suhbatga kirishar ekan, iloji boricha hammaga ma'lum umumiy mulohazalar bildirishga harakat qiladi va natijada ikki o'rtadagi suhbat chinakam fikr almashuvga aylanib ketmaydi.

U endi o'zigagina xos bo'lgan hech narsaga ega bo'lmaydi va hatto u go'yo unda o'sha o'ziga xos narsa mavjud, undan o'sha narsani talab qilib qolishlari mumkin degan, qo'rquv bilan yuradi. Bu holat mashhur frantsuz frantsuz faylasufi A.Kamyuning "Begona" asarida benihoya ta'sirli aks ettirilgan. Biz buni 70 yil hukmronlik qilgan Sovet totalitarizmi davrida qattiq his etdik.

Jamiyatda insoniyatni xor qilishga olib keladigan salbiy tendentsiyalarga qarshi kurasha oladigan g'oyat kuchli vositalardan biri, bu falsafadir. Lekin har qanday falsafa emas, balki tasavvur, milliy istiqloq falsafasiga o'xshash teran etik mazmunga ega bo'lgan falsafagina bunga qodir bo'ladi.

Gumanistik dunyoqarashga oid bo'lgan g'oyalar biz o'zimiz nima uchun yashayotganligimizning ma'nosi to'g'risida va butun insoniyatning vazifasi to'g'risida biz o'ylashimiz va taxmin qilishimiz mumkin bo'lgan barcha narsa va hodisalarni o'zida mujassam etgan. Ular bizning turmushimizga yo'nalish berib turadi va unga qadr-qimmat baxsh etadi.

Falsafaning dunyoqarash funksiyalaridan yana biri - **ijtimoiy-aksiologik funksiyasi** hisoblanadi. Ushbu funktsiya: ijtimoiy hayotni sharhlash va tanqid qilish funksiyalarini bajaruvchi sifatida ko'rinadi. Bunga ko'ra Falsafa Yaxshilik, Adolat, Xaqiqat, Go'zallik singari qadriyatlar, ijtimoiy-ideal to'g'risidagi tushunchalarni ishlab chiqishni tashkil etadi.

Masalan, ijtimoiy ideal tushunchasining shakllanishini ko'rib chiqaylik. Ijtimoiy ideal to'g'risidagi masalada falsafa bilan siyosiy tuzumning o'zaro munosabati xarakteri yaqqol ko'rinadi. Bir qarashda bu erda falsafa - sabab, siyosiy g'oya bilan siyosiy tuzum-oqibat ekandek bo'lib tuyuladi.

Bunday xulosa chiqarish uchun bir talay asoslar ham mavjud. Haqiqatdan ham, o'tmishdagi Platon va Aristoteldan boshlab to Fixte, Gegel va XX asr faylasuflarining kontseptsiyalarida davlat qurilishi to'g'risidagi qarashlar muhim o'rinni egallab kelgan, ular amaliy,

siyosiy harakatlar uchun ancha mufassal tavsiyanomalar berganlar (chunonchi, Platon o'zining davlat to'g'risidagi ta'limotida xususiy mulk va oilani bekor qilishni tavsiya etadi, Fixte jamiyatda ijtimoiy uyg'unlikka erishish va ijtimoiy muvozanatni ta'minlashga erishish maqsadida keng miqyosda tashkil etilgan va har doim hushyor turadigan politsiya nazorati tizimini amalga oshirishga chaqirgan)

Lekin falsafadan siyosatga o'tiladigan yo'l faqat bitta emas. Shuning uchun asrimizning 30-yillarida Germaniyada fashistlar tuzumi o'rnatilganligi uchun faqat F.Nitsshe yoki M. Xaydegger falsafasi ma'sul emas. Chunki faylasuf ijtimoiy tuzum, uning idealini eng umumiy shaklda bayon qiladi. Uni amalga oshirish ijtimoiy-tarixiy holat kishilarning vijdoni, e'tiqodi, axloqiy va aqliy etukligiga bog'liq.

Falsafaning qadriyatlarni yaratishga oid vazifalari bilan uning ijtimoiy voqelikni talqin etish vazifasi qo'shilib bir butun holdagi voqelikni tashkil etadi. Xuddi shuningdek, o'sha ijtimoiy voqelikning tuzilishi, holatning tanqidi bo'yicha ilgari suriladigan vazifalar ham o'sha bir butunlik tarkibini tashkil qiladi. Talqin va tanqid, qadriyatlarni, ijtimoiy ideallarini qarab chiqish, tegishli nuqtai nazar ostida ijtimoiy voqelikka baho berish bilan bog'liq bo'ladi. Bunda faylasuf doimiy ravishda sotsial-ijtimoiy voqelikning ideallarga muvofiq kelmasligi singari hodisalarga ro'baro' keladi. Ijtimoiy voqelik, uni ijtimoiy ideal bilan taqqoslash xususida yuritilgan fikr - mulohazalar ushbu voqelikning tanqid qilinishiga olib keladi. Bunday tanqidda sub'ektning ob'ektdan qoniqish hosil qilmaganligi, uni o'zgartirishga ko'ra istagi ifoda etiladi.

O'z mohiyatiga ko'ra, falsafa tanqid qiluvchi fandır. Voqelikdagi ziddiyatlarga ko'ra shakllangan falsafa ushbu ziddiyatlarni nazariy jihatdan ochib tashlash, uni hal etish uchun zarur bo'lgan tanqidiy kuchni o'zida topa oladi. Hatto A.Yassaviy, Spinoza, Gegel dunyoning dono aql bilan yaratilganligi va voqelik bilan kelishib, tinch yashashga da'vat etganida ham, ular haqiqatni qanday tushungan bo'lsalar unga erishish yo'llarini mavjud ijtimoiy borliqni tanqidiy tahlil qilish asosida ko'rsatib berdilar, o'z qarashlariga to'g'ri kelmaydigan odamlar o'rtasida hukm surayotgan noto'g'ri tushunchalarni va qarashlarni, tushunchalarni, tasavvurlarni rad etadilar. Ziddiyatlarni aniqlash va ochib tashlash, qabul qilingan

tushunchalar tizimi bilan qadriyatlar o'rtasida hamda ularning dunyo tarixiy taraqqiyotining yangi bosqichi kiritgan yangicha mazmunga muvofiq kelishi yoki kelmasligini aniqlash faylasuf olib boradigan tanqidiy jarayonning negizi va mohiyatini tashkil etadi. Eski dunyo g'oyalarini tanqid qilar ekan, bu bilan faylasuf - buni u hohlaydimi yoki yo'qmi, baribir, u o'sha ko'hna dunyoning o'zini ham tanqid qiladi.

Falsafaning dunyoqarash funktsiyalaridan yana biri madaniy-tarbiyaviy funktsiyadir.

Falsafa ilmining, bilishga nisbatan qo'yadigan talablari insondagi muhim fazilatlarni: rostguylik, haqqoniylik, saxovat singari ma'rifatli, madaniyatli shaxsga xos bo'lgan xususiyatlarni shakllantirishga yordam beradi. Falsafa odamlarni yuzaki fikr yuritishdan va tor doirali tafakkurdan himoya qilishga qodirdir. U doimo o'zgarib turadigan voqea - hodisalar mohiyatini, ular o'rtasidagi ziddiyatlarni mumkin qadar o'z xolicha qanday bo'lsa, shunday aks ettirish maqsadida xususiy fanlarning nazariy va empirik xulosalaridan foydalanadi.

Yuksak darajada fikrlash madaniyati ko'rsatkichlaridan biri - bu sub'ektning bilish jarayonidagi ziddiyatlarni chetlab o'tmasligi hisoblanadi. U mana shu ziddiyatlardan ko'z yummasligi, balki ularni hal etishga, to'siqlarni engib o'tishga harakat qilishi kerak. Bunda u xususiy fanlarda mavjud bo'lgan shu sohadagi axborotlarni ishga solishi, falsafiy kategoriyalardan foydalanib, ularni dolzarb holga keltirishi va bunda u o'z mustaqilligini ko'rsatishi, o'zining masalalarga an'anaviy yondashish kabi fazilatlarini namoyish qilishi kerak bo'ladi. Tafakkurning dialektik rivojlanib borishi xar doim o'z yo'lida formal mantiqiy ziddiyatlar bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, ob'ektdagi mavjud real ziddiyatlarni hal etishga harakat qiladi hamda bu yo'lda o'zining ijodiy, antidogmatik xarakterini namoyon etadi.

Fikri qotib qolgan kishini tarbiyalash shundan iborat bo'ladiki, bunda odamni tevarak-atrofdagi olamga xuddi bir qancha o'rnak, namunalar qo'yilgan imkoniyatlar olamiga tikilib turgandek qarashga o'rgatadi. Unda haqiqat u yoki bu darajada mavhum tarzda - umumiy shaklda ifodalanadi. Odamni bunday qarashning aksini ta'kidlaydigan tushunchalarga yaqinlashtirmaslikka zo'r berib harakat qilinadi.

Dogmatizmning orqa tomoni - bu shubha qilishdan iboratdir. Dogmatizm bilan shubha-bu bir-biriga nisbatan fitna qo'zg'aydigan,

ikkovi ham jonsiz jasadga o'xshagan va noto'g'ri tarbiya natijasida ular orasiga jonli insoniy aql - idrok kirib koladi. Ziddiyatga nisbatan munosabat aqlli kishi madaniyatining aniq mezoni hisoblanadi. Mantiqiy to'g'ri fikrlaydigan chinakam madaniyatli aql uchun ziddiyatning paydo bo'lishi-bu qat'iy shtamp xoliga kelib qolgan intellektual hatti-harakatlar yordamida hal qilib bo'lmas muammoning paydo bo'lganligi to'g'risidagi xabar, erkin tafakkurni ishga solish uchun berilgan xabar hisoblanadi. Aql - idrokni shunday tarzda avval boshdanoq tarbiyalab borish kerakki, uning uchun ziddiyatlar hovliqib qolishga sabab bo'lmay, balki mustaqil ravishda ishlash uchun bir turtki bo'lmog'i kerak.

Dialektikaga o'rgatish degani-bu ziddiyatlarni qat'iy ravishda qayd etish mahoratiga o'rgatish, voqelikni nomiga quruq ko'z bilan qarash, ziddiyatlarni xaspo'shlash yo'lidan bormasdan, balki uni ro'y-rost qarab chiqish uni hal qilish yo'lidan borishga o'rgatish degani. Dialektikaga o'rganish kerak. Buning uchun maktabda, oliy o'quv yurtlarida ta'lim jarayonida yoshlarning dialektikani egallashlari uchun o'qish, o'qishdan tashqari ishlarni qanday tashkil etish kerakligini ko'rsatib berishi lozim. Dialektika faqat etuk kishilar va chuqur aql - idrok egasi bo'lgan odamlar o'rgana oladigan sirli bir san'at bo'lmay, balki bolalarni juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalash mumkin va lozim bo'lgan ilmdir.

Insonda falsafiy fikrlash-tafakkurni shakllantirib borish degani-bu ayni bir vaqtda har bir kishida madaniyatli shaxsga xos bo'lgan o'z-o'zini tanqid, tanqidchilik, bilishga aloqador bo'lgan shubha singari qimmatli fazilatlarini bir vaqtda shakllantirib borishdan iboratdir. Bu erda shubha deganda to'g'ri narsadan ham shubhalanadigan salbiy xususiyatni emas, balki ilmiy tarzdagi shubha nazarda tutiladi, chunki ilmiy asosdagi shubha-bu ilmiy izlanishning faol vositalaridan biri hisoblanadi.

Shubha, tanqidchilik va o'z-o'zini tanqid qilish-bular e'tiqodga yoki birovning, fikri, qarashining to'g'riligiga qat'iy ravishda ishonch bildirolmaslikni bildirmaydi. Aksincha, falsafa mustahkam umumiy uslubiy va gnoseologik asosga ko'ra har bir shubhaning kishiga o'zini - o'zi izchil ravishda rivojlantirib borishi uchun imkoniyatni ham yaratib beradi, ilmiy shubhani faktga asoslangan ishonch-e'tikodga aylantiradi, uni fanning boshqa sohalari bilan uyg'un tarzda qo'shib

rivojlantirib borishi uchun asos bo'ladi. Bu esa xato va adashishlarni, kamchiliklarni engib, chuqur, ob'ektiv, haqiqatga erishish imkonini beradi.

Falsafa odamlarga umumiy bir til baxshida etadi, hayotdagi eng asosiy qadriyatlar to'g'risida yagona, hamma uchun ahamiyatli bo'lgan tushunchalarni ishlab chikadi. Bu tushunchalar tor doirada ixtisoslashish ekanligi tufayli vujudga keladigan "kommunikatsiya to'siqlari"ni bartaraf etishga yordam beradigan muhim omillardan biri bo'lib xizmat kiladi.

Falsafaning yuqorida qarab chiqilgan funktsiyalari bilan bir qatorda yana uning bayon etish, axborot berish funktsiyasi ham mavjuddir.

Falsafaning asosiy vazifalaridan yana biri-bu fanning hozirgi zamon talablariga muvofiq keladigan, tarixiy amaliyotga hamda insonning intellektual talablariga mos tushadigan dunyoqarashni ishlab chiqishdir. Ushbu funktsiyada falsafa ilmining o'z ob'ektini o'ziga o'xshatib in'ikos etish, uning muhim elementlarini aniqlash, tizimiy aloqalari, qonuniyatlarini aniqlab berish, bilimlarni egallash, yanada chuqurroq ishonchli informatsiya - axborot olishning manbai bo'lib xizmat qilish kabi vazifalari o'z ifodasini topgan.

Xuddi har qanday fan singari falsafa ham uzluksiz dinamik informatsion tizim bo'lib, yangi-yangi axborotlar olish maqsadida axborotlarni to'plash, tahlil qilish va qaytadan ishlab chiqish ishlari bilan mashg'ul bo'ladi. Bunday axborotlar yaxlit bir tizimni umumiy tamoyillar va qonunlar asosida falsafiy tushunchalarda jamlanib, mukammal holga keltiriladi. Mana shu yaratilgan yaxlit bir tizimda ontologiya falsafasi (ya'ni borliq falsafasi), bilish nazariyasi, dialektika eng umumiy usul sifatida, ijtimoiy falsafa, umumiy etika, nazariy estetika, xususiy fanlarning falsafiy muammolari, din falsafasi, falsafa tarixi, "falsafaning falsafasi" (ya'ni falsafiy nazariya) va boshqa ana shunday bo'limlar mavjuddir.

Falsafa o'z usuli jihatidan fanga nisbatan bir nechta funktsiyani: evristik, koordinatsiya kiluvchi, integratsiyalovchi hamda mantiqiy-gnoseologik funktsiyalarni bajarishga qodirdir.

Evristik funktsiyaning mohiyati ilmiy bilimlarni yanada rivojlantirish, ilmiy ixtirolar uchun zamin yaratishda ko'rinadi. Formal-mantiqiy usul bilan bir butunlikda tadbiq etilgan falsafa usuli falsafa sohasidagi bilimlarning o'sib borishini ta'minlaydi. Kategoriyalarning umumiy

tizimidagi ekstensiv va intensiv o'zgarishlar mana shu jarayonning natijasi hisoblanadi. Yangi informatsiya oldindan bashorat qilish bo'lishi mumkin. Falsafa o'z mazmuniga ko'ra nazariy dunyoqarash yoki umumiy uslubiy xarakterdagi ixtirolarni oldindan aytib berish singari urinishlarga nisbatan hech qanday shaklda monelik qilmaydi. Bunda taraqqiyotning hamma uchun umumiy bo'lgan yangi-yangi qirralari kashf qilinishi ehtimoldan xoli emas. Bunday yangiliklar dialektikaning shu vaqtgacha noma'lum bo'lgan asosiy yoki asosiy bo'lmagan qonunlarini shakllantirish imkonini berishi mumkin.

Xususiy fanlarga kelganda shuni aytish kerakki, bu erda boshqa usullar bilan birgalikda majmua tarzda qo'llangan falsafa usuli o'sha fanlarga murakkab nazariy, fundamental muammolarni hal etishda yordam berishga kodir bo'lib, ularning bashoratlarida o'zi ham "ishtirok etishi" mumkin. Bunday gipoteza va nazariyalarni yaratishda falsafaning ishtirok etishi muhim ahamiyatga egadir. Bunday qaraganda, birorta tabiiy-ilmiy nazariyaning yaratilishida falsafaning sabab-oqibat, fazo haqidagi, zamon va boshqa biror falsafiy tushunchalari chetlab o'tilmagan. Demak, falsafiy tamoyillar va tushunchalar tabiiy-ilmiy nazariyalarning shakllanishida katta rol o'ynaydi.

Falsafiy usul ilmiy ishga faqat o'zining ayrim tushunchalari yoki kategorial bloklari bilangina emas, shu bilan birga u o'zining tamoyillari bilan ham ijobiy ta'sir ko'rsatishga qodir. Buni biz mavhumlikdan aniqlik tomon o'tish tamoyilining aniq fanlar rivojida tutgan o'rnida ko'rishimiz mumkin.

XIX asrning 60-yillariga qadar organik kimyo sohasida hali hech kim butun bir tizimining asosini tashkil etuvchi modda to'g'risida hech nima bilmas edi. Kimyoda hali dastlabki "hujayra" aniqlanmagan vaqtlar edi. Ushbu hujayra topilganida tegishli uglevodorodlar yana ham murakkabrok organik birikmalarga asta-sekinlik bilan aylanib borishi qanday kechishini ko'rsatib berish imkoniyati mavjud bo'lur edi. Mana shu muhim "hujayra" kashf etilmaganligi sababli organik kimyoning butun tizimi noto'g'ri tuzilgan bo'lib, ko'pincha unga sun'iy yo'llar bilan, zo'rma-zo'raki o'tilar, natijada bunday o'tishda zarur ichki bir butunlik mavjud bo'lmas edi. Dialektik mantiq usullarini egallab, dialektik tafakkur konunlari va tamoyillarini organik kimyo faniga to'g'ri qo'llashi

nemis kimyogari – organika olimi K.Shorlemmerga barcha organik birikmalarning hosil bo'lishi va murakkablashib borishidagi boshlang'ich “hujayra”sini – parafinni topish imkonini berdi, olim yana organik moddalarning o'zaro bir-biri bilan birikib yangi moddalarga aylanib borishining ob'ektiv dialektikasini yaratib berdi va shu asosda keyinchalik organik kimyoning qat'iy ilmiy tizimini tuzib chiqish mumkin bo'ldi.

Falsafa usullaridan birining evristik funktsiyasini qarab chiqish shuni ko'rsatadiki, xususiy fanlarning rivojlanishida, ayniqsa, gipotezalar va nazariyalarni shakllantirishda falsafaning roli g'oyat katta. Falsafa ilmiy tadqiqotlarda har doim ham, ko'zga yaqqol tashlanib turavermaydi va u har doim ham uslubiyat sifatida oldingi qatorga qo'yilavermaydi. Aniq ilmiy vazifa, albatta, aniq usul orqali yoki shunday usullarning majmui orqali hal qilinadi. Falsafiy usul esa ko'pincha “orqa tomondan” harakat qiladi: bunda u xususiy fan usullari hamda umum-ilmiy tushunchalar orqali ish ko'radi. Shu narsa ayonki, dunyoqarashga xos bo'lgan tushunchalar va tamoyillarsiz fanning rivojlanishi mumkin emas.

Falsafaning koordinatsiya qiluvchi funktsiyasi. Ushbu funktsiyaning mohiyati ilmiy tadqiqot jarayonida qo'llaniladigan usullarni koordinatsiya qilib borishda ko'rinadi. Bir qarashda bu ish ortiqchaga o'xshab tuyuladi: basharti qo'llangan usul mazmunli bo'lsa, ob'ektning tabiatidan kelib chiqqan holda ish ko'rilgan bo'lsa, predmetini bilishni koordinatsiya qilinishidan tashqari, yana qandaydir qo'shimcha usullarni koordinatsiyalash shart emas va hatto zararlidir. Tadqiqotchiga o'sha ob'ektning o'zidan kelib chiqib ish ko'rishi, bunda ob'ektga muvofiq keladigan usulni topishi va shu yul bilan ilmiy izlanishning samarali bo'lishiga muhim zamin tayyorlashining o'zi etarli bo'ladi. Umuman olganda, bu to'g'ri fikr. Lekin bunda hozirgi zamon fanining muhim jihati usul bilan ob'ekt o'rtasidagi aloqaning murakkab xarakteri, olimlar ixtisoslashuvining o'sib borishi jarayonlari, fandagi sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi bilvositachilik hisobga olinmagan.

Predmet bilan usul o'rtasidagi ancha murakkablashib ketgan nisbatlar fonida xususiy usullarni koordinatsiya qilishga bo'lgan ehtiyoj, eng avvalo, olimlarning o'z sohasiga tadqiqotlar ixtisoslashuvining chuqurlashib borayotganligi bilan bog'liq bo'lgan salbiy omillarga

qarshi turish zaruratiga ko'ra sodir bo'lmoqda. Bunday ixtisoslashuv oxir-oqibat shunga olib keladiki, natijada olimlar o'zlarining ish usullari va uslubiyatlariga qarab bir-biridan uzoqlashib ketadilar, natijada ular fanning uslubiy imkoniyatlaridan foydalanishda muqarrar ravishda cheklangan holatga tushib koladilar. Natijada bir qator usullarning o'zi ilm kuchini yo'qotishi xavfi paydo bo'ladi, bir xil usullar ulug'lanib, boshqalariga esa etarlicha baho bermaslik xavfi tug'iladi.

Tizimiy-mantiqiy jihatdan olganda ilmiy bilish usullarining koordinatsiya qilinishi ham falsafiy tamoyillarga asoslanadi. Ular ichida bir-birini o'zaro to'ldirish bir-biridan ustunlik qilish tamoyillari muhim o'rin tutadi. Shulardan birinchisi falsafaning umumiy aloqadorlik tamoyilini ifoda qilsa, ikkinchisi haqiqatning hamisha aniq ekanligiga asoslanadi.

Fanning har qanday usuli o'zining nazariy bilish hamda mantiqiy imkoniyatlariga ega bo'ladi. Agar mana shu imkoniyatlardan tashkari chiqiladigan bo'lsa, o'sha usulning samaradorligi pasayib ketadi yoki butunlay yo'qolib ketadi. Buning oqibatida qandaydir biror murakkab ob'ektni o'rganish uchun ayrim usullarning bilish imkoniyatlari cheklanganligini to'ldirib borishga qodir bo'lgan boshqa bir qator usullar majmuidan foydalanish talab qilinadi.

Shunday qilib, usullarni tanlash va ulardan foydalanish vaqtidagi bir yoqlamalikning oldini olishda mana shunday o'zaro bir-birini to'ldirib borish tadbiri asosiy shartlardan biri bo'lib qoladi. Usulni bu xilda majmualashtirish faqat alohida olingan bir fan darajasidagina emas, hatto bilim olishning u yoki bu sohasidagi ko'pgina ichki muammolarni hal qilish vaqtida ham qo'l keladi. Bunda turli manbalardan turli usullarga ko'ra bir xildagi axborotlarni olish, bir-birini takrorlaydigan usullardan foydalanishni shubha ostiga qo'ymaydi.

Ushbu aytilgan gaplar tadqiqotchi fanda allaqachon mavjud bo'lgan usullarning samaradorligiga qaramasdan, yana boshqa usullardan ko'proq foydalanishga harakat qilishi kerak ekan, degan ma'noni anglatmaydi. Agar shunday bo'lsa uslubiy tuturiqsizlik vujudga kelishi mumkin. Muayyan vaziyatlarda birgina usulning o'zi ham etarli bo'ladi. Yana shuni ham esda tutish kerakki, har kanday eski usul u qanchalik e'tiborli, ishonchli bo'lishidan qat'iy nazar, agar

uning “masalani hal qilib berish qobiliyati” yaqinda ishlab chiqilgan yangi usulga nisbatan pastroq darajada bo’lsa, uni avaylab o’tirish shart emas.

Bundan tashqari u yoki bu usullar - usullar majmuining tarkibi qanday ekanligi ob’ektiv mezonlar bo’yicha aniqlab chiqiladi: uning samaradorligi qanday ekanligiga qarab bilish vazifasi aniq hal qilinadi. Bunda qaysi usulning ustunligi muammolarni echish vaqtida hal kilinadi hamda mazkur tizimda kaysi usul asosiy bo’lishiga qarab, qolgan usullarning mana shu etakchi tizimga buysundirish tamoyiligi amal qilinadi. Bunday usul tadqiqotchiga har bir usullar majmui ichidan o’zi uchun kerakli usulni tanlab olish imkonini beradi. Shunga ko’ra u o’ziga bir yoki bir necha usulni tanlab oladi va bu tadbir unga o’z ob’ektining yaxlit holda o’rganib chiqilishi hamda uning o’ziga xos tomonlarini mukammal darajada aniq va to’la bilib olish imkonini beradi.

Xususiy usullarga nisbatan falsafaning eng umumiy uslubiyati faqat yuqorida aytib o’tilgan ikki tamoyilga asos bo’libgina qolmay, shu bilan birga boshqa tamoyillar uchun ham negiz bo’lib xizmat qiladi. Ayrim usullar guruhlari o’rtasida mantiqiy aloqa o’rnatadi. Ilgaridan mavjud bo’lgan u yoki bu usullar o’rtasidagi koordinatsiyani o’rnatib, olim tadqiqotning zarur bo’lgan guruhlarini aniqlab olishda va ularga baho berishda bir yoqlamalikka yo’l qo’ymaslik uchun foydalanadi. Chunonchi, bilishning hodisalardan mohiyat tomon harakat qilishi tamoyiliga tayangan holda ba’zi bir olimlar biologiya fanining rivojlanib borishidan bugungi bosqichda empirik tadqiqot darajasidan nazariy tadqiqot darajasiga o’tishni belgilab beruvchi usullarning nazariy-bilish imkoniyatlariga etarli darajada baho bermaslik hollari uchrab turishini e’tirof etmoqdalar. Sifat, miqdor, tahlil yaxlitligi tamoyiliga ko’ra biolog olimlar masalani sifatli tahlil qilish maqsadida matematik yondashuv usulidan yana ham kengrok foydalanish zarurligi to’g’risida xulosalar chiqarmoqdalar. Shu munosabat bilan “biomatematik” usullarni qo’llash to’g’risidagi masalani kun tartibiga qo’yilmoqda.

Mana shu aytilganlardan ko’rinib turibdiki, falsafiy-uslubiy tamoyillar fan usullarining umumiy tizimida ularni koordinatsiya qilishi, birlashtirib turishi mumkin. Aslini olganda, falsafaning materiya va taraqqiyotining uyushishi darajalarining yaxlitligi,

struktura va funktsiyaning bir butunligi, zaruriyat va imkoniyatning o'zaro aloqadorligi va boshqa shunga o'xshash tamoyillari ham xuddi shunday rollarni o'ynaydi.

Falsafiy usul xususiy masalalarni echish vaqtida umumilmiy va maxsus usullardan ajratilgan holda ishlatilsa, fanda muvafaqqiyat qozonish mumkin emas, chunki u xususiy fanlarda o'z xolicha ixtirolar kashf etishga qodir bo'lgan qandaydir bir ochqich vazifasini bajara olmaydi.

Umumiy falsafiy usulning sermahsul koordinatsiya ta'sirini o'tkazishi avtomatik tarzda amalga oshavermaydi. Buning uchun tadqiqotchi o'zi shug'ullanayotgan maxsus tadqiqot predmetini chuqur egallagan bo'lmog'i, shu sohadagi xususiy usullarning butun zaruriy majmuini egallab olgan bo'lishi, tadqiqot ob'ekti bilan bog'liq bo'lgan ishlarda etarli darajada tajriba orttirgan, falsafa tarixi yutuqlari, dialektika uslubini aniq ilmiy muammolarni hal etish vazifasiga qo'llay olish tajribasiga ega bo'lishi, bunday amaliy ishlarni mustaqil ravishda bajara olish mahoratiga ega bo'lishi kerak. Bularning bari tadqiqotchi tomonidan masalani muvaffaqiyatli hal etishga yordam beruvchi omillardir.

Falsafaning integratsiya qiluvchi funktsiyasi. "Integratsiya" atamasi (lotincha **integration**-tiklash, to'ldirish demakdir) qandaydir qismlar, bo'laklarni bir butun, yaxlit holga keltirib birlashtirish degan ma'noni anglatadi. U ko'pgina fanlarda qo'llanadi va amalda umumilmiy tushunchalar maqomiga ega.

Falsafa funktsiyalariga taqriban olganda, "integratsiya qiluvchi" degan atama falsafiy bilimlarning bir tizimni tashkil etgan qandaydir ko'p elementlarga nisbatan yoki ularni yaxlit holga keltirish qobiliyatiga nisbatan birlashtiruvchi vazifani bajarishi bilan bog'liqdir. Shuningdek, bu erda tizimning bo'laklarga ajralib ketishiga olib keladigan, elementlar, uning tarkibidagi qismlarning nisbiy mustaqilligi haddan tashqari ortib ketishi, ya'ni yaxlitning bo'linib ketish omillarini aniqlash va bartaraf etish uning guruhlarida etishmovchi elementlar yoki aloqalarning aniqlanishi ham, faol ravishda kirib kelishi ham hisobga olinadi. Bunday holatlarning tizimga dezintegratsiya unga uyg'unlik optimallik baxsh etadi, ya'ni uning tartibga keltirilganlik, uyushqoqlik holatining ortib ketishiga

olib keladi. Biz bu erda “integratsiya” atamasini uning asl ma’nosiga teskari bo’lgan “dezintegratsiya”ga qarshi ma’noda qo’llaymiz.

Ayrim fan-predmetlarning shakllanishi har bir fan predmetlarining boshqa fan predmetlaridan bo’lib olinishi natijasida sodir bo’ladi. Voqelikning ob’ektiv qonunlari esa har doim u yoki bu tadqiqot predmetini suyak turuvchi ustun bo’lgan. Biroq, umumiy ilmdan, uning butun tizimidan ajralib chiqqan fanlar ko’pchilik holda bir-biridan ajratilgan holatga tushib qoladilar, ular o’zlarining avtonomlik xususiyatlariga ko’ra og’ir ahvolga tushib qoladilar; ular o’rtasidagi tabiiy aloqalar buziladi, tizimiy jihatdan bir-biriga o’zaro ta’sir ko’rsatish holatlari yo’qolib ketadi.

Bunday bir-biriga o’zaro ta’sir ko’rsatish hollari, masalan, tabiatshunoslik fanining yirik tarmoqlari o’rtasidagi munosabatlar uchungina xarakterli xususiyat bo’lmay, balki o’sha fanning doirasidagi tarmoqlar ichida ham xuddi shunday hol yuz berishi kuzatiladi. Buning natijasida fan ilmiy bir bilim tizimidan, ya’ni antik davrdagi yaxlit bir fan holatidan, endi tobora ko’prok summativ, ya’ni maxsus ixtisoslashgan qismlarga ajralib ketmoqda. Garchi bunday bo’linish bilimni ixtisoslashib, tobora chuqurlashib borishiga olib kelayotgan bo’lsa ham, o’sha yirik bir fan o’z tarkibidagi xususiy ixtisoslashgan elementlarga qarab, tobora ko’prok qismlarga bo’linib ketmokda.

Fanlarning o’zaro bir-biri bilan aloqaga kirishi, ularning differentsiatsiyalanishi to XIX asrga qadar etakchi tendentsiya bo’lib keldi. Tobora progressiv tarzda ixtisoslashib borishda katta muvaffaqiyatlarga erishilgan bo’lishiga qaramasdan, baribir, fanlar o’rtasidagi nomuvofiqlik darajasining o’sib borish hollari sodir bo’ldi. Fandagi bir butunlik, yaxlitlik inqirozga uchradi.

Bunday sharoitda fanga nisbatan dialektik tarzda yondashuv fanlar o’rtasidagi chegaralovchi to’siqlarni bartaraf etishga hamda ular o’rtasidagi tabiiy aloqalarni aniqlab, tiklashga qodir bo’lib chiqdi.

Bilimlarni integratsiyalash muammosini hal qilish asosida eng avvalo dunyoning bir butunligi to’g’risidagi falsafiy tamoyil yotadi. Modomiki, dunyo yaxlit, yagona ekan, uning o’ziga o’xshagan aksi ham xuddi o’zi singari yaxlit bo’lmog’i kerak. Tabiatning tizimliliigi, uning yaxlitlik xarakteri tabiiy-ilmiy bilimlarning ham yaxlit bo’lishini taqozo etadi. Tabiatda narsa va hodisalarni bir-biridan

ajratib, mutlaq cheklab qo'yadigan chiziqlar mavjud bo'lmay, balki materiyaning harakat qilishida nisbatan mustaqil shakllar mavjuddir. Bunday harakatlar biri ikkinchisiga o'ta borib, oxirida harakat va taraqqiyotning yagona zanjirini tashkil etuvchi butunlarga aylanadi. Xuddi shuningdek, o'sha tabiat hodisalarini urganuvchi fanlar ham hech biri mutlaq mustaqillikka ega bo'lmay, balki faqat nisbiy mustaqillikka ega bo'ladilar. Materiyaning harakat qilish shakllari, ya'ni ularning o'rtasidagi bir-biriga o'tish hodisalari ham "o'tuvchi" fanlarda, ya'ni yaxlit bir fandan ixtisoslashgan shaklda ajralib chiqqan fanlarda o'z ifodasini topishi lozim. Bu xildagi "mutaxassislashgan" fanlar murakkab tarkibli bo'lishi ham mumkin. Bunda ular boshqa fanlarning xususiyatlarini o'zida mujassamlashtiribgina qolmay, balki uch va undan ham ko'prok fanlarga xos bo'lgan xususiyatlarni ham o'zida mujassamlashtirgan bo'ladi. O'zining falsafiy asoslari bo'yicha ular dialektik fanlardir, chunki ular o'z tarkibida o'zlari ajralib chiqqan fan elementlarini saqlab qolgan bo'lib, ular o'rtasidagi tizimiy aloqani ifoda etadi, "aloqadorlik" birligini hamda "bir-biriga o'tib turish"ni bir-biri bilan bog'liq ekanligi, ya'ni yaxlitlikni namoyish qiladi; Ular shu jihatdan ikki xil shaklda ko'rinadi. Bir tomondan ular fanlar tizimida integratsiya omili sifatida birlashtiruvchi bo'lsalar, ikkinchi tomondan, ixtisoslashuv yo'lidagi yangi yo'nalishni ifoda etadilar hamda bir-biriga qarama - qarshi bo'lgan ikki tendentsiya (dezintegrativ va integrativ tendentsiyalar)ni birlashtirib, ularni yaxlit holga keltiradi.

Hozirgi vaqtda fanda ko'pgina integratsiya kiluvchi omillar amal qilayotgan bo'lib, bu hol integratsiyaning yaxlit bir tizimli hodisa bo'lib qolganligini ta'kidlash imkonini beradi; shu jihatdan olganda, fan krizis-buxron holatidan qutilib chiqdi, deyish mumkin. Endigi muammo uning ko'prok darajada uyushqoqlik ko'rsatishi va tartibga keltirilishdadir. Hozirgi zamon sharoitida fanlarning differentsiatsiya qilinishi jarayoni ularni bundan buyongi bir-biridan ajralib ketishiga olib kelmay, balki aksincha, ularning o'zaro birlashib, jiplashib ketishiga olib keladi. Biroq, hozircha fanlarning ajralib borishiga batamom barham berilganicha yo'q, ilmiy bilimning ayrim uchastkalarida ba'zan uning hatto kuchayib borayotganligi kuzatiladi. Shunga qaramay, fanning integratsiya qilinishiga tomon, uning sintezi

tomon siljish tendentsiyasi bizning davrimizda nafaqat tobora sezilarli balki belgilovchi jarayon ekanligi aniq ko'rinmoqda.

Fan darajasida, umuman olganda, falsafa ilmiy bilimlar integratsiyasining eng zarur omillaridan biri sifatida ko'zga tashlanmoqda. Integratsiyaning juda ko'p turlari, tiplari va darajalari mavjuddir. Integrativ omillarni maxsus tadqiq etib o'rgangan olimlar ularni umumiylik darajasiga qarab xususiy va eng umumiy bo'lgan integrativ omillarga ajratadilar. Natijada quyidagicha ierarxiya vujudga keladi: qonun – usul – tamoyil – nazariya – ideya – metateoriya - aniq fan – metafani – aralash fan - majmui fan – olamning ilmiy manzarasi – falsafa. Bu erda xar bir omil o'zidan oldin kelgan omilga nisbatan integratsiya qiluvchi rolni bajaradi. Har bir omilning integratsiya qiluvchanlik kuchi oxir-oqibatda qonuniyatlarning hamda ular aks ettiradigan predmet xususiyatlarning umumiylik-mushtaraklik darajasiga qarab aniqlanadi. Shuning uchun istagan bir aniq tarzdagi integratorlarni tekshirmang, ularning har biri o'zining muayyan chegarasiga ega bo'ladi. Fan integratsiyasining alohida olingan har bir holatida yuqorida ko'rsatib o'tilgan integrativ omillar, fanlarni nisbiy yaxlitlikka tomon koordinatsiya hamda subordinatsiyalashtirib, ularning o'zaro bir-birining tarkibiga singib borishiga, spetsifik - o'ziga xos bo'lgan mexanizmning yaratilishiga olib keladi.

Bu erda falsafa, bir tomondan, o'z funksiyasini bajarsa, ikkinchi tomondan, turli darajadagi mushtarak, integratorlik vazifasini ado etadi. Falsafa bunda eng umumiy integrator vazifasini bajaradi. Bu erda uning fanlar ichidagi integratsiyalovchi funksiyasi faqat umumiy integratsiyalovchi funksiyasining boshqacha ko'rinishini tashkil etadi. Bundan tashqari, uning umumiy madaniy integratsiyalovchi funksiyasi ham yuqoridagi funksiyalar tarkibiga kiradi. Shuningdek, mazkur funktsiya ijtimoiy hayotning turli jabhalarida mavjud bo'lgan tarqoqlikni ham engib o'tishga, ijtimoiy uyushqoqlik va ijtimoiy strukturalar darajasini ifodalashga qaratilgan bo'ladi. Moddiy ishlab chiqarish bilan ma'naviyatning, aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatning, mafkura bilan fanning, san'at bilan fanning o'zaro bir-biridan uzoklashib, begonalashib borishi to'g'risidagi vazifalar ham ana shu funktsiya tarkibiga kiradi. Bashariyatning iqtisodiy-sinfiy, milliy, irqiy jihatlari bo'yicha va davlat asoslari bo'yicha bir-biridan

uzoqlashib, begonalashib ketganligi to'g'risida gapirib o'tirmasa ham bo'ladi.

Falsafaning mantiqiy-gnoseologik funksiyasining vazifasi ushbu masalalar bo'yicha falsafiy usulning o'zini, uning mavjud tamoyillarini ishlab chiqishdan iborat. Shuningdek, ilmiy bilishning u yoki bu tushunchalari va nazariy strukturalarini mantiqiy-gnoseologik jihatdan asoslab berish ham mana shu funktsiya tarkibiga kiradi.

Umumiy usul elementlarini takomillashtirib borish uchun zarur bo'lgan axborotni ishlab chiqish, uni bilishning umumilmiy usullarini rivojlantirish, bilishga tizimli yondashuv, modellashtirishda, tatbiq etishda muhim rolni o'ynaydi. Ilmiy nazariyalar tuzilishiga qo'llangan mantiqiy dialektika tamoyillari ularning mantiqiy asoslari tarkibiga ham kiritiladi.

Xususiy fanlarda tafakkur shakllari, uning qonunlari va mantiqiy kategoriyalari maxsus tarzda o'rganilmaydi. Shunga ko'ra ular mantiqiy-uslubiy vositalar ishlab chiqish zaruriyati bilan muttasil to'qnashib turadilar. Bunday vositalar ularga qisqa bir muddat ob'ektdan "uzoqlashish", oxirida yana o'sha ob'ektga "qaytib kelish" imkonini beradi. Bunday harakat vaqtida ular o'zlarining o'sha ob'ekt to'g'risidagi haqiqiy bilimlarini to'g'ri ekanligini boyitgan holda keladilar. Xususiy fanlar mantiq faniga, gnoseologiyaga, bilishning umumiy uslubiyatiga ehtiyoj sezadilar. Bu vazifani mantiq shaklida kelgan dialektika bajaradi.

Agar umumiy gnoseologiya ob'ektni xuddi o'zidek ilmiy bilish imkoniyatlari va zaruriyati borligiga ishontirsa, mantiq kabi dialektika mana shu muvofiqlikka erishishni ta'minlaydi. U rivojlanib borayotgan ob'ektning muttasil ravishda o'zgarayotgan mohiyatini mumkin qadar to'laroq, aniqroq aks ettiradigan vositalarni ishlab chiqadi.

Dialektika nazariy tabiiyotshunoslikning turli sohalarida bilish faoliyatining umumiy orientirlarini chizib bersa, tabiiyotshunoslik fanlari metodologiyasining eng yangi yutuqlari bilan birga bilishning tamoyillarini umumlashtirgan holda falsafaning umumuslubiy funtsiyasiga amaliy ahamiyat baxsh etadi.

Shunday qilib, biz falsafaning metodologik funksiyalarini qarab chiqdik, biroq falsafaning uslubiy imkoniyatlari yuqorida bayon qilinganlardanda kengroq va chuqurroqdir.

Umuman olganda, falsafa va falsafa tarixii, predmet yondoshuvlariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi bir narsadir. Tarixiy bayon qilingan falsafa – bu **falsafa tarixidir**. Mantiqiy bayon qilingan falsafa esa filosofiyadir. Falsafa tarixsiz falsafa mavjud bo'lmagani singari falsafasiz falsafa tarixi ham mavjud bo'lolmaydi. Agar biz Sharq falsafasining tarixiy taraqqiyotini qarab chiqadigan bo'lsak, biz bugungi Sharq falsafasining mohiyatini, uning asosiy muammolarini, bu muammolarning echimini aniq bila olamiz. Huddi shunday G'arb falsafasining bugungi kundagi asosiy maktablari, oqimlari va ularda qo'yilgan muammolarni tushunmoq uchun biz albatta uning tarixini mukammal o'rganib chiqmog'imiz lozim.

Ob'ektivlik tamoyiliga ko'ra Sharq va G'arbda shakllangan falsafa va uning evolyutsiyasi har birining o'zidagi sabab va oqibatlar silsilasi bilan uzviy bog'liq. Bizning nazarimizga ko'ra bugungi kunga qadar falsafa olamida Sharq va G'arb falsafasining o'ziga xos tarzda vujudga kelishi, rivojlanishi biror bir ilmiy tadqiqotda chuqur va aniq o'z bayonini topgani yo'q. Shunday bo'lishiga qaramasdan biz bugun ular o'rtasidagi o'ziga xoslikni yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Tarixiy nuqtai-nazardan qaralganda qadimgi dunyo falsafasida u Xitoyda bo'lmasin, Hindistonda bo'lmasin, Markaziy Osiyoda bo'lmasin yoki u Qadimgi Gretsiyada bo'lmasin olam va uning tuzilishi, taraqqiyot, inson, uning mavjudligi asosiy masala hisoblangan. O'rta asrlar davriga kelib esa Sharqda ham G'arbda ham din falsafasi hukmron madaniyat bo'lib qoldi. Biz buni tasavvuf falsafasida, F.Akvinskiyning falsafiy qarashlarida ko'ramiz. Xuddi shunday uyg'onish davri sharqda ham, G'arbda ham falsafaning yuzini insonga burdi, uning hayoti muammolariga qaratdi. Uyg'onish davri ayniqsa Markaziy Osiyoda takrorlanmas fenomen sifatida ko'rindi. Fan va falsafa taraqqiyotiga Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino va boshqalarning qo'shgan hissasi shunday darajadagi, buni biror narsa bilan o'lchab bo'lmaydi. Ular nafaqat Markaziy Osiyoda uyg'onish davrining ijodkorlari, balki ular G'arb madaniyatining uyg'onishiga va rivojlanishiga nihoyatda katta turtki bergan buyuk insoniyat iftixori bo'lgan mutafakkirlardir. Evropaning hozirgi zamon fani buyuk Xorazmiyning "Al-jabr"idan boshlansa, Ibn Sinoning "Tib qonunlari" hozirgi zamon G'arb tibbiyotining hamisha stolning ustida turadigan kitobi bo'lib qolgan bo'lsa bunga yana qanday dalil kerak.

G'arb uyg'onish davri ham xuddi shunday o'ziga xosliklarga ega. T.Mor, T.Kompanellolar tomonidan utopik ijtimoiy hayot chizgilari zaminida Turon zaminimizning buyuk mutafakkirlari Moniy va Mazdaklarning falsafiy qarashlari yotadi. Chunki qariyb bir yarim ming yil ilgari ular tomonidan jamiyatdagi ziddiyatlarni bartaraf etish, adolatli hayot va uning tamoyillari, davlat boshqaruvini insonparvarlashtirishga oid nihoyatda nodir fikrlar bayon qilingan edi. Shu o'rinda G'arb tsivilizatsiyasi uchun benihoya ahamiyatli bo'lgan Avesto haqida qisqa to'xtalib o'tmog'imiz lozim.

Mazkur kitobda olamda ikkita kuch: yaxshilik va yomonlik kuchlari o'rtasidagi va ularning bir-birlariga qarshi kurashi, yaxshilik kuchlariga xudo Axura Mazda, yomonlik kuchlariga esa xudo Ahriman boshchilik qilishi haqida, insonning hayoti, uning taqdiri, baxti va baxtsizligi shu ikki kuch kurashi bilan bog'liq ekanligi ko'rsatiladi. Asarda kishilar o'z amaliy ishlari va axloqiy fazilatlar bilan yaxshilikka moyil ekanliklari, ular yovuz kuchlarga qarshi kurashda ezgu ruhlarga ko'maklashishlari lozim ekanligi, aks holda, yomonlik tantana qilib, ular abadul-abad azob-uqubatlarda yashashi mumkinligi haqida gap ketadi. Bunda kishilarning yaxshilik va yomonlik haqidagi tasavvurlari va qarashlari ularning amaliy faoliyati bilan bog'langan holda ko'rsatilib, ular kishilar faoliyatini rag'batlantiruvchi, yo'naltiruvchi kuchlar sifatida ifodalanadi.

“Avesto”da Sharq ma'naviy ummoni jamlangan va tizimga keltirilgan holda bayon qilingan. Uning kishilar hayotiga insoniylik, adolat, ezgulik kabi g'oyalarni olib kirishda, joriy qilishda, yomonlik va yovuzlik, vayrongarchilik va zulm, adolatsizlikka qarshi kurashda, kishilarni yaxshilik bayrog'i ostida birlashishda o'ynagan roli benihoya kattadir.

Ayni vaqtda “Avesto” xalqning o'zini-o'zi bilishida, o'zining imkoniyatlarini hisobga olgan holda o'zining kelajagini belgilay olishidagi aqlini ifodalashda ham insoniyat tarixida katta rol o'ynadi. “Avesto”da ilgari surilgan g'oyalar XIX asrda yashagan va ijod etgan nemis faylasufi Fridrix Nitsshe tomonidan yangi davrda, Evropa tsivilizatsiyasi nuqtai-nazaridan qaraldi. U o'zining “Zardusht tavallosi” nomli asarida “Avesto”da o'rtaga qo'yilgan kuchli shaxs g'oyasini kapitalizm sharoitida ruhan zo'riqqan, individualizm turmush tarzi ikir-chikirlari orasida umumiy hayot, umumiy turmush

tarzi, madaniyati bilan sug'orilgan kishilarni yuksaklikka, insoniylikning oliy darajalari sari olib chiqishi mumkin bo'lgan matonatli irodali va serg'ayrat shaxs timsolini va bu shaxsning ichki dunyosining uning ruhi bilan bog'liqligi, ruh va iroda musaffoligi jamiyatdagi har qanday mayda-chuydalik tabiatiga ega bo'lgan ziddiyatlardan uni xalos qilishlik kuchiga ega ekanligini ko'rsatib berdi.

Bunga o'xshash Sharq va G'arb falsafiy g'oyalari o'rtasidagi izchillik qudrati bobida ko'plab misollarni keltirish mumkin. Bunga o'xshash izchilliklar faqat bir narsaga yo'naltirilgan, u ham bo'lsa umuminsoniy ma'naviyatni yanada boyitish, umumplanetar "Men"ning insoniy qadriyatni yanada mukammallashtirish va dunyoda adolat, tinchlik va osoyishtalikni qaror toptirishdan iboratdir.

Ma'lumki, XX asr ma'naviy olamida Evropaning buyuk aqllilari hisoblangan **Sartr, Kamyu, Yaspers, Marsel, Xaydegger** tomonidan yaratilgan ekzistentsializm falsafasi alohida o'ringa egadir. Bu falsafaning markazida inson va uning mavjudligi turadi. Bunda inson o'zining erkinligini amalga oshirish jarayonida o'z-o'zini yaratadi. Umuman, ekzistentsializm falsafasi mana shu g'oyalar zaminida shakllanadi va rivojlanadi. Siz o'qiyotgan qo'llanmada ekzistentsializm falsafasi haqida baxoli qudrat ma'lumot beramiz. Lekin gap hozir ushbu falsafaning o'z-o'zidan paydo bo'lmaganligi haqida ketmoqda. Inson va uning mavjudligi falsafa tarixida bizning nazarimizga ko'ra mukammal suratda tasavvuf falsafasida bayon qilingan. Buni biz Imom G'azzoliy falsafasida ko'rishimiz mumkin.

Ma'lumki, Imom G'azzoliy o'z zamonining barcha ilmlarini o'rganib ularga munosabat bildirgan allomadir. Uni kalom ilmining sxolastik usullari ham, falsafani haddan ziyod aqliy mushohadakorligi, ichki ziddiyati ham, ismoiliylarning biryoqlama qarashlari ham qonaotlantirmagan. G'azzoliy har bir ilmga baho berar ekan uning inson tabiati va ruhiyatiga qanchalik mos kelishi hamda inson kamolotiga xizmat qilishi mumkinligini asosiy mezon qilib oladi. U ulug' ruhshunos olim sifatida ish ko'radi. Kalom ilmi o'zining aqidalari bilan inson yuragiga yo'l topolmasligini, xudoni anglash va sevish uchun etarli emasligini anglagan olim tasavvufda buni imkonlari borligini ko'radi.

Bunda bilish jarayonining shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlari bo'yicha borishi va bu jarayonning yangi ma'noda va mazmunda takrorlanib borishi insonning va insoniyatning o'z-o'zini bilishi va shu tariqa poklanishi, mukammallashishi jarayoni hamdir. Biz mutlaq kafolat bera olmaymizki, ekzistentsializm falsafasining g'oyaviy va ilmiy ildizlari tasavvuf falsafasiga, buyuk Sharq yaratgan inson falsafasiga borib taqalmaydi deb. Xuddi shunday qarash tasavvuf falsafasi bilan nemis mumtoz falsafasini qiyoslashda ham o'z-o'zidan paydo bo'ladi. Ma'lumki, sufiylar aqlning ikki shakli: ilohiy (eng umumiy) aql va insoniy (xususiy) aql haqida gapiradilar. Albatta sufiylar talqinida ilohiy hukmlar silsilasini ko'ramiz. Ammo mazkur silsilalar zahirida mukammal falsafiy tizimning mavjudligini mutlaqo unutmasligimiz kerak. Shu o'rinda biz Markaziy Osiyolik sufiy faylasuflarimiz Platonning ob'ektiv idealizmidan xabardor bo'lganliklarini ham e'tiborga olishimiz kerak bo'larmikan?. G'oya haqidagi ta'limotda Platon falsafasi, sufiylar falsafasi, Kant va Platon tezis – antitezis – sintez shaklidagi dialektik taraqqiyotning bo'g'inlari emasmikan?. Mazkur bo'g'inlar mukammal huquqiga da'vogarlik qilayotgan umumjahon falsafasining oltin ustunlari ekanligini jahon falsafiy ahli qachonlardir tan olganku!. Masalan, faqat G'azzoliy asarlarida 1145 yildan boshlab evropa tillariga tarjima qilina boshlagan. O.Dante, F.Bekon, D.Didro, J.J.Russo, G.Gegel uni donishmand mutafakkir sifatida tilga olganlar. Bunga o'xshash tarixiy faktlarni ko'plab keltirish mumkin. Gap bularni mukammal tadqiq qilishdadir.

Yuqorida aytganimiz singari bugun jahon mamlakatlari tahlikali davrni o'z boshidan kechirmoqdalar. Davrimizning siyosiy va mafkuraviy manzarasini Prezidentimiz I.A.Karimov Birlashgan Millatlar Tashkilotining 48-sessiyasida so'zlagan nutqlarida benihoya mukammal ifodalab bergan edilar. Prezidentimiz sessiyada so'zlagan nutqlarida muhim bir nazariy masalani ko'tardilar, u ham bo'lsa G'arb bilan Sharq o'rtasida sodir bo'layotgan yangi ko'rinishdagi munosabatlar xarakteriga doir masaladir. "... Biz – deydi I.A.Karimov o'z nutqida – *Shimoldagi taraqqiy etgan mamlakatlar bilan Janubdagi rivojlanayotgan davlatlar o'rtasida hadiksirash kuchayganidan xavotirdamiz. Sharq bilan G'arb o'rtasida avval mavjud bo'lgan mafkuaviy murosasizlik endilikda milliy va diniy zamindagi*

murosasizlik bilan almashayotgani xususida taassuf bildiramiz. Biz aqidaparastlik, ekstremizm, terrorchilik taomillarining kuchayganligidan tashvishdamiz. Bizning nazarimizda vujudga kelgan sharoitda jamiyat taraqqiyotini chigallashtirib yuborishi mumkin bo'lgan yangi mojarolarni oldini olishda ayni BMT asosiy vosita bo'lishi kerak. Shu munosabat bilan biz BMTning eng muhim organi – Xavfsizlik kengashi hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy, etnik-madaniy, diniy, ma'naviy jihatdan g'oyat xilma-xillikni bab-barobar tarzda aks ettirishi, o'zining tarkib topgan konservativ tuzilmasini qayta ko'rib chiqishi uchun ham samarali chora-tadbirlar belgilash zaruriyati endilikda etildi deb hisoblaymiz.” dedilar yurtboshimiz. Shundan kelib chiqqan holda davrimizning mafkuraviy chiziqlariga yana takror qaytish lozim bo'ladigan bo'lsa bunda har bir millatning o'z hayoti, o'z taqdiri, o'z taraqqiyot yo'li, o'ziga xos demokratik tamoyillari va uni chuqurlashtirish va kengaytirish uslublari bor ekanligini, jahon demokratiyasi xuddi shu uslublarni xilma-xilligi va ularning chorrahalarini tufayli mukammallashishini, xuddi shu mukammallik esa umumplanetar miqyosda kishilik kelajagi va taqdirini belgilashda katta ahamiyatga ega ekanligini mutlaqo unutmaslik kerak. Bu g'oya so'zsiz Sharq va G'arb falsafasining g'oyaviy mahsulining hayotdagi ibtidosidir.

Hozirgi davr shunchalik kuchli iqtisodiy va harbiy imkoniyatlar bilan ham xarakterlanadiki, ular asosida vujudga kelgan ziddiyatlarni faqat bir narsa, u ham bo'lsa, aql hal qilishi mumkin ekanligini eng oliy hakam vaqt ko'rsatmoqda. Biz buni Markaziy Evropada vujudga kelgan va hal bo'lgan ziddiyatda, Yaqin Sharqda vujudga kelgan va ma'lum darajada hal bo'layotgan ziddiyatda va boshqa bir qator lokal ziddiyatlarning paydo bo'lishi va echimida ko'rmoqdamiz. Hozirgi zamon tsivilizatsiyasida insoniyat taqdiri tafakkurga va yana tafakkurga bog'liq bo'lib qoldi. Masalaga bunday yondashish yana bir marta Sharq va G'arb falsafasini mukammal o'rganishning dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olinganda falsafa davrning abstrakt aqlidir. Unda ma'lum bir davrda ijtimoiy va ma'naviy hayotda sodir bo'layotgan barcha munosabatlar taraqqiyot yo'nalishlari, ziddiyatlar umumlashgan holda aks etadi. U insoniyat tarixining shunday biografiki, unda nafaqat o'tmish va hozirgi davrning eng umumiy

jihatlari, balki ulardan kelib chiqqan holdagi kelajak ham o'z aksini topadi.

Falsafaning ijtimoiy hayotdagi o'rnini uning bajaruvchi funksiyalari orqali namoyon bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda birinchi galda falsafa jamiyat a'zolarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Bunda u nafaqat ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini o'zida mukammal jamuljam qiladi, balki gumanitar, aniq va fundamental fanlar yiqqan nazariy bilimlarni ham umumlashtirgan holda jamiyat taraqqiyoti, fan-texnika taraqqiyotining istiqbollari ham belgilab beradi.

Jamiyat a'zolarida ilmiy dunyoqarashni shakllantirishda falsafaning o'rnini haqida gap ketganda shaxsning jamiyatga, ijtimoiy borliqqa, ijtimoiy ong shakllariga, ijtimoiy-ma'naviy qadriyatlarga, e'tiqodlarga, tarixga bo'lgan munosabati va uning tabiatini belgilashda falsafaning ahamiyati haqida alohida to'xtalmoq kerak.

O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritishi bilan mamlakatda ijtimoiy hayotning mohiyati tubdan o'zgardi. Jamiyat iqtisodiy hayoti bozor munosabatlari bilan xarakterlanuvchi yangi munosabatlar tizimiga ko'chdi. Natijada mehnatning mazmuni va xarakteri o'zgarib ketdi. Shaxsning tadbirkorlik ongi, farosati, qobiliyati va ijodiga keng imkoniyatlar ochildi. Jamiyatda taqsimotning sotsialistik tamoyillariga to'liq barham berildi. Davlat va uning funksiyalari tubdan o'zgardi va u o'zining butun borlig'i bilan jamiyat a'zolari tomon burildi. Mamlakat abstrakt kommunistik ideologiyadan mutlaqo yuz o'girdi. Shunday qilib mamlakatda vujudga kelgan yangi ijtimoiy borliq kishilardan hayotga yangicha qarashni, munosabatni talab qildi. Albatta mazkur murakkablikni faqat bir tafakkur tamoyili – dialektik tamoyil bilangina tushunish, unga moslashish, uni harakatga keltirishning yalovbardori bo'lish imkoniyatini tug'diradi. Jamiyat taraqqiyotining ziddiyatli ekanligini, sabab-oqibat munosabatlarining tizimli ekanligini, bir sifatdan ikkinchi sifatga ketma-ketlik bilan o'tish ijtimoiy borliqning larzasiz yangi sifatga ega bo'lishi mumkin ekanligini bilish, unga tushushni nihoyatda katta ahamiyatga egadir.

Ikkinchi jihatdan, jamiyatning bir butunligini shakllantirishda muhim rol o'ynaguvchi qadriyatlarga bo'lgan munosabat ham xuddi shunday xarakterga egadir. Ma'lumki, qadriyatlar va unga bo'lgan munosabat ma'lum darajada ijtimoiy inertsiyalilik xarakteriga ega.

Ko'nikovchanlik va unga mute'likni shakllantirishda ushbu inertsiyaning roli kattadir. Fuqarolarimiz orasida mustaqillikka o'n to'rt yildan ortiq vaqt o'tgan bo'lishiga qaramasdan sotsializm davridagi u yoki bu holatlarni qo'msashni uchratamiz. Bu qo'msash ayni vaqtda mustaqillikni mustahkamlashga jiddiy zarar ekanligini fahmlayvermaymiz. Agar mazkur fuqarolarda o'tmishni qo'msashning o'rniga bozor munosabatlarining mohiyatini tushunish ustuvorlik qilganda jamiyat taraqqiyoti bugungi kundanda tezroq rivojlangan bo'lar edi. Endi gap mustaqillik borlig'iga mos va xos, uni rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangi qadriyatlarni milliy an'analarimiz va turmush tarzimizdan kelib chiqqan holda yaratishdan va uning xalqchilligini ta'minlashdan iboratdir.

Yakkahokim sotsialistik mafkuraning jamiyat hayotidan surib chiqarib tashlanishi va yangi mafkuraning yaratilishi jamiyatda dinga bo'lgan munosabatni ham tubdan o'zgartirdi. Yangi munosabat so'zsiz falsafaning kuchi va imkoniyatlariga tayanadi. Bugungi kunda din jamiyat hayotida muhim rol o'ynovchi ma'naviyat, madaniyat, qadriyat, ta'limot hisoblanadi. Biz dinning bosh tushunchasiga "Oллоh bizning qalbimizda va yuragimizdadir" deb qaraymiz. Qayta qurilayotgan, demokratik jarayonlar tobora chuqur va keng miqyosda amalga oshirilayotgan yurtimizda dinning o'rni va roli tobora ortib bormoqda. Bugungi kunda din fan zidi bo'lmasdan, balki dunyoviy hayotga hamnafas bo'lgan qadriyat sifatida ko'rinmoqda. Bu holatlarni tushunish va tushutirib berishda falsafaning o'rni va roli benihoyadir. Falsafadagi inkorning dialektik xarakteri mazkur jarayonlarning mag'zi-mag'zidan o'tib uning mohiyatini ifodalashga xizmat qiladi.

Ayni vaqtda falsafa ijtimoiy hayotda g'oyaning o'rni va roli masalasini tushuntirib berishda ham muhim ahamiyatga egadir. Ma'lumki, falsafa fanligidan tashqari mafkura hamdir. Lekin uning bu ikki funktsiyasi bir-biridan ma'lum jihatlari bilan farqlanadi. Chunki, mafkuraning o'zi mustaqil ijtimoiy ong shakli sifatida mavjud bo'ladi va u ma'lum bir sinf, millat, jamiyatning manfaatini aks ettiradi. Va shu jihatdan u tabiatiga ko'ra nazariy xarakterga ega bo'lgan falsafaga murojaat etadi. Falsafa hamisha istalgan mafkuraning nazariy asosi bo'lib kelgan. Milliy istiqlol falsafasining ham nazariy asosini falsafa tashkil qiladi. Falsafiy tamoyillardan kelib chiqqan holda biz jamiyat

falsafasiz mavjud bo'lolmaydi, degan aksiomaga tayanamiz. Lekin hamma gap jamiyatning qanday mafkuraga tayanishida, qanday mafkura atrofida birlashishida va qanday mafkuraning ketidan borishishidadir. Yurtboshimiz milliy istiqlol falsafasi haqida gapirganlarida "... ko'p millatli O'zbekiston xalqini ezgu g'oya – ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot barpo etish yo'lidagi asriy orzu-intilishlarini, hayotiy ideallarini o'zida aks ettiradi. Milliy g'oya va milliy istiqlol falsafasi haqida gap borar ekan, biz nihoyatda keng qamrovli, murakkab, serqirra insoniyat tarixida aniq va mukammal ifodasi, tugal namunasi hali-hanuz yaratilmagan tushunchalarni o'zimizda tasavvur qilishimiz kerak, deb o'ylayman. Bu tushunchalar Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi kabi yuksak g'oyalarning ma'no-mazmunini teran anglab etishga xizmat qiladi. Bu mafkura xalqni-xalq, millatni-millat etadigan, uning sha'nu-sharafi, or-nomusi, ishonch-e'tiqodini ifodalaydigan, jamiyatimizning o'ziga xos taraqqiyot yo'li, turmush tarzi, tub manfaatlariga tayangan holda muttasil rivojlanib, takomillashib boradigan g'oyalar tizimidir" deb yozgan edilar.

Xalqni buyuk kelajak va ulug'vor maqsadlar sari birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat'iy nazar har bir fuqaroning yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas'uliyat sezib yashashiga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an'nalarimizga munosib bo'lishga erishish, yuksak fazilatli va komil insonni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da'vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoiylikni hayot mezoniga aylantirish – milliy istiqlol falsafasining bosh maqsadi ekanligi Prezidentimiz I.Karimov o'zlarining "Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" kitobining so'zboshisida ko'rsatib berganlar: "Shu narsani alohida ta'kidlamoqchimanki, - degan edilar yurtboshi ushbu kitobda, - milliy g'oya va istiqlol falsafasi yurtimizda yashayotgan barcha kishilar ma'naviy boyligiga, dunyoqarashining negiziga aylanishiga erishish biz uchun eng asosiy maqsaddir".

Milliy istiqlol g'oyasining ijtimoiy qadriyatini bilish, uni o'z qalbi va ongiga singdirish, e'tiqodiga aylantirish amaliyotining muhim vositasi rolini falsafa bajaradi. Milliy istiqlol g'oyasi turli hildagi qarashlar, fikrlar uyg'unligi asosida shakllanadi, rivojlanadi. Ayni vaqtda u fuqarolarimizdan tafakkur erkinligini yanada rivojlantrish va

takomillashtirishni talab qiladi va shunga xizmat ham qiladi. Shu holatdan kelib chiqib, xilma-xil qarashlar va fikrlarni, sog'lom, progressiv dunyoqarashga keltirish, sog'lom dunyoqarashni kishilarning turmush tarziga aylantirish ayni vaqtda chuqur falsafiy mulohazani talab qiladi. Buning uchun biz xilma-xil qarashlar, oqimlar, ta'limotlar, kontseptsiyalar tarixi bo'lgan falsafa tarixiga qayta-qayta murojaat qilishimiz, qarashlar jangidan ongli xulosalar chiqarishga o'rganmog'imiz kerak bo'ladi.

Shunday qilib falsafa madaniyat, mafkura, san'at, donolikka muhabbat, dunyoqarash, metodologiya sifatida jamiyat hayotida muhim rol o'ynaydi. Unga inson qanchalik mehr-muhabbat bilan yondoshsa, u hayotdan shunchalik mehr-muhabbat ko'radi. Chunki u falsafa yordamida hayotdan mehr-muhabbatni topishga, uni qadrlashga o'rganadi. Falsafa insonni o'zini-o'zi bilishga, tushunishga, shu orqali o'zgalarni ham xuddi shunday bilishga va insonni eng ulug' qadriyat sifatida qadrlashga o'rgatuvchi universitetdir. Ayni vaqtda falsafa benihoya aniq qoidalar, ta'riflar, tamoyillar, kategoriyalar, qonunlarga asoslangan aniq fan hamdir. U mulohaza, fikrlash orqali tushunadigan eng qiziqarli fandir. Falsafani tom mazmuni bilan egallagan inson uchun hayotda, jamiyatda, fanda ochilmagan eshikning o'zi bo'lmagan va bo'lmaydi ham.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. Falsafa tushunchasi qanday ma'nolarni ifodalaydi?
2. Sharq xalqlari madaniyati va falsafasi nimalarda ko'rinadi?
3. G'arb xalqlari madaniyati va falsafasi nimalarda ko'rinadi?
4. Sharq va G'arb falsafasidagi umumiylik nimada ko'rinadi?
5. Sharq va G'arb falsafasidagi xususiylik nimada ko'rinadi?
6. Hozirgi davr mafkuraviy manzarasini tushunishda falsafaning o'rni va roli nimada?

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston 2003.
2. Karimov I.A. Yovuz kuchlar xalqimizni o'z tanlagan yo'lidan qaytara olmaydi. (I.Karimovning “O'zbekiston” televideniyesi uchun maxsus intervyusi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 mart;
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.O'zbekiston , 1998.
4. Karimov I.A. Jamiyatimiz falsafasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. –T.: O'zbekiston , 1998.
5. M.Sharifxo'jaev. O'zbekiston : yangi g'oyalar, yangi yutuqlar. T.: Sharq, 2002.
6. S.Jo'raeva. Haqiqat manzaralari. T.: “Yangi asr avlodi”, 2002.
7. F.Sulaymonova. Sharq va G'arb. T.FAN, 2001.
8. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
9. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., Moliya instituti 2000.
10. N.Mamatov, O.Jumaev Fuqarolik jamiyatini qaror toptirishning muhim omili. Toshkent 2004y.
11. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002 y. (9-16 betlar)
12. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.

2-MAVZU: QADIMGI SHARQ FALSAFASI

REJA:

- 1. Falsafiy tafakkurning qadimiy ildizlari. Misr va Bobilda falsafiy fikrlar.**
- 2. Qadimgi Hindistonda paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlar va maktablar.**
- 3. Qadimgi Xitoyda yuzaga kelgan falsafiy yo'nalishlar.**
- 4. Qadimgi Turon xalqlarining diniy falsafiy qarashlari.**

Oddiy tasavvurga ko'ra Quyosh Sharqdan chiqqani kabi, falsafiy qarashlarning paydo bo'lishi ham qadimiy Sharq xalqlari taffakuriga borib taqaladi.

Qadimgi Sharq xalqlarining tarixi va madaniyati, ularning afsonaviy, diniy, axloqiy, siyosiy va huquqiy badiiy-estetik va falsafiy tasavvur va qarashlari, ularga xos mazmunlar haqidagi bilimlar antiq davr mualliflari asarlarida, arxiologik manba'larda, xalq og'zaki ijodiyoti namunalari: afsonalar, dostonlar va rivoyatlarda aks etgan.

Dastlabki falsafiy tasavvurlar va qarashlar Sharqning eng qadimgi mamlakatlaridan bo'lgan Bobilda eramizdan oldin 4-ming yillikning boshlarida paydo bo'ladi. Shu davrlardayoq odamlarning dunyoda ro'y berib turadigan xilma-xil hodisa va voqealarga bo'lgan munosabatlarlari va qiziqishlarini, garchi hali sodda va yuzaki, ibtidoiy shaklda bo'lsa-da, o'zida aks ettirgan falsafiy qarashlar paydo bo'la boshlagan. Buni biz qadimgi Babil adabiyotining ko'zga kuringan mashhur asarlaridan biri «Gelgamish haqida doston»da, undagi tuproq, suv, havo, issiqlik va sovuqlikning inson hayoti va tirikchiligining abadiy manbai ekanligi, Gelgamishning obihayot qidirib, boshidan kechirgan sarguzashtlari, chekkan azob-uqibatlarini, odamlarning tabiiy qonunlar asosida yashashlari zarurligi, kishilarning hayot va o'lim sirlarini bilishga azaldan intilib kelishlari haqida qilingan hikoyalardan yaqqol bilib olamiz.

«Adona haqida doston»da esa insoniyat hayotida yaxshilik bilan emonlik, ezgulik bilan yovuzlik boylik bilan qashshoqlik bir-biriga tubdan qarama-qarshi va zid ekanligi haqidagi fikrlar ifodalangan. «Jafokash avliyo haqida doston», «Xo'jayinning quli bilan suhbatini» kabi asarlarda biz buning yaqqol guvohi bo'lamiz. Eslab o'tilgan birinchi doston baxt va baxtsizlik, adolat va adolatsizlik haqida,

ularning sabablari va bartaraf etish usulari hamda yo'llari xususida dastlabki falsafiy tasavvurlar va g'oyalar bayon etilgan.

Jamiyat ishlab chiqarishi o'rtaga qo'ygan talablar, inson amaliy faoliyati tug'dirgan ehtiyojlar asosida Bobilda tabiat hodisalari haqida, ularning mazmunini tushunib olib, ulardan turmushda foydalanish zarurati, mahsulot va narsalarning miqdorini aniqlash, og'irligi va uzunligini o'lchash, ishchi kuchlarning samarasini belgilash, binolar hajmini topish dalalarning er satxini hisoblab chiqish zarurati dastlabki arifmetik va geometrik bilimlarning paydo bo'lishini taqozo etadi. Bu narsa o'sha davrlardayoq taqvimning paydo bo'lishiga olib kelgan va odamlardan astronomiya sohasida ma'lum bilimlarga ega bo'lishni talab qiladi. Shu asosda Bobilliklar quyosh soati, Quyosh ko'rsatgichi va uning 12 bo'lakka bo'linishini azaldan bilishgan. Antik davr ma'lumotlariga ko'ra, Bobilda matematika, geometriya, astronomiya bilan bir qatorda, tibbiyot, tarix, geografiya, filologiya, musiqa, tasviriy san'at, astrologiya kabi bilim sohalari asta-sekin kurtak yoza boshlagan.

Qadimgi Misr ham jahon madaniyatining eng qadimgi o'choqlaridan biri bo'lib, unda ham ilk madaniy yodgorliklar eramizdan avvalgi to'rt ming yillikning boshlarida vujudga kelgan. Babil madaniyati kabi qadimgi Misr madaniy yodgorliklarida ham xalq donishmandligining hamma turlarida o'sha davrdagi ijtimoiy, iqtisodiy hayot, tabiat hodisalariga munosabat, kishilarning ijtimoiy, siyosiy, ahloqiy, huquqiy, ularning sintezi bo'lgan falsafiy qarashlarida o'z ifodasini topgan.

Qadimgi misrliklar suvni odamga oziq-ovqat etishtiruvchi, inson uchun dastlabki ulug' ne'mat, deb bilganlar. Suv ularga butun tabiatning, hayotning asosi bo'lib ko'ringan. Ular Nil daryosini ilohiy bir mo'jiza deb, tabiatdagi o'simlik va daraxtlarga talpinganlar. Qadimgi misrliklar astronomiya sohasida ba'zi bilimlarga ega bo'lib, sayyoralarni yulduzlardan ajrata bilganlar, alohida yulduzlar xaritasini va har xil taqvimlar tuzganlar.

Qadimgi Misrda tibbiyot juda rivojlangan, misrliklar kasalliklarning juda ko'p turlaridan xabardor bo'lishib, tashhis qo'yish sohasida katta tajribalarni qo'lga kiritganlar.

Qadimgi misrliklar, ayniqsa qurilish, arxitekturaga, san'atning juda ko'p turlariga, hisob-kitob, o'lcham va chizmachilik, matematik

va astronomik bilimlarga egaligi jihatdan boshqalardan tubdan farq qilishgan. Haqiqiy ma'noda ular geometriya va astronomiyaga oid bilimlarning ilk yaratuvchilari bo'lishgan. Misr ehromlari-piramidalar buning rad qilib bo'lmas hayotiy guvohlaridir.

Umuman, Qadimgi Bobil va Misr xalqlarining madaniyati, urf odatlari, dunyoqarashlari, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, huquqiy, badiiy, ahloqiy va falsafiy qarashlari butun qadimiy Sharq xalqlari kabi diniy qarashlar bilan sug'orilgan bo'lgan. Ularning bu qarashlari nasldan-naslga, avlodlardan-avlodlarga o'tib, Sharqdagi boshqa ko'pchilik xalqlar madaniy-ma'naviy taraqqiyotiga, ijtimoiy-falsafiy fikrlar rivojiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatgan. Buni biz qadimiy Hindistonning madaniy-ma'naviy taraqqiyoti misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

2. Qadimgi Hindiston o'zining boy tarixi va madaniyatiga, diniy va falsafiy ma'lumotlariga ega bo'lgan. Hindistonda eramizdan 3 ming yil muqaddam erni sun'iy sug'orish, dehqonchilik taraqqiy etgan, anhorlar qazilgan, kulolchilik, yog'ochsozlik, to'qimachilik, zargarlik, hunarmandchilik, pishiq g'ishtlardan ko'p qavvatli binolar qurish, jun va zig'ir tolasidan matolar tayyorlash, mis va temir, qalay va qo'rg'oshindan qurol-aslahalar yasash taraqqiy etgan.

Abu Rayhon Beruniyning «Hindiston» asarida yozilishicha, eramizning birinchi asrlaridayoq Hindistonda tibbiyot, riyoziyot, ilmi nujum, kimyo, musiqa, poeziya, tarix, san'at va falsafaga oid bilimlar keng rivojlangan bo'lgan. Ayniqsa, noyob tabiatga, sahiy zaminga, ajoyib nabotot va hayvonot olamiga boy bo'lgan Qadimgi Hindistonda madaniyat va san'atga oid, diniy, falsafiy qarashlar keng rivojlangan. Bunga bizgacha etib kelgan «Ramayana», «Mahabharat» («Maxayana»), «Kamila va Dimna» kabi buyuk asarlar to'liq guvohlik beradi. Bu buyuk nafosat va betimsol hikmat hazinasi bo'lgan asarlarda hind xalqining qadimiy urf-odatlari, an'analari, odob-axloqi, madaniyati, dini va tarixi, milliy qadriyatlari bilan birga, ularning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy badiiy va falsafiy qarashlari yorqin ifodasini topgan.

Bulardan tashqari, qadimiy Hindistonda falsafiy fikrlar to'rtta Vedalarda ham ifodalangan. Ular: Rigveda, Samaveda, Yajurveda, Atxarvavedalardir. Bu vedalardan eng muhimi Rigveda bo'lib, u eramizdan 1500 yil oldin paydo bo'lgan. Bu Vedalarda diniy qarashlar

bilan birga olam, borliq fazo va vaqt inson, inson hayotining ruhiy va tabiiy asoslari, tabiat va jamiyat o'rtasidagi aloqadorlik, ilohiy kuchlar, ularning faoliyatlari haqida muhim falsafiy fikrlar va qarashlar ilgari suriladi. Keyinchalik bu vedalarni turlicha tushunish asosida ularni turlicha talqin etuvchi falsafiy maktablar vujudga keladi. Bu maktablar o'z g'oyaviy yo'nalishlariga ko'ra ikki oqimni tashkil qilishadi. Birinchi oqim tabiiy materialistik yo'nalishda bo'lib, uni buddizm, hinduizm, jaynizm, lokayata va chorvaka maktablari tashkil qiladi.

Ikkinchi oqim esa diniy idealistik yo'nalishda bo'lib, unga vedanta, mimansa, sankxiya, yoge, n'yaya, vaysheshika, maktablari kiradi.

Bu yuqoridagi maktablardan lokayata va chorvaka maktablari haqiqiy real dunyo, deb insonlar yashaydigan dunyoni tushunadilar. Ularning tarafdorlari dunyoni, tabiat hodisalarini, ular qanday bo'lishsa, xuddi shunday tushunmoq va tushuntirmoq kerak, degan talabni ilgari suradilar. Ular nuqtai nazaricha, butun borliq: olov, suv, havo, tuproqning yig'indisidan iborat bo'lib, inson ham ana shu to'rt unsur birikmasidan tashkil topgan. Chorvakalar dunyoni hech kim yaratgan emas, balki uning asosida to'rt moddiy elementlar birligi yotadi, deb hisoblaydilar. Ular: «Olovni kim issiq qildi, suvni kim sovuq qildi?» va kabi savollar berib, «Ularning hammasini shu hodisalarning o'zidan qidirish kerak», - deb javob qaraytaradilar.

Lokayata maktabi vakillari, hayotning murakkab shakllari uning oddiy shakllarining uzoq davom etgan evolyutsiyasi tufayli vujudga keladi, deyishadi. Ularning fikricha, inson bir marta yashaydi. Shuning uchun u baxtli hayot kechirishga, o'zining oqilona ehtiyoj va manfaatlarini qondirishga intilishi kerak. Bunday falsafiy qarashlar qadimgi Xitoyda ham vujudga keladi.

3. Qadimgi Hindiston kabi, qadimgi Xitoy ham Sharqda yirik o'choqlardan biri bo'lgan. Eramizdan 2000 yil ilgari bu erda ham dehqonchilik keng taraqqiy etib, sug'orish ishlari ancha rivojlanadi. Bu erda ham metaldan, xususan, temirdan mehnat qurollari ishlab chiqarish avj oladi. Qishloq xo'jaligi, irrigatsiya, hunarmandchilik, savdo-sotiqning ravnaqi turli bilimlarning rivojlanishi uchun keng yul ochadi. Natijada, qadimgi Xitoyda, astronomiya, biologiya, tibbiyot, san'at va madaniyat sohalari katta yutuqlarga erishadi. Bu erda ham

dastlabki falsafiy ta'limotlar paydo bo'lib, ularda dunyo abadiy, u 5 unsur – olov, suv, er, daraxt va metallardan tashkil topgan, degan qarashlar ilgari suriladi.

Eramizdan oldingi VII-VI asrlarga kelib, Xitoyda daosizm falsafiy oqimi paydo buladi. Uning asoschisi Lao-Tszi, birinchi Xitoy faylasufidir. U dunyo moddiy, u tabiiy qonunlar asosida to'xtovsiz harakat va o'zgarishda bo'ladi, deydi. Lao-Tszi o'zi bu haqda shunday yozadi: «Ulug' dao hamma yoqqa qarab oqadi. U o'ngga ham, so'ngga ham yoyilgan. U tufayli jami mavjudod tug'iladi, ular hamisha o'zgarishda bo'lib, bir joyda to'xtab qolmaydi».

Daosizm falsafiy ta'limotiga ko'ra dunyodagi hamma narsalar qarama-qarshiliklarning bir-biriga bog'liqligi asosida, bir-biriga zid holda aylanib, o'tib turadi. Tabiatdagi go'zallik va xunuklik, balandlik va pastlik, yaxshilik va yomonlik, borliq va yo'g'lik, uzunlik va qisqalik bir-biriga o'tadi, bir-birini tug'diradi, bir-biriga bog'liq. Tabiatdagi barcha hodisalar qarama-qarshiliklarni o'z ichiga oladi.

«In» va «Yan» qarama-qarshi kuchlar va tabiatning «5 unsuri» haqidagi ta'limotni Tszou Yan ishlab chiqadi.

Qadimgi Xitoy falsafiy qarashlarida Konfutsiyning (Er.avval 551-479 yillar) axloqiy ta'limoti ham muhim o'rin tutgan. U o'zinig falsafiy qarashlarida kishilarni tarbiyalash masalasiga katta e'tibor qaratadi. Uning fikricha, odamlar o'z tabiyatiga ko'ra bir-biriga o'xshashdirlar, faqat ular o'z tarbiyalariga ko'ra bir-birlaridan farq qiladilar.

Konfutsiyning ta'limotida Li degan tushuncha alohida ahamiyatga ega. Bu tushuncha «Tartib», «Marom» degan ma'nolarni anglatadi. «Li» bo'lmasa, jamiyatda tartib bo'lmaydi, demak, jamiyat ravnaq topmaydi. Shuning uchun jamiyatda doimo tartib bo'lishi zarur», – deydi u. Xullas, Qadimgi Xitoydagi falsafiy ta'limotlar tarixiga nazar tashlar ekanmiz, bu erda ham materialistik va idealistik tendentsiyadagi falsafiy oqimlarning guvohi bo'lamiz. Masalan, ko'pchilik qadimgi Xitoy faylasuflari tushuncha, predmetning nomi bilan reallikdagi predmetning o'zaro munosabati to'g'risidagi muammoni hal qilishga qiziqqanlar. Mo Di (Mo-Tszi), Syun-tszi va boshqalar tushunchalar («nomlar») ob'ektiv hodisalar va narsalarning inson ongidagi in'ikoslari, desalar, Gunsun Lui tushunchalarni mutlaq mohiyat, deb qarab, ularni borliqdan uzib qo'yadilar. Umuman,

Konfutsiy va Myan-Tszining axloqiy siyosiy nazariyalari, Xan Feytshi va «qonunchilar» maktablari vakillarining davlat va huquq to'g'risidagi fikrlari haqida ham ma'lum mulohazalar aytish mumkin. Bular Qadimgi Xitoy falsafasining «oltin davri»ni tashkil qiladi.

Eramizning I-chi asrida Xitoyga buddizm dinining falsafiy ta'limoti kirib keladi va tarqala boshlaydi. Nihoyat, buddizm Xitoyda daosizm va konfutsiychilik bilan birlikda Xitoy xalqi falsafiy tafakkurining etakchi ko'rinishlariga aylanadi.

4. Markaziy Osiyo- Qadimiy Turon jahon ilf-fani, madaniyati va ma'naviyati rivojiga ulkan hissa qo'shgan mintaqalardan biri bo'lgan. Hozir O'zbekiston, deb ataluvchi bu hudud, ya'ni bizning Vatanimiz nafaqat Sharq, balki butun jahon tsivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini bugun jahon tan olmoqda. So'nggi tarixiy va arxiologik tadqiqotlar bu muqaddas zaminda odamzodning ilk ajdodlari faoliyat ko'rsatganliklaridan dalolat beradi. Shu jihatdan Sharq Markaziy Osiyo insoniyat ilk paydo bo'lgan mintaqalar qatoriga kiradi.

Miloddan avvalgi V-III ming yillarda mintaqamizning markaziy va shimoliy rayonlarida qishloq xo'jaligi, chorvachilik bilan birga, hunarmandchilik, konchilik, mis, oltin va temir eritish, metallardan har xil mehnat va xarbiy qurollar yasash, to'quvchilik, binokorlik, zargarlik sohalari taraqqiy etgan. Bu hududda Sug'diyona, Baqtriya, Xorazm kabi dastlabki shahar-davlatlar paydo bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlarining eng buyuk madaniy muvaffaqiyatlaridan biri – bu hududda yozuvning ixtiro etilganligidir. Bu erda yozuvning tarixi eng qadimgi zamonlarga borib taqaladi. Miloddan avvalgi 1 minginchi yillikning boshlaridayoq oramiy yozuvi, uning negizida xorazm yozuvi, Avesto yozuvi, sug'd yozuvi, qushon yozuvi, nihoyat, yunon yozuvi, yangi eraning boshlaridan O'rxun-Enasoy yozuvlari, uyg'ur yozuvlari vujudga keladi. Yozuvning ixtiro qilinishi insoniyat ma'naviyat imkoniyatining kengayshiga, ilm-fan va bilimlarning yanada boyib borishiga, kishilar falsafiy tafakkurining rivojlanishiga olib keladi».

Xullas, Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o'zbeklarning tarixiy ildizlari, madaniyati, ijtimoiy, siyosiy, diniy-axloqiy va falsafiy qarashlari shakllanishining ilk davrlari ana shu qadim zamonlarga borib taqaladi.

Bizning Markaziy Osiyoda yashagan qadimiy avlod-ajdodlarimiz falsafiy fikri haqida qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lishimizda qadimiy xalq og'zaki ijodiga oid afsona va rivoyatlar, qadimgi Hind, Xitoy va Yunon tarixchilarining asarlari, «Avesto», «Bexistun», «Bundaxshin» va shular kabi yozma yodgorliklar, jumladan, Turk O'rxun-enasoy runiy matnlari muhim manba'lar sifatida katta ahamiyatga ega. Ayniqsa, ular ichida «Avesto», Sharq, shubhasiz, Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy ma'naviyat madaniyat, xususan, falsafiy qarashlarini o'rganish uchun bebaho manba'dir. Bu asar bizga qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining ilk tabiiy-ilmiy tasavurlari, ijtimoiy-siyosiy, diniy va falsafiy fikrlarining shakllanishini aniqlash uchun juda boy manba' bo'lib xizmat qiladi. Biz «Avesto»ga murojaat qilganimizda, undagi diniy mifologik va falsafiy jihatlarni bir-biridan farqlashimiz lozim. Chunki unda juda ko'p masalalar insoniy munosabatlar asosida yoritilib, undagi asosiy g'oyalar ilohiy kuchlar-xudolar xohish-irodasini bajo keltiruvchi kuchlar qiyofasida namoyon bo'ladi.

«Avesto», tadqiqotchilarning yozishicha, 21 kitobdan iborat bo'lib uning 7 kitobi dunyo va inson zotining o'tmishi haqida, 7 kitobi inson ahloqi, uning huquqlari haqida va nihoyat, 7 kitobi tibbiyot, ilmiy-hay'at hamda aniq fanlarga oid bilimlar haqida bo'lgan. Bu asar mazmunini tashkil etgan diniy-falsafiy g'oyalar miloddan ilgari bir qancha asrlar davomida shakllanib, to'planib, rivojlantirilib borilgan. Nihoyat, miloddan ilgari VI-V asrlarda Zardusht tomonidan tartib berilib, kitob holiga keltirilgan. Bu asar zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotining muqaddas kitobi sifatida o'zida ajdodlarimizning tabiat, borliq, olam, jamiyat, inson, uning hayoti, ahloqi, huquqlari, burchi kabi masalalar yuzasidan dastlabki diniy falsafiy qarashlarini ifodalaydi.

Afsuski, bu kitobning to'rtidan bir qismigina bizgacha etib kelgan, xolos. Hozir mavjud «Avesto»: «Gotlar», «Yashta» (yoki «Yasna») va «Videvdat» qismlardan iborat bo'lib, ulardan «Gotlar» eng qadimgi, deb hisoblanadi. Qolgan qismlari esa sosoniylar davrida qayta tiklangan bo'lib, unga sosoniylar davlati manfaatlari asosida taxririyl o'zgarishlar kiritilgan. Shu sababli ko'pchilik tadqiqotchilar «Avesto»ning falsafiy g'oyalarini tahlil qilishni uning «Gotlar»

qismidagi zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotining insonga, insonni jamiyatdagi o'zni va roliga munosabatini ko'rsatishdan boshlaydilar.

Zardushtiylik diniy-falsafiy ta'limotiga ko'ra, olamda ikkita kuch: yaxshilik va yomonlik kuchlari bo'lib, ular bir-birlariga qarshi kurash olib boradilar. Yaxshilik kuchlariga xudo Ahura Mazda, yomonlik kuchlariga xudo Axriman boshchilik qilishadi. Insonning hayoti, uning taqdiri, baxti va baxtsizligi shu ikki kuch kurashi bilan bog'liq holda ko'rsatiladi. Bunda inson bu faoliyatning sub'ekti sifatida emas, balki xudolar ta'sir ko'rsatadigan ob'ekt sifatida namoyon bo'ladi. Asarda kishilar o'z amaliy ishlari va axloqiy fazilatlari bilan yaxshilikka moyil ekanliklari, ular yovuz kuchlarga qarshi kurashda ezgu ruhlarga ko'maklashishlari lozim, aks holda, yomonlik tantana qilib, ular ababil-abad azob-uqubatlarda yashashi mumkinligi aytiladi. Bunda kishilarning yaxshilik va yomonlik haqidagi tasavvurlari va qarashlari ularning amaliy faoliyati bilan bog'langan holda ko'rsatilib, ular kishilar faoliyatini rag'batlantiruvchi, yo'naltiruvchi kuchlar sifatida ifodalanadi. Masalan, asarda shunday deyiladi: «Don ekkan kishi taqvadorlik uruqini ekadi. U (Ahura) Mazdaga ixlosmandlik e'tiqodini olg'a suradi, u (o'z) iymonini oziqlantiradi». «Ekin ekish, demak, erdagi yovuzlikni yo'qotishdir, chunki don ekilganda, devlarni ter bosadi, devlar tegirmonda unga aylantirganda, devlar gangib qoladi, un tegirmondan chiqqanda, devlar sarosimaga tusha boshlaydi, non paydo bo'lgan paytda, devlar qo'rqanlaridan zo'r berib, dod solib qochadilar».

«Avesto»da insoniyat tarixi haqida ham fikr yuritilib, unda aytilishicha, birinchi paydo bo'lgan odam Ilmadir. Boshqa odamlar keyinchalik undan tarqalgan. Ilma yashagan davr insoniyatning oltin davri, deb tasvirlanadi. Bu davrda odamlar o'lmaydilar, ularga abadiy bahor yaratilgan bo'ladi, ular baxtli va farovon yashaydilar. Biroq shunday bir paytda odamlar taqiqlangan mol go'shtini eb, gunoh qilib qo'yishadi. Bundan g'azabi kelgan Angra man'yu («Axriman») xudosi ularga qor va sovuqni yuboradi. Ilma shunda uy qurib, odamlarni va bir juftan hayvonlarni saqlab qoladi. Shundan boshlab, insoniyat tarixining birinchi davri oltin davri tugab, ikkinchi-yaxshilik va yomonlikning kurash davri boshlanadi. Bu davrda yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi keskin kurashlar so'nggida xudo Ahura Mazda

xudo Axriman ustidan g'olib chiqadi va baxtli hayot saltanati qaror topadi. Bu insoniyat tarixining uchinchi davri bo'lib, insoniyatning kelajagi davridir. Bu davrda kishilarning baxt-saodat, adolatli jamiyat haqidagi orzu-umidlari ushaladi. Bu davrda oldin o'lganlar tiriladi, gunohkorlar jazolanadi. Jamiyatda mehnatsevarlik, adolat, halollik, poklik, yaxshilik asosiy o'rinni egalaydi.

«Avesto»da quyidagi uch jihat insonning insoniyligini ta'minlovchi asosiy fazilatlar ekanligi aytiladi. Bular: 1). Ezgu fikr; 2) Ezgu so'z; 3) Ezgu ish (amal)dir. Mana shu fazilatlarga ega bo'lgan inson oliy haqiqatga musharraf bo'ladi. Bularga erishishning asosiy vositasi mehnat qilish, o'rganish, izlash, o'z ustida tinmay ishlashdir. Xullas, «Avesto»da ilgari surilgan diniy-falsafiy ta'limot, zardushtiylik g'oyalari keyingi davrlar Sharq va Evropa diniy-falsafiy ta'limotlarining shakllanishi va paydo bo'lishida juda katta o'rin tutgan va rol o'ynagan. Buni bugungi kunda ko'pchilik tadqiqotchilar adolat yuzasidan holislik bilan qayd qilishmoqda. Buni bizning hududimizda zardushtiylik ta'limoti ta'sirida undan keyin paydo bo'lgan moniylik, mazdakiylik va shu kabi ta'limotlarida ham ko'rish mumkin. Biz Markaziy Osiyo qadimiy xalqlarining falsafiy tafakkuri taraqqiyotini o'rganish uchun «Avesto»dan keyingi manixeychilik bilan tanishishda buning yaqqol guvohi bo'lamiz, Monixeychilik yoki Moniylik ta'limoti eramizning 3-asrida shimoliy Eron va Eron va Eron va Eron vujudga keladi. Uning asoschisi Moniydir (216-276 yillar). Moniychilik, tadqiqotchilarning yozishicha, zardushtiylik va xristianlik hamda buddaviylik ta'limotlari ta'siri asosida Eron shohlaridan sosoniylar humronligi davrida shakllangandir.

Bu ta'limotga ko'ra, dunyo nur(ziyo) va zulmatning abadiy kurash maydonidir. Dunyoda insoning vazifasi - shu dunyodagi nur(ziyo)dan bahramand bo'lib, zulmat (yovuzlik, yomonlik)ga qarshi kurash olib borish.

Moniy o'z ta'limotida jamiyatdagi kishilarni ikki toifaga bo'ladi: 1-toifa-mumtoz zodagonlar; 2-toifa-mehnatkashlar ommasi va savdogarlardir. U dunyoni ham ikki dunyoga ajratadi: 1- dunyo-bu odamlar real yashaydigan dunyo bo'lib, unda adolatsizlik, zulm, zo'ravonlik hukm suradi. 2-dunyo-bu «Ziyo dunyosi» («Nur dunyosi») «Ziyo dunyosi» da inson kamolotga erishadi. «Ziyo dunyosi» barcha narsalarni yaratgan, insonni ham yaratadi, shu sababli kishi zulmatdan

holi bo'lishi, o'z istagicha va o'z xohish irodasi bilan yashashga harakat qilishi lozim.

Moniy ta'limotiga ko'ra, inson soflikka, musaffolikka, «gunohlardan holilik»ka harakat qilishi zarur. U o'z muridlari va shogirdlarini dunyoviy ishlardan bo'yin tovlamaslikni, duyoda ko'p narsalarga haddan tashqari intilmasliklarini, o'rtachalikka; isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslikni, mo''tadil hayot kechirishga da'vat qiladi. Moniy shunday yozadi: «o'limdan keyin hech kimsaga ro'zg'or asboblari bilan hovli ham, uy ham kerak bo'lmaydi». «Men o'z umrim davomida ko'p hokimlarni ko'rdim, ular dunyoda ahloqsizlik qilib, manmanlikka berilib yurdilar, ammo pirovardida alamlarga va tubanlikka duchor bo'ldilar».

Moniyning ko'pchilik qarashlari o'z davri feodal zodagonlariga yoqmagan, ularni qo'rquvga solgan. Ular Moniy g'oyalarini tenglikni ilgari suruvchi, barcha mol-mulknii zadagonlar va kambaqallar orasida teng va baravar taqsimlashga da'vat, deb tushunib, uning o'zini qatl qilishib, uning tarafdorlarini esa quvg'in qilishadi.

Shunday qilib, moniy ta'limotida diniy-axloqiy qarashlar bilan bir qatorda, falsafiy qarashlar: adolat, ozodlik, axloqiy kamolot haqida o'z davridagi xalq ommasining o'y-fikrlari, orzu-umidlari o'z ifodasini topgandir.

Markaziy Osiyo xalqlari qadimiy falsafiy qarashlarini o'rganishda eramizning 5-asri oxiri va 6-asr boshlarida Eronda zardushtiylik ta'limotining yangi ko'rinishi sifatida paydo bo'lib, so'ng markaziy Osiyo, Kavkaz va Shimoliy Hindistonda keng yoyilgan mazdakizm yoki mazdakiylik diniy-falsafiy ta'limoti bilan tanishish ham muhim o'rin tutadi.

Mazdakiylik ta'limoti, aslida, moniylik diniy-falsafiy ta'limotni to'ldiruvchi diniy-falsafiy ta'limot bo'lib, uning ildizlari zardushtiylikka borib taqaladi.

Bu ta'limot Mazdak (470-529 yillar) nomi bilan bog'liq bo'lib, u shimoliy Eronning Nishopur shahrida zodagon oilasida tug'iladi. Mazdan dastlab zardushtiylik dini otashgohlaridan birida kohin bo'lib, keyinchalik butun Eron bo'yicha bosh kohin vazifasida ishlaydi. U bunda zardushtiylikka asoslanib o'zining yangi ta'limotini ishlab chiqadi. Mazdakiylik ta'limotiga ko'ra, dunyoda bo'ladigan hodisalar va voqealar ongli va biror maqsadni ko'zlab harakat qiluvchi ezgulik

va yorug'lik manbai bilan ko'r-ko'rona va tasodifiy harakatlanuvchi qorong'ulik manbai o'rtasidagi kurashdan iborat. Bu kurash ezgulik (yaxshilik)ning, yorug'likning qorong'ulik (johillik) ustidan muqarrar g'alabasi bilan tugallanadi.

Shu bilan birga, Mazdakiylik jamiyatdagi ijtimoiy da'vat etgan Mazdakiylar harakatining mafkurasi sifatida ham xizmat qiladi.

Mazdakiylik ta'limotiga ko'ra, jamiyatda ijtimoiy notenglik yuzaga kelsa, yovuzlik va zulmat hukmronlik qiladi. Bu esa kishilar o'rtasida hasad, g'arazgo'ylik, ziqnalik, o'g'irlik, makkorlik, shafqatsizlik, urushlar, turli-tuman baxtsizlikni keltirib chiqaradi. Shu sababli bu illatlarni jamiyatdan bartaraf etish uchun shu notenglikni paydo qiluvchi asoslarning o'zini yo'qotish, zarur, deb hisoblaydi.

Mazdakning aytishicha, xudo kishilarga o'zaro teng taqsimlab olsin, deb, noz-ne'matlarni yaratgan. Biroq, ba'zi xudbin kishilar o'z manfaatini ko'proq o'ylab ish qilishgani uchun bu noz-ne'matlarni taqsimlashda adolat buzilgan. Shu asosda ba'zilar mol-mulkka ega badavlat bo'lishib, boshqalar kambaqal bo'lib qolishgan. Shu bois, badavlat kishilardan mol-mulkning bir qimini tortib olib, uni kambaqallarga taqsimlab berish adolatli ish bo'ladi, chunki kambaqallar ham mol-mulkka ega bo'lishlari zarur.

Mazdakning bu ta'limotini oddiy xalq ommasi keng qo'llab-quvvatlaydi. Shu sababli u ko'p joylarga juda tez yoyiladi. Bu davrda ko'pchilik joylarda dehqon jamoalari va shahar mehnatkashlari ahvoli og'irligi tufayli mazdakiylikning bu g'oyalari ular manfaatdorlariga mos bo'lib tushadi. Mazdakiylikning bu g'oyalari Eron, Ozarbayjon va Markaziy Osiyo xalq ommasi qo'zg'olonlarining g'oyaviy bayrog'i bo'lib xizmat qiladi. O'sha davr feodal zodagonlar mazdakiylik ta'limotining feodal jamiyati negizlariga putur etkaza boshlaganligini ko'rishib, mazdakiylik ta'limoti tarafdorlarini shafqatsiz jazolaydilar. Mazdakni esa Sosoniylar davlatining podshosi Anushervon tomondan 529 yili qatl qilinadi. Umuman olganda, mazdakiylik moniylikdan farq qilib, bu ta'limot faqat falsafiy qarashlar majmuasi bo'lib qolmay, balki amaliy xarakterga ham ega bo'lgan, o'z g'oyalarini amalga oshirishga qaratilgan ta'limotdir. Bu ta'limotning hur fikrlilik g'oyalari o'zidan keyin Sharq mamlakatlarida, Markaziy Osiyoda, hatto G'arb mamlakatlarida ham yuzaga kelgan ozodlik harakatlari bilan bog'liq falsafiy oqimlarga o'z ta'sirini ko'rsatgan.

O'z-o'zini tekshirish savollar:

1. Qadimgi Bobil va Misrda paydo bo'lgan ilk falsafiy qarashlarning o'ziga xos xususiyatlari nimalarda?
2. Qadimgi Turonda qanday diniy-falsafiy ta'limotlar vujudga kelgan?
3. Qadimgi Hindistonda qanday falsafiy yo'nalishlar va falsafiy maktablar paydo bo'lgan?
4. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlarni sanab bering.
5. Qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan falsafiy oqimlarning mohiyati nimada edi?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. . –T.: O'zbekiston 1996.
2. Karimov I.A. Jamiyatimiz falsafasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. –T.: O'zbekiston , 1998.
3. Karimov I.A. Olloh qalbimizda, yuragimizda. –T.: O'zbekiston 1999.
4. Osnovi filosofii: Uchebnoe posobie dlya studentov. –T.: O'zbekiston 1998.
5. Sulaymanova F. Sharq va G'arb . –T.:, 1997. (189-202 betlar)
6. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y.

3-MAVZU: O'RTA ASRLAR DAVRI FALSAFASI.

REJA:

- 1. O'rta asrlar davri falsafasining o'ziga xos xususiyatlari.**
- 2. Tasavvuf falsafasi.**
- 3. Markaziy Osiyo faylasuflarining tabiiy-ilmiy qarashlari.**

VIII asrning boshlarida Markaziy Osiyo xalqlarini arablar bosib olib, ular o'zlari istilo qilgan bu xalqlarga yangi din-islom dinini zo'rlik bilan joriy qildilar. Bu davrlarda Markaziy Osiyo hududida Sug'd, Xorazm, Farg'ona, Ustrushana, Chag'aniyon o'lkalari Sharq bilan G'arbni Shimol bilan Janubni bog'lovchi Ipak Yo'lining markazlardan bo'lib ular madaniy jihatdan ancha rivojlangan bo'lishadi. Lekin arablar bu o'lkalarni bosib olgach, ularni arab xalifaligiga bo'ysundiradi bu hududlarda o'zlarining bosqinchilik siyosatini olib borib, mahalliy xalqlarning madaniyati, dinlari, yozuvlari, bilimdon kishilarini butunlay yo'qotishga harakat qildilar. Arab bosqinchilarining bu hatti-harakatlariga qarshi mahalliy xalq vakillari Abu Muslim, Muqanna, Hamza al-Horij, Rafi Ibn Layslar boshchiligida xalq qo'zg'olonlari bo'lib o'tadi. Arab hukmdorlari bu qo'zg'olonlarni shafqatsizlik bilan bostiradilar va bu xalqlarga uzil-kesil islom dinini singdirib, o'z hukmronliklarini o'rnatadilar.

Tasavvuf (so'fiylik yoki so'fizm) islom falsafasida diniy falsafiy yo'nalish sifatida VIII asrning o'rtalarida arab xalifaligi mamlakatlarida vujudga keldi. U asosan, shu mamlakatlarning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotining xususiyatlari bilan taqozo qilingan bo'lsa ham, lekin unda neoplatonizm ta'limotining, iudaizm, xristianlik, zardushtiylik va ayniqsa buddizm diniy ta'limotlarining ta'sirini yaqqol ko'rish mumkin. Tasavvuf paydo bo'lganidan keyin u turli davrlarda, dastlab arab mamlakatlarida, keyinchalik Yaqin va O'rta Sharq, Markaziy Osiyo, Shimoliy Hindiston, Pokiston, shimoli-g'arbiy Xitoy, Indoneziya kabi mamlakatlarga keng tarqaladi. Natijada, tasavvuf dunyodagi turli xalqlarning ijtimoiy hayotidan, ularning falsafiy va badiiy tafakkuridan keng o'rin olgan, ko'p tarmoqli, ko'p yo'nalishli murakkab ta'limotga aylanadi. Lekin u turli mamlakat xalqlari

o'rtasida turlicha mazmun kasb etsa ham, uning ruhi islomiy ruh bo'lib qoladi.

Tasavvuf islom ta'limoti olamidagi mazhablar, oqimlar silsilasi ichida o'zining demokratik qarashlariga izn bergani, inson qalbi va ruhiyatini nishonga olib, ahloqiy poklikni targ'ib qilishi bilan, jaholat va xudbinlikka qarshi maydonga chiqqanligi jihatidan **ilmi vahdat** yoki **ilmi tavid** nomini oladi. U islom dunyosidan «tariqi tasavvuf», ya'ni tasavvuf yo'li sifatida musulmon ahlining el-yurt ishlarini ado etishiyu, shariat qoidalariga rioya qilishning birdan-bir to'g'ri yo'li, deb qaraladi. Ilmiy, falsafiy va diniy adabiyotlarda «tasavvuf» so'zining lug'aviy ma'nosi nimadan iboratligi va u qanday so'zdan kelib chiqqanligi to'g'risida hanuzgacha yagona fikrga kelingani yo'q. Ko'pchilik tadqiqotchilar tasavvuf so'zi, asli arabcha: «suf» so'zi (undan «so'fi», «so'fizm» so'zlari ham) dan kelib chiqqan bo'lib, «suf» - bu arabcha: «suffa» - o'zbekcha jun, jundan, degani, bu ta'limot yo'liga kirgan kishilar dastlab jundan to'qib tayyorlangan xirqa (bizningcha: chakmon) kiyib yurishgan, shu sababli ular ta'limoti «so'fiylik» yoki «tasavvuf» deyilib, o'zlari esa «so'filar» deb atalgan, degan fikrni bildirishadi.

Boshqa tadqiqotchilar esa «tasavvuf» ni, uning o'zagi «suf» ni yunon tilidagi «sofos» («donishmandlik») so'zidan olinganligini qayd qilishadi. Tasavvuf ta'limotining yirik tadqiqotchilaridan biri A. Krimskiyning yozishicha, «so'fi» so'zi VIII asrning o'rtalaridan boshlab adabiyotlarda qo'llanila boshlagan. Bu so'z dastlab, asosan, komil, etuk, e'tiqodli musulmon darvishlarga nisbatan ishlatilgan. «Qiyos ul - lug'at» da esa shunday yozilgan. «So'fi – xirqapo'shdir, zeroki, yungni suf deyiladi; fuqaroning istilohidan, o'z diliga nigoh qaratgan, hayolini haqdan boshqa barcha narsalardan poklagan kishi «so'fi» deb ataladi», deyiladi. Shuningdek, mutasavvuf Muhammad G'iyosiddin: «so'fi», "sufa" so'ziga mansub bo'lib, so'fiylar johiliyat ayyomida Ka'bada xalqni haqqa da'vat etish ishi bilan shug'ullanganliklari sababli ular tasavvuf ahli mavqeiga erishganlar, deb yozadi.

Mutasavvuf Abul Hasan Ali Xajiriyning sharhlashicha xirqapo'shlar ya'ni so'filar azaliy soflik va poklikka vosil bo'lganlar: ashobi suffa, ya'ni tilovat qiluvchi va tavallochilar guruhini ham so'filar, deyilgan. Ba'zi mutafakkirlarning fikricha "suf" so'zi

(arabcha «svf») ning har bir harfi aniq ma'noga egadir. Masalan: "S" - sadoqat, sinoat, saodat; «V» - vasl, vafo; «F» xarfi faroh, fotiha so'zlaridan iborat, deyiladi.

Vatandoshimiz Abu Rayxon Beruniy shunday sharh keltiradi: «Yunoncha "suf" so'zi bizcha hikmatdir. Shuning uchun faylasufga «filosufa», ya'ni «hikmatni suyuvchi» deb ism berilgan. Musulmonlardan bir guruhi o'sha tushunchaga yaqin fikrga borgandan ular ham "suffiya" deb ataldilar. Musulmonlarning ba'zilari "suffiya" so'zining termin ekanini bilmasdan uni «sod» xarfi bilan yozib, uni "suffa" so'ziga nisbat berib: «Suffa suhbatdoshlari - ashobi suffadan iborat kishilar», deydi. Undan keyin bu so'zni Sufatuyus - ya'ni taka juni so'zidan qisqartirilgan, deb tushunishdilar», - deydi.

Ozarbayjon olimi A.G.Aliev o'zining tasavvufga bag'ishlangan maqolasida Yax'yo Suxravardinning bu haqda: «Qur'on» da "so'fi" so'zi yo'q va bu so'z turkiydir. Islom mamlakatlarining ikkala qismida ham bu so'zdan bexabar bo'lishgan», degan fikrlarni keltirib, u qadimiy turklarning dunyoqarashida suv kulti muhim o'rin tutganligini, «suf» so'zi ana shu "suv" so'zidan yaralgan degan fikrni ilgari suradi.

Umuman, tasavvuf qanday so'zdan kelib chiqqan bo'lsa ham, u soflik, poklik, riyosizlik, taqvo haqidagi ta'limot, qarashlarni ifodalaydi.

Qadimda shayx Abusaid Abuxayrdan: «Tasavvuf nima?» - deb so'raganlarida, u kishi: «Boshingga ne bo'lsa, chiqarib tashlash, qo'lingda neki bor, qo'lingdan chiqarish va boshqalardan senga nima ozor etsa, ranjimaslik», - deb javob bergan ekan. Haqiqiy tasavvuf ahli chindan ham bu shartlarga amal qilib yashagan.

Tasavvuf ta'limoti panteizm, asketizm va mistitsizm g'oyalarini targ'ib qilish bilan birga, uning asosida inson, uning ma'naviy-ahloqiy kamoloti g'oyasi yotadi. U insonni zo'r qat'iyat bilan yomon ahloqdan qutulishi va yaxshi ahloqqa etishishga etaklaydi. Binobarin, uningcha, «Rizo ahli» boriga qanoat qiluvchi kishilardir.

Shayxul-mashoyix mutasavvuflarning qayd qilishicha, tasavvuf - nafs lazzatlaridan voz kechib nafs manzillarini bosib o'tib olloh vasliga etishishdir. Ular tasavvufni - o'limi yo'q hayot va hayoti bo'lmagan o'limdir deb, insonning hayvoniy nafsoniy hayotida o'lmoqni va insoniy hayotda yashamoqni ilgari suruvchi ta'limot deb

izohlaydilar. Kimning vujudida hayvoniy hirslar, hayvoniy hislar ustunlik qilsa u tilsiz va ongsiz maxluq hayvonga aylanib, nafs tuzog'iga ilinadi: nafs insondagi eng xatarli dushman, uning o'z g'animi ichida, degan g'oya tasavvuf ta'limoti asosida yotadi. Mutasavvuflarning fikricha, insonning ahloqini tuzatish, uni ma'naviy kamolotga etkazish uchun inson o'z tabiatidagi salbiy, hayvoniy hissiyotlarni mahv etishi kerak. Unda iymon, vijdonni, Haqqa e'tiqodni tarbiyalash zarur. Binobarin, iymonli, ya'ni pok va rostgo'y, insofli va halol, mehr muruvvatli avlodni tarbiyalab voyaga etkazish jamiyatning asosiy vazifasi bo'lishi lozim. Iymon inson uchun muqaddas tuyg'u. Iymon bilan Haqqa e'tiqod qildingmi - hech kimni aldama, hech kimga ozor berma, hayotda halol bilan haromni farqla, yolg'ondan, munofiqlikdan qo'rq, muttahamlik yo'lga zinhor qadam bosma. Demak, tasavvuf bu - imon, e'tiqod yo'li, komillik, mukammallik, barkamollik yo'lidir. Tasavvuf ta'limotining asosiy ob'ekti inson va uning haqqa, haqiqatga munosabatidir. Unda «insonning xudoga, insonning haqqa», «inson olloh uchun» kabi g'oyalar hukmron g'oyalar bo'lib, pir va shogird, murid va murshid munosabatlari asosiy o'rin egallaydi. Umuman, tasavvufga doir nuqtai nazarlar unda ifodalangan g'oyalar va qarashlar turli-tumandir. IX asr boshlariga kelib tasavvufning nazariy asoslari, amaliy yo'llari ishlab chiqila boshlandi. Bu davrga kelib, so'filarning amaliy - ruhiy (ya'ni psixofizik) mashqlari, o'z-o'zini tarbiyalash va chiniqtirish, o'z-o'zini va haqni anglash va haqqa etishish tadbir usullari shakllanib, rivojlanib bordi. Natijada, tasavvufga oid tushunchalar, nazariy qarashlar tizimi yuzaga kelib, tasavvuf alohida ilm, alohida ta'limot sifatida qaror topdi. Aniqlanishicha XI asrgacha bo'lgan yozma manbalarda tasavvuf tushunchasi va tasavvuf oqimlarining 78 ta ma'nodagi talqini mavjud bo'lgan.

Mutasavvuflar dastlabki vaqtlarda tasavvufni nuqul «sirli», «tushuntirib bo'lmaydigan holatlar», «iboratga kelmaydigan ishoratlar» deb fikr bildirgan bo'lsalar, bora-bora bu holatlar haqida o'z fikr mulohazalarini nazariy jihatdan umumlashtirib so'filarni tarbiyalash vazifalari, pir-murshidlik qoidalari, ular odob-ahloq normalarini bayon qila boshlaydilar, natijada, tasavvufning bosqichlari va ular o'rtasidagi munosabatlari, tasavvuf ahlining olam va odam mohiyati insonning muomala madaniyati, tavhid va vahdat

ma'lumotlari haqida ko'plab qarashlar ishlab chiqila boshlanadi. Shu asosda tasavvuf butun islom olamini zabt etib, barcha qadimiy shaharlarda xonaqohlar quriladi, karvon yo'llarida rabotlar, zoviyalar qad ko'tarib aziz-avliyolarning mozorlarida shayxlar maskan tutib, ko'plab shogirdlarni tarbiyalay boshlaydilar.

Tasavvuf ta'limotining ilk davrlarida **maqomat va tariqat** asoslarini ishlab chiqish, so'fiylik yo'riqlarini va vazifalarini belgilash, ilohiy haqiqatlarni xalq orasida yoyishda Zunnun Misriy (796-861), Boyazid Bistomiy (vafoti 875), Junayd Bag'dodiy (vafoti 910), Hakim at-Termiziy (vafoti IX asr oxiri) va Mansur Xalloy (858-922) larning xizmatlari katta bo'ladi. Keyinchalik Abusaid Abulxayr (967-1049), Abdulloh Ansoriy (1006-1089), Axmad Yassaviy (vafoti 1166), Yax'yo Shaxobiddin Suxrovardiy (1155-1191), Ibn - al - Arabiy (1165-1240), Najmiddin Kubro (1145-1221), Bahouddin Naqshband (1318-1389) va shular kabi shayx-ul-mashoyixlar tasavvuf ilmini o'zlarining yangi fikr va qarashlari bilan boyitadilar. Ular tasavvufda yangi oqimlar, yangi silsilalarni vujudga keltiradilar. Natijada, tasavvuf haqida ko'plab risolalar va kitoblar yozila boshlaydi. Tasavvuf ta'limoti bu davrlar shoirlari badiiy tafakkuriga ham ta'sir qilib, natijada, tasavvuf g'oyalarini qizg'in targ'ib etuvchi ulkan she'riyat ham vujudga keladi.

Tasavvuf ta'limotida so'fining ruhiy kamolotga erishish yo'lining to'rtta asosiy bosqichi ko'rsatiladi. Bunda: tasavvuf ahli dastlab islom dini talablariga bo'ysunishi kerak deyiladi. Birinchi bosqich – **shariatni** tashkil etadi. Faqat shundan keyingina solih, ya'ni tasavvuf yo'liga kirgan so'fiy ikkinchi bosqich - tariqatga ko'tarilishi mumkin. Bu bosqichlarni bosib o'tganlarga ulardan yuqoriroq uchinchi bosqichga - ma'rifatga erishadilar. Tasavvuf ahli ma'rifat bosqichini to'liq egallab, bosib o'tgandan keyingina to'rtinchi bosqich - haqiqatni egallaydi. So'fi haqiqatga erishuv jarayonida o'zini jismoniy shaxs sifatida tugatib, u ilohiy shaxsga aylanib, ollohga ya'ni haqqa etishadi, unga singib ketish natijasida boqiylikka ega bo'ladi.

Tasavvufga oid ilmiy manbalar, kitoblar va dasturlarda bu atamalarni izohlash va tushuntirishga ko'p e'tibor beriladi. Ular tasavvuf ta'limotini o'zida ifodalagan bu bosqichlarni bu ta'limotni egallashga bel bog'lagan kishining ruhiy-ahloqiy, ma'naviy kamolot yo'li deb qarashadi. Bu jihatdan bu bosqichlarni tasavvuf

ta'limotining amaliy qismi deb ta'riflashadi. Darhaqiqat ham shunday, chunki solik (ya'ni tasavvuf yo'liga qadam qo'ygan yo'lovchi) bajarishi kerak bo'lgan barcha yo'riqlar, irodat va ishorat usullari, piri-muridlik qoidalari odobiga rioya etish kabilar barchasi shu bosqich ichiga kiradi.

Soliqning tasavvufga oid bu ruhiy-ahloqiy kamolot yo'lini bosib o'tishida o'ziga xos maqomat va hollar ham mavjud bo'ladi.

Mutasavvuf Abunasr Sarroj solikning bu yo'lda quyidagi maqomatlarni bosib o'tishi lozimligini qayd etgan:

1. Tavba.
2. Vara'.
3. Zuhd.
4. Faqr.
5. Sabr.
6. Xavf.
7. Rajo.
8. Tavakkul.
9. Rizo.

Bu maqomat darajalarini bir bir egallab, muvaffaqiyatga erishgan solik hol martabasiga etadi va ilohiy jamolni mushohada qila boshlaydi, uning qalbini shavq-zavq qamrab oladi. U bunda shunday holatga ko'tariladiki, uning butun a'zolari har bir olgan nafasi ham ollohning borligi va buyukligidan xabar beradigan bo'ladi.

Soliq hol martabasiga ko'tarilganidan keyin u xuddi maqomat bosqichlarini bosib o'tganidek, hol bosqichlarini ham bosib o'tishi zarur bo'ladi. Holning ta'rif-tasnifga keltirilgan bosqichlari quyidagilar: 1. Qurb, 2. Muhabbat, 3. Shavq, 4. Uns, 5. Mujohida, 6. Mushohida, 7. Munoshifa

Tasavvuf falsafasiga ko'ra inson o'z tabiati jihatdan qarama-qarshi ikki asos - modda va ruhdan iborat, unda shu ikki asosning barcha xususiyatlari jamuljamdir. Agar insonda moddiylik xususiyatlari ustun kelsa, unda hayvonlik sifatleri kuchayadi, agar ruhiy xususiyatlar ustun kelsa, ilohiylik sifatleri rivojlanadi. Lekin insondagi ruh modda (jism) quliga aylanmasligi kerak. Aksincha, unda modda (jism) ruh uchun bir asbob, o'lchov yoki vosita bo'lib xizmat qilsin. Odatda ruhan taraqqiy etgan insonlar aqlu zakovati

ilhom va ijodkorlikka ega bo'lgan, ilohiy tab' va farosat bilan boshqalardan ajralib turadilar. Bunday kishilardan ruhi taraqqiy etgani sari, u o'z tanasi (modda, jism)ga sig'may qola boshlaydi. Bunday kishi o'z ruhida koinot bilan aloqa qilib, olam sir-asrorlaridan xabardor bo'lib, har xil bashoratlarni qilib, turli-tuman mo'jizalar ko'rsatadigan bo'ladi. Tasavvuf ta'limotida so'filar insonni jism olami bilan ilohiy olam orasidagi chegara deb qaraydilar. Ular insonni shu jihatdan tongga o'xshatadilar. Ma'lumki, tong ham tun bilan kunning chegarasi, tongdan quyosh chiqib, qorong'ilik-tunni xaydagani kabi ruh ham jism olamini tark etib nurlar olamiga talpinadi.

Umuman olganda, tasavvuf ta'limoti o'z evolyutsiyasi davomida ikki xil oqim sifatida ikki bosqichda namoyon bo'ladi. U o'zining birinchi oqimida va birinchi bosqichida feodallar tomonidan ezilishga qarshi g'oyalar, mafkura sifatida ortodoksal islomning diniy g'oyalariga zid bo'lib, o'zi paydo bo'lgandan ancha keyingi davrlar ijtimoiy-falsafiy va sotsial-axloqiy fikrlar taraqqiyotiga progressiv ta'sir ko'rsatadi. Biroq u o'zining ikkinchi oqimi namoyandalari qarashida ikkinchi bosqichda zohidlikni, tarki dunyochilikni, bu dunyodagi kishilar hayotiga nafratni, ijtimoiy adolatsizliklarga befarq qarashni targ'ib etuvchi ta'limot sifatida ham namoyon bo'ladi. Shu bilan birga Abu Homid Muhammad Ibn Muhammad al-G'azzoliy falsafasida tasavvuf islom ortodoksal kalom ta'limoti bilan qo'shilib, musulmon ruhoniylari tomonidan rasmiy ravishda tan olinadi. Birinchi oqim vakillari qarashlariga ko'ra, tasavvuf, ham botinan, ham zohiran ilohiy ahloq, u faqat insoniy, go'zal va hur hayotdagi tiriklikni yoqlaydi. Shunga ko'ra, tasavvuf ahli sahovat, futuvvat, qanoat, sabr-bardosh, diyonat, sadoqat va ishorat ahlidir. Ulardagi bu fazilatlar inson hulqidagi barcha noqislik, jamiki yomonlik, tubanlik va pastkashliklar bilan kurashuvchilardir.

Ikkinchi oqim vakillari qarashlariga ko'ra esa, tasavvuf inson qadr-qimmatini erga uruvchi, insonda mehnatga nisbatan nafratni tarbiyalovchi, kishilarga o'zlari yaratadigan moddiy va ma'naviy ne'matlardan foydalanishga ularning haq-huquqi yo'q bo'lgan ta'limotdir.

Umuman olganda, tasavvuf ta'limotida butun dunyo bo'yicha: junaydiya, qodiriya, suhnovordiya, xanafiya, yassaviya, kubroviya, naqshbandiya tariqatlari ma'lum va mashhurdir.

Markaziy Osiyo - Turkiston zaminida esa asosan qodiriya, yassaviya, kubroviya, va naqshbandiya suluklari, ya'ni tariqatlari keng tarqalgan.

Qodiriya sulukining asoschisi Sayyid Abduqodir Giloniy (u Eronning Gilon viloyatida 1079 yilda tug'ilgan) bo'lib, bu zoti sharif bizda G'avsul A'zam, shayxul-mashoyix, avliyolar sultoni nomi bilan mashhurdir. U kishining nasl-nasablari o'n avlod orqali Muhammad alayxisalomning qizlari Fotima va uning o'g'illari Imom Hasan va Imom Husanga borib taqaladi. Shayx Abdug'odir Giloniy 1166 yilda vafot etadi.

Yassaviya sulukining asoschisi butun Sharqda mashhur siymo Ahmad Yassaviydir. U janubiy Qozog'istonning Sayram qishlog'ida shayx Ibrohim ota xonadonida tug'ilgan (yili ma'lum emas). U shayx Xoja Yusuf Hamadoniyning 4 xalifasidan biri bo'lgan. Ahmad Yassaviy Turkistonda o'z sulukini asoslash va uning g'oyalarini targ'ib qilish uchun badiiy adabiyotning she'riy shaklidan foydalanib o'z «Hikmatlar»ini yaratadi. Bu «Hikmatlar» asosan pandu nasihatlardan iborat bo'lib, ularda o'z davridagi zolimlarni, amaldorlarni, poraxo'rlarni, o'z imonidan kechgan, Ollohni unutgan, dunyo, boylik yo'lga kirib, insof va diyonatni, mehr-shafqatni bilmaydigan shaxslarni tanqid qiladi. Ommani esa ruhiy jihatdan tinchlantirib, bu dunyoga ko'ngil bog'lamaslikka, uning o'tkinchi ekanligini aytib, oxiratni, u dunyoni o'ylashga chaqiradi.

Ma'lumki O'rta Osiyo xalqlari XIV asrning 70-yillaridan boshlab mo'g'ul bosqinchilari zulmidan qutulib, vayron qilingan shahar va qishloqlarni, sug'orish tarmoqlarini, hunarmandchilik va savdo-sotiqni tiklash, ularni ma'lum izga solish bilan, ularning dunyoviy masalalarga qiziqishlari ortib boradi.

Mana shunday bir sharoitda Movarounnahrda tasavvuf ta'limotining yangi suluki, yangi oqimi naqshbandiya vujudga keladi. Naqshbandiya sulukining asoschisi hazrat Bahouddin Naqshbanddir. U kishining asl ismi Muhammad Ibn Muhammad Jaloliddin bo'lib, Xojai Buzruk, shohi Bahouddin Naqshband, Bahouddin Balogardon nomlari bilan musulmon olamiga mashhurdir. U Buxoro yaqinidagi qasri Hinduvon qishlog'ida (1318 yilda) tug'ilgan. Naqshbandiya tariqatida dunyoviy, hayotiy masalalarga jiddiy e'tibor beriladi. U tarki dunyo qilishga, dunyo ishlaridan voz kechishga qarshi chiqib,

kishilarni real hayot ishlari bilan band bo'lishga, dunyo lazzatlaridan bahramand bo'lishga, buning uchun mehnat qilish, bilim olish, halol yashashga chaqiradi. Yusuf Hamadoniy, Abduholiq G'ijduvoniy va Bahouddin Naqshband asos solgan tariqat yo'lining 11 ta asosiy qoidasi bo'lib, ular quyidagilar:

1. Xilvat dar anjuman;
2. Safar dar vatan;
3. Nazar dar qadam;
4. Xush dardam;
5. Yodkard;
6. Bozgasht;
7. Nigohdosht;
8. Yoddosht;
9. Vuqufi zamoniyy;
10. Vuqufi qalbiyy;
11. Vuqufi adadiyy.

Bahouddin Naqshband tomonidan asoslangan «Naqshbandiya» tariqatining nomi uning yuqorida keltirilgan qoidalaridan kelib chiqadi. Bu qoidalarda aytilishi bo'yicha: «Zohiran xalq bilan, botinan haq bilan» yoki «Qo'ling mehnatda bo'lsin, dilingda olloh taoloning naqshi bitilgan bo'lsin (“dil ba yoru, dast ba kor”）」, degan g'oya ilgari suriladi.

Bahouddin Naqshbandning o'zi dehqonchilik bilan, hunarmandchilik bilan kun kechiradi. U o'z uyida hech qanday mol-mulk va boylik saqlamagan.

Bahouddin Naqshband o'z tariqatida inson hamisha qalban, ya'ni ma'naviy yuksak bo'lishi, jisman erdan, vatandan uzilmay yashashi kerakligini uqtiradi.

U shunday deydi:

*Bizda hech narsa yo'q
hech kamimiz yo'q,
o'sha hech narsa deb,
hech g'amimiz yo'q.*

Naqshbandiy tariqati XIV asrda paydo bo'lgan bo'lsa ham, Afg'oniston, Hindiston, Indoneziya va boshqa Yaqin va O'rta Sharq xalqlari o'rtasida keng tarqalgan. Bu tasavvuf tariqati Sharq xalqlari ijtimoiy, siyosiy va ma'naviy-madaniy hayotida juda katta rol o'ynaydi. Bu ta'limotda o'z mehnati bilan kun ko'rish, yashash, adolat ulug'lanib, boshqalar mehnati bilan kun kechirish, tekinxo'rlik kishilarga qilinadigan ijtimoiy zulm, istibdod qat'iy qoralandi.

Hozirgi kunda Mustaqil O'zbekistonimizda o'tmish ma'naviy me'rosimiz, jahon umuminsoniy qadriyatlar chuqur o'rganilayotgan va tiklanayotgan bir sharoitda tasavvuf falsafasini ham o'rganish, u erishgan yutuqlardan g'oyalardan komil insonni tarbiyalashda foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Xullas, tasavvuf ta'limoti o'tmishda butun musulmon xalqlari ijtimoiy va ma'naviy hayotiga chuqur kirib borib, bu xalqlarning ilm-fani, madaniyati va adabiyoti rivojiga juda katta ijobiy ta'sir ko'rsatganligi bizga ma'lum. Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir va ulamoyu-hukamolari tasavvuf falsafasidan ma'naviy oziqlanib uning insonparvarlik, haqsevarlik, adolatlilik g'oyalari ruhlanganlar. Biz bugungi kunda tasavvufni o'rganmay turib o'zimizning o'zligimizni ya'ni o'rta asrlar davri tariximiz haqida xalqimizning ma'naviy va hayoti haqida o'sha davr falsafiy va badiiy tafakkuri haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lishimiz mumkin emas. Tasavvuf falsafasini o'rganish va uni egallash hozirgi kunda bizning mustaqil O'zbekiston sharoitida biz o'rganayotgan falsafada komil inson muammosini to'g'ri hal qilishda ham muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bizning hamma talabalarimiz bu ta'limotni o'rganishi ham farz ham qarz hisoblanadi.

VIII asrning oxiri va IX asrning boshlariga kelganda, Arab xalifalarining markaziy Bag'dodda madaniy-ma'rifiy hayot ancha yuksalib, unda ilm-fan kuchli rivojlana boshlaydi. Bu shaharda tashkil

topgan «Dor ul-hikma»-«Donolar uyi»da yahudiy, xristian va islom olimlari o'rtasida hamkorlik ishlari, xususan, Qadimgi Sharq mutafakkirlari, yunon va rim olimlar asarlari arab tiliga tarjima qilinib, ularga sharhlar yozila boshlanadi. Bu ishlar, ayniqsa, xalifa Xorun ar-Rashid davrida va undan keyin uning al-Ma'mun xalifaligi davrida juda avj oladi. Al-Ma'mun otasi davrida xalifalikning Markaziy Osiyo bo'yicha vakili sifatida Marvda noib bo'ladi. U otasi vafotidan so'ng uning o'rniga xalifa bo'lgach, barcha musulmon o'lkalaridan, shu jumladan, Markaziy Osiyodan ham olimu ulamolarni Bag'dodga jalb qilib, ilm-fan, madaniyat va ma'naviyatni rivojlantirishga katta e'tibor beradi. Xususan, uning taklifiga ko'ra Bag'dodda bu davrda Markaziy Osiyodan kelishgan vatandoshlarimiz Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oniy, Marvaziy, Marvarudiy, Javhariy kabi buyuk olimlar faoliyat ko'rsatib, bu davr jahon ilm-fani, madaniyat va falsafasiga katta hissa qo'shishadi.

IX asrning oxirlariga kelib, Markaziy Osiyo hududlarida arab xalifaligining ta'siri susayib borib, bu hudud xalqlari mustaqillikka erisha boshlaydilar. Mustaqillikka erishgan bu hududlarda bir necha mustaqil davlatlar paydo bo'ladi. Bu mustaqil davlatlar: Somoniylar, Xorazmshohlar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Qoraxoniylar kabi feodal davlatlari bo'lib, ular o'rtasida o'zaro savdo-sotiq, ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ta'naviy munosabatlar rivojlanadi, natijada, bu mustaqil davlatlar hududlarida Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch, Xiva kabi shaharlar o'z davrining madaniyat va ma'rifat markazlariga aylanadilar. Bu shaharlarda madaniy va ma'naviy hayot yuksalib, ilm-fan, san'at va madaniyat gurkirab rivojlana boshlaydi. Bu madaniy va ma'naviy markazlarda o'zaro va boshqa musulmon Sharqining turli shaharlari o'rtasida savdo-sotiq, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'naviy aloqalar kuchayadi, ularda ilm-fan o'choqlari: maktablar, madrasalar ochiladi. Markaziy Osiyoda vujudga kelgan bu mustaqil davlatlar boshqa musulmon o'lkalari davlatlari bilan o'zaro yaxshi diplomatik aloqalar o'rnatishlari tufayli Markaziy Osiyodan ko'plab yoshlar Bag'dod, Basra, Qohira, va Damashq kabi shaharlarga, Sharqning esa juda ko'p boshqa o'lkalaridan Buxoro, Samarqand, Marv shaharlari madrasalariga o'qishga kelishib, ilm olishadi. Natijada, bu davrda Markaziy Osiyo xalqlaridan jahonga mashhur juda ko'p buyuk mutafakkirlar: olimlar, san'atkorlar, shoirlar etishib

chiqishadi. Ayni shu davrda Markaziy Osiyodan jahonga mashhur islomshunos-hadisshunos olimlar: Ismoil al-Buxoriy, Iso at-Termiziy, entsiklopedist allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu ali Ibn Sino, mashhur islom fiqhshunosi Marg'inoniy, mashhur filolog olimlar: az-Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariylar yashab ijod etishadi.

Bu davr badiiy adabiyot sohasida ham arab, fors va turk tillarida ijod qilgan shoirlar: Abu Mansur as-Saolibiy, Rudakiy, Daqiqiy, Yusuf Xos Hojiblar o'z asarlari bilan dunyo madaniyatida o'chmas iz qoldiradilar.

X asrning oxiri-XI asrning boshlarida Xorazmda ilm-fan, madaniyat va san'at kuchli rivojlanadi. Bunda Xorazmshohlarning avlodlaridan bo'lgan shoh Ma'mun boshchiligida Markaziy Osiyoda birinchi akademiya-Ma'mun akademiyasi tashkil topib unga Abu Rayhon Beruniy boshchilik qiladi. Bu akademiya shu davrning buyuk olimlari, xususan, Abu ali Ibn Sino ham jalb qilinadi.

Markaziy Osiyoda vujudga kelgan bu mustaqil feodal davlatlarda ular o'rtasida o'zaro urushlar, har hil to'qnashuvlar bo'lib turshilariga qaramay, bu davrda me'morchilik, qurilish ishlari, hunarmandchilik, obodonchilik, madaniy-ma'naviy aloqalar kuchayib, ular madaniy yuksalib borishadi. Bunday madaniy yuksalishlar, avvalo, ularning arab mustamlakachiligidan qutilishlari, bu xalqlarning mustaqil davlatlarining vujudga kelishi, o'zlarining milliy madaniyatlarini qayta tiklashlari, boshqa musulmon Sharqi o'lkalari davlatlari bilan madaniy aloqalarining yaxshi yo'lga qo'yilishi tufayli sodir bo'ladi. Markaziy Osiyo xalqlari hayotidagi bu madaniy yuksalish VIII-IX asrlarda arab xalqlarida yuz bergan madaniy yuksalish kabi bu hudud xalqlari hayotida ham sodir bo'lgan o'ziga xos uyg'onish davri edi.

Ushbu uyg'onish, avvalo, bu xalqlar hayotida shu paytgacha ularda hech qachon yuz bermagan yangi siyosiy-iqtisodiy, madaniy va ma'naviy yuksalish bo'lib, u ayni shu davrda bu xalqlarning mustaqillikka erishuvi tufayli ro'y bergan edi. Bu davrda Markaziy Osiyo xalqlaridan etishib chiqqan buyuk mutafakkirlar insoniyat tsivilizatsiyasi tarixida o'ziga xos, betakror so'nmas iz qoldirishadi va o'zilaridan keyingi XIV-XVI asr Amir Temur davri madaniy yuksalishi yangi uyg'onishning hamda Evropa uyg'onishining vujudga kelishida juda katta rol o'ynadilar. Shuning uchun bu davr

Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy yuksalishini haqli ravishda biz O'rta asrlar Sharq madaniy yuksalishining ilk Uyg'onish davri, deb ayta olamiz. Markaziy Osiyo xalqlari madaniy uyg'onishi o'zining siyosiy-iqtisodiy va madaniy-ma'naviy jihatidan ham, hududiy geografik jihatdan ham, makon va vaqt jihatidan ham, arab uyg'onishi va Evropa uyg'onishidan tubdan farq qiladi. Bu uyg'onish davri Markaziy Osiyo xalqlari hayotida o'ziga xos, betakror madaniy yuksalish bo'lishi bilan, bu hudud xalqlarining o'zligini anglashi, o'z mustaqiligini qo'lga kiritishi, o'zlarining milliy mustaqil davlatlarini tuzishlari bilan, ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'naviy yuksalishlari bilan, buyuk entsiklopedist daholarni etishtirishlari bilan insoniyat madaniyati tarixida alohida o'rin tutadi. Lekin ikki asrdan ortiqroq davom etgan bu davr yuzaga kelgan mustaqil davlatlarning, ularda hokimiyatni boshqargan mahalliy feodallarning o'zaro noittifoqligi, hokimiyat uchun, shon-shuhrat uchun, boylik uchun olib borgan urushlari, nizolari tufayli XIII asrning boshlarida o'z nihoyasini topadi. Markaziy Osiyo xalqlari XIII asrning 20-yillarida mo'g'illar tomonidan istilo qilinishi tufayli o'z mustaqilliklarini yo'qotadi va mo'g'illar asoratiga tushib qoladi. Natijada, Markaziy Osiyo xalqlarining ilk Uyg'onish davrida erishgan hamma yutuqlari, madaniy yuksalishi mo'g'illar tomonidan er bilan yakson qilinadi, o'zlari talanadi, qiriladi, butun boyliklari tortib olinadi, butun o'lka mo'g'illarning mustamlakasiga aylanadi. Bu holat deyarli bir yarim asr davom etib, nihoyat, XIV asrning 70-yillariga kelganda, Amir Temur tomonidan mo'g'illar asoratiga uzil-kesil zarba berilishi va mustaqil Amir Temur davlatlarining Temur imperiyasining vujudga kelishi bilan barham topadi. Amir Temur va temuriylar mustaqil davlatlarning paydo bo'lishi Markaziy Osiyo xalqlari madaniy hayotidagi yangi uyg'onish davri edi. (Bu keyingi mavzuda yoritiladi).

IX-XII asrlarda insoniyat tsivilizatsiyasiga o'zlarning munosib hissalarini qo'shgan Markaziy Osiyolik buyuk mutafakkirlardan biri Muhammad Muso al-Xorazmiy (783-850) dir. Al-Xorazmiy dunyo faniga juda katta hissa qo'shgan vatandoshimizdir. U algebra fanining asoschisidir. «Algebra» so'zi esa uning «Al-kitob al-muxtasar fil-hisob al-jabr va al-muqobala» asarining nomidan olingan «al-jabr»ning lotincha yozilishidir. Uning arifmetikaga oid risolasi hozir biz foydalanadigan o'nlik qatorlar tizimi hind raqamlariga asoslangan

bo'lib, keyinchalik butun Evropa va dunyoga tarqaladi. Al-Xorazmiyning geografiyaga oid asari kiyingi davrlarda bir qancha geografik asarlarning yaratilishiga zamin bo'ladi. Uning astronomiyaga oid «Zij» asari Sharqda ham, Evropada ham astronomik bilimlarining rivojlanishiga yo'l ochib beradi.

Bular: 1) «Al jabr va al muqobala hisobi haqida kitob» (algebra o'ld); 2) «Hind hisobi haqida kitob»(arifmetikaga o'ld); 3) «Kitob surat al-arz» (geografiyaga o'ld); 4) «zij» (astronomiyaga o'ld); 5) «Usturlob bilaan ishlash haqida kitob», 6) «Usturlob yasash haqida kitob», 7) «Usturlob yordamida azimutni aniqlash haqida», 8) «Kitob ar-ruhoma», 9) «Kitob at-ta'rix», 10) «Yahudiylarining taqvimi va bayramlarini aniqlash haqida risola». Al-Xorazmiyning bu asarlari u yashagan feodal tuzumining amaliy talablariga javob sifatida vujudga keladi. Rivojlanib kelayotgan feodal tuzumi taqozo qilgan ijtimoiy-iqtisodiy talablar bu davr ilm-fan taraqqiyotining asosiy omillari bo'lib xizmat qiladi. Bu davrdagi qurilish, savdo-sotiq, hunarmandchilik, dehqonchilik va boshqa sohalarini rivojlantirish uchun astronomiya, geodeziya, geometriya va boshqa ilm sohalarini taraqqiy ettirish zarur edi. o'z davrining ilg'or olimi bo'lgan al-Xorazmiy bu bilim sohalarining amaliy ahamiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lgan holda o'zining arifmetikaga oid asarida shunday yozgan edi: «Men arifmetikaning oddiy va murakkab masalalarini o'z ichiga oluvchi «Aljabr va al-muqobala hisobi haqida qisqacha kitobni taklif qildim, chunki meros taqsimlashda, vasiyatnoma tuzishda, mol taqsimlashda va adliya ishlarida, savdoda va har qanday bitimlarda, shuningdek, er o'lchash, kanallar o'tkazishda geometriya va boshqa shunga o'xshash turlicha ishlarda kishilar uchun bu zarurdir. Olimning «Al-Xorazmiy» nomi lotin tilida «algoritmus» deb atalib, hozir bu ibora hisoblash sohasida «algoritm» degan holda fanda chuqur o'rnashib qoldi. Al-Xorazmiyning tabiatshunoslik fanlariga oid 20 dan ortiq asarlari bo'lib, ulardan bizgacha faqat 10 tasi etib kelgan.

Xorazmiyning algebra o'ld «Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala» risolasi uch qismdan iborat bo'lib, 1-qismning oxirida kichik bir bo'lim savdo muomalasiga o'ld masalalar; 2-qism-geometrik qism-algebraik usullar qo'llangan o'lchashlar haqida, nihoyat, 3-qism – vasiyatlar haqidagi qism. Bu qismni u «Vasiyatlar

kitobi» ham deb atagan. Bu asarning boshida al-Xorazmiy o'z oldiga kompleks sonlarga oid masalalarni echishga doir nazariy fikrlarni bayon qilishni maqsad qilib qo'yadi. Shu bilan birga, u o'z davrida kun tartibida turgan ehtiyojlar, islom va shariat talablariga ko'ra yuzaga keladigan masalalar, me'morchilik va irrigatsiya bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal qilishni ham ko'zda tutganligini bildiradi.

Umuman olganda, al-Xorazmiy algebrasi – bu sonli kvadrat va chiziqli tenglamalarni echish haqidadir. Uning aytishicha, algebra uch xil son bilan ish ko'radi. Bularning birinchisi: ildiz (jizr) yoki narsa (shay), ikkinchisi: kvadrat (mol), uchinchisi: oddiy son yoki dirham. Al-Xorazmiyning yozishicha, ildiz – o'zini o'ziga ko'paytiriladigan miqdordir, kvadrat esa ildizni o'ziga ko'paytirishda hosil bo'lgan kattalik (son)dir. Uning asarida u ish ko'radigan tenglamalar mana shu uch miqdor orasidagi munosabatlarga oid amallardir. Al-Xorazmiy o'z risolasida ish ko'radigan bu masalalar oltita chiziqli va kvadrat tenglamalarning tasnifi va echimiga oiddir. Al-Xorazmiy asos solgan bu algebraik bilimlarni undan keyin Sharq olimlari davom ettiradi va muvaffaqiyatli rivojlantiradilar.

Al-Xorazmiyning eng yirik asari uning astronomiyaga oid «Zij»idir. Bu asari 37 bob, 116 ta jadvaldan iborat bo'lib, uning dastlabki 5 bobi xronologiyaga bag'ishlangan bo'lib, ularda «to'fon», «iskandar», «safari» va xristian eralariga oid yil, asr sanalarini hijriy eraga ko'chirish qoidalarini beriladi. 6-bobda u aylana (doira)ning 12 burji, har bir burj-30 darajaga, har bir daraja 60 daqiqaga, har bir daqiqa-60 soniyaga va hokazo bo'laklariga bo'linishi bayon etiladi. 7-22-boblarda Quyosh, oy va 5 ta sayyoralarning harakatlari bayon qilingan. 23-bob esa trigonometriyaga bag'ishlanib, unda al-Xorazmiy «tekislik» va «akslangan sinus» tushunchalarini kiritadi va ularga oid funktsiyalar jadvalarini keltiradi. 25-27- boblar matematik geografiyaga bag'ishlangan. Bu boblarda muallif geografik joylarning uzunlik va kengliklarini aniqlash qoidalarini keltiradi. Shu bilan birga, bu o'rinda koordinatlarning o'zgarishi Quyoshning yillik, oylik va sutkalik harakati ekliptik: ekvatorial koordinatlarining o'zgarishi bilan bog'liqligi ko'rsatiladi. 28-bobda esa al-Xorazmiy yana trigonometrik masalalarni qo'yib, bunda tangens, kotangens tushunchalarini kiritadi va ularga mos jadvallarni beradi. 29-bobda u yana planetalar harakati va ularning harakat tezligi haqida bayon qiladi. 30-bobda Quyosh va

oy ko'rinmas kulchalarining o'lchamlari keltiriladi. 31-32 va 36-37-boblarda munajjimlik masalalarining bayoni beriladi. Nihoyat, 33-35-boblarda Quyosh va Oy tutilish va parallaks (yoritkichning ko'rinish farqi) masalalari yoritilib berilgan. Al-Xorazmiyning bu asari butun Sharq va Evropa tabiatshunoslik bilimlarining taraqqiyotiga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hatto u keyingi davr geografik kashfiyotlarning ochilishida ham muhim rol o'ynaydi.

Al-Xorazmiyning «Er surati haqida kitob»i geografik asar sifatida juda muhim ahamiyatga ega. Kitobda boshlang'ich meridian sifatida Arin (hozir Hindistonda Ujayn) shahridan o'tgan meridian tanlangan. Unda Erdagi shaharlar, tog'lar, dengizlar, orollar va daryolardagi 2402ta geografik joylarning koordinatlari keltiriladi. Bu shaharlar, daryolar, tog'lar, orollar va boshqa joylar iqlimlar bo'yicha taqsimlangan. U o'z geografiyasini iqlimlar nazariyasiga ko'ra birinchi marta to'liq bayon etgan. Al-Xorazmiy Erning insonlar yashaydigan obod qismini etti iqlimga ajratadi. U uzunliklarni Kanar orollaridan boshlab hisoblaydi. Al-Xorazmiy ekvatoridan janubda 8 ta shahar; 1-iqlimda 64 ta shahar, 2-iqlimda 54 shahar, 3-iqlimda 59 ta shahar, 4-iqlimda 146 ta shahar, 5-iqlimda 79 ta shahar, 6-iqlimda 63 ta shahar, 7-iqlimda 25 ta shahar va 7-iqlimdan shimolda 40 ta shaharning koordinatlarini keltiradi. Asarning 2-bobida shu etti iqlimdagi tog'lar tasvirlanadi. Tog'larning boshlanishi va oxirining koordinatlari keltiriladi. Al-Xorazmiy bunda Yaqin va O'rta Sharqdagi, ayniqsa, Kavkaz va Markaziy Osiyodagi tog'larni, bu erlardagi shaharlarni batafsil bayon qiladi. Bunga uning bu erlarning geografiyasini yaxshi bilganligi, ular bilan shaxsan tanish bo'lganligi qo'l keladi.

Xullas, al-Xorazmiyning yuqorida keltirilgan asaridan shu narsa ma'lum bo'ladiki, u fanlarning qator tarmoqlarining asoschisidir. Uning bu bilimlar sohalariga oid g'oyalari keyinchalik bir necha fanlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga asos bo'ldi.

Al-Xorazmiy asarlari dunyoning turli kutubxonalarida saqlanmoqda, ular turli Sharq va G'arb tillariga tarjima qilingan. U o'z asarlari bilan nafaqat o'z vatani-Xorazmni, balki butun Sharq, arab dunyosini, Markaziy Osiyoni dunyo xalqlariga mashhur etdi.

O'zbekistonning mustaqillikka erishuvi vatandoshimiz, buyuk alloma al-Xorazmiy ijodiy faoliyatini, uning tabiiy-ilmiy va falsafiy

qarashlarini chuqur o'rganishga va kelgusi avlodlarga imkoni boricha to'liq etkazshga sharoit va imkoniyat tug'dirdi. Bugungi kunda professor O.F.Fayzullaev qayd qilganiday, geometriyani Evklid, noevklid geometriyani Lobachevskiy, kimyoviy elementlarning davriy tizimini Mendeleev, nisbiylik nazariyasini Eynshteyn yaratganidek, «tenglamalar nazariyasi sifatida algebrani al-Xorazmiy kashf etganligini butun jahon tan oladi». Fan va texnika sohalarida «amper», «vatt», «rengen», «kyuri» kabi terminlar qatorida «algoritm», «algol» tushunchalari ham ilmiy muloqotdan mustahkam o'rin oldi.

IX-XII asrlarda yashab ijod etgan Markaziy Osiyo xalqlari va butun dunyo tabiiy-ilmiy fiqrlarning rivojlanishiga juda katta hissa qo'shgan buyuk mutafakkirlarning ikkinchisi Ahmad Ibn Muhammad al-Farg'oniy (798-865) dir. Ahmad Farg'oniy O'rta asrlarda yashagan Markaziy Osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik, geograf sifatida asosiy o'rinni egallaydi. U asli Farg'onaning Qubo (hozirgi Quva) shahrida tug'ilib o'sib, o'zining datlabki ma'lumotini shu erda oladi. Ahmad o'tkir zehni va qobiliyatli bola bo'ladi, u matematika, geografiya, mantiq, ilohiyot, falsafa, tilshunoslik sohalarini puxta egallaydi, husnixat sohasida suls va nash xatlarini chiroyli yozadigan bo'ladi. Ahmad o'z davridagi arab, fors, turk va yunon tillarini o'rganadi. U o'zi o'rgangan barcha ilmlar ichida, ayniqsa, astronomiya (ilmi nujum)ga katta mehr bilan qaraydi. So'ng o'z bilimlarini oshirish, o'qish va o'rganish uchun o'sha davrning ilmiy markazlaridan bo'lgan Bag'dodga kelib, u erda «Baytul-hikma» («Hikmatlar uyi»)da ustozlardan saboq olib, o'zi ham ilmiy tadqiqotlar olib boradi. U bu erdagi olimlar bilan birlikda va hamkorlikda hind, fors va yunon tillaridan arab tiliga tarjimalar qiladi.

Ahmad Farg'oniy Bag'dodda «Baytul-hikma»ning etakchi olimlaridan biri sifatida tanilib, shu erda yashab, ijod etadi. 1998 yilda Mustaqil O'zbekiston ahli va butun jahon jamoatchiligi Ahmad al-Farg'oniyning 1200 yilligini keng nishonladi.

Hozirgi kunda Ahmad al-Farg'oniyning 8 ta asari bizga ma'lum bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga oiddir. Ular quyidagilar:

1. Astronomiya asoslari haqida kitob (arabcha: «Kitob fi usul imi annujum»-ya'ni «Astronomiya ilmining usullari haqidagi kitob).
2. «Usturlob bilan amal qilish haqida kitob» (birgina qo'lyozma holda Rampur (Hindiston)da saqlanmoqda).
3. «Oyning er ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola».
4. «Etti iqlimni hisoblash haqida» (qo'lyozmalari Gotada va Qohirada saqlanmoqda).
5. «Quyosh soatini yasash haqida kitob» (qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanmoqda).
6. «Al-Horazmiy «Zij»ining nazariy qarashlarini asoslash» asari (qo'lyozmasi topilmagan).
7. «Al-Farg'oniy jadvallari» (qo'lyozmasi Patna (Hindiston)da saqlanadi).
8. «Samoviy harakatlar va umumiy ilminujum kitobi» (arabcha: «Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilmi annujum»). Bu asari XII asrdayoq Evropada lotin tiliga tarjima qilinib, uning muallifi lotincha turilgan holda «Alfraganus» nomi bilan XIII asrda boshqa Evropa tillariga ham tarjima qilinadi va Evropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'taydi.

Al-Farg'oniyning bu yuqorida keltirilgan asarlaridan birinchi va va sakkizinchilaridan boshqalari shu paytgacha hali hech kim tomonidan o'rganilmagan va hozirgi zamon tillariga tarjima ham qilinmagan. O'zbekiston mustaqillikka erishuvi va al-Farg'oniy vatandoshimizning 1200 yillik yubileyini o'tkazish munosabati bilan bizning olimlarimiz uning bu asarlarini o'rganish, o'zbek tiliga tarjima qilish ishlarini boshlab yubordilar. Umid qilamizki, ular o'rganilib, tahlil qilinishi bilan al-Farg'oniy vatandoshimiz ijodining yangi qirralari, uning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlarining yangi-yangi tomonlari ochilib, bizning mustaqilligimiz taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Al-Farg'oniyning «Astronomiya asoslari haqida kitob» asari astronomiyadan eng sodda darslik bo'lib, u astronomiyadan boshlang'ich ma'lumotlarni o'zlashtirishda ancha qulay bo'lgan. Uning 9-bobi-geografiya bo'limi «Erdagi ma'lum mamlakatlar va shaharlarning nomlari va har bir iqlimdagi narsalar haqida» deb atalib,

unda erdagi etti iqlimning hammasi, ulardagi mamlakatlar, viloyatlar va shaharlari bilan birga tasvirlanadi va tavsiflanadi. Al-Farg'oniy bunda o'z tavsifini Afrikaning Atlantika okeani qirg'oqiga yaqin joylashgan fazolardan boshlab Osiyo qit'asining eng Sharqiy chekkasigacha, ya'ni Tinch okeanidagi Yaponiya orollarigacha davom ettiradi. Uning tasnifi va tavsifi kengliklar yo'nalishida ekvatorial erlardan to shimoliy qutb erlarigacha davom ettiriladi. Al-Farg'oniyning tavsiflash usuli Al-Xorazmiyning tavsiflash usulidan farq qilib, u hindlarning an'anasiga asoslanadi. Uning iqlimlar tavsifida 3-,4-,5-,6- va 7- iqlimlarning tavsifi diqqatga sazovordir. Bularda Markaziy Osiyo va unga tutash erlarning shahar va viloyatlari batafsilroq va to'laroq tavsiflanadi. Masalan, quyida biz bu tavsiflardan misol keltirganimizda, bunga o'zingiz ham guvoh bo'lasiz: «Uchinchi iqlim Sharqdan boshlanib, Xitoy mamlakatning shimolidan, so'ng Hind mamlakatidan va so'ngra Qobul va Kermon viloyatlaridan o'tadi.

To'rtinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va Tibetdan, so'ngra Xurosondan o'tadiki, bunda Xo'jand, Ustrushona, Farg'ona, Samarqand, Balx, Buxoro, Xiro, Amuya, Marvarud, Marv, Saraxs, Tus, Nishopur shaharlari bor. Undan so'ng Jurjon, Qumis, Tabariston, Demovand, Qazvin, Daylam, Ray, Isfaxondan o'tadi.

Beshinchi iqlim Sharqda Yajuj mamlakatidan boshlanadi, so'ng Xurosonning shimolidan o'tadi, unda Toroz shahri-savdogarlar shahri bor. Navokat (Navkat), Xorazm, Isfijob (Sayram), Turarband (O'tror-hozirgi Aris) va Ozayborjon, Armiya (Armaniston) viloyati, Barda'a (Barda), Nashava (Naxchivan) shaharlari bor.

Oltinchi iqlim Sharqdan boshlanadi va Yajuj mamlakatidan o'tadi, so'ng Xazar mamlakatidan (Shimoliy Kavkaz va Quyi Volga bo'yin), Jurjon (Kaspiy) dengizining o'rtasidan kesib o'tadi va Rum (Vizantiya) mamlakatigacha boradi.

Ettinchi iqlim Sharqda Yajuj mamlakatning shimolidan boshlanadi, so'ng turkiy mamlakatlardan (Markaziy Osiyo) o'tadi, so'ng Jurjon dengizining shimolidan o'tadi, so'ng Rum (Qora dengizi) dengizini kesib o'tadi va saqlablar (slavyanlar) mamlakatlaridan o'tadi va G'arb dengizi (Atlantika)da tugaydi. Bu yuqorida keltirilgan parchadan ko'rish mumkinki, Al-Farg'oniy katta kengliklardagi o'lkalarni tasvirlar ekan, o'zining ona vatani Markaziy Osiyoni

batafsilroq tavsiflaydi. Uning Yajuj mamlakati degan kenglik bu mo'g'ilstonning Sharqi va Xitoyning shimoliy-Sharqiga oid geografik hududlardir.

Al-Farg'oniy Olam manzarasini fikran o'ziga xos idrok qilgan. U vaqtlarda Olam sakkiz qavat osmondan, ya'ni Quyosh, Oy va beshta sayyora-Merkuriy (Utorud), Venera (Zuhra), Mirrix (Mars), Yupiter (Atorud), Saturn (Zuhal) va 102 ta yulduzlar sferalaridan tashkil topgan, deb tasavvur qilingan Al-Farg'oniy osmon sferasi o'zida bor narsalarning hammasi bilan birlikda aylanib turadi. Er o'zidagi barcha qit'alar va okeanlar bilan birgaliqda gumbazga o'xshash. Quyosh va Oy chiqqan vaqtda yoki botayotganda ularni erning turli o'rinlaridagi kishilar babbaravar ko'rmaydilar. Erning Sharqiy bo'lagidagi kishilar Quyosh va Oyni chiqishini oldin ko'rishmaydi. Kishi agar Erning shimoliga borsa, ilgari shimoldan chiqadigan yoritqichlar doimo ko'rinadigan bo'lib qoladi. Ilgari janubdan chiqadiganlari esa umuman ko'rinmay qoladi. Bu aytilganlar Erning yuzasi yumaloq ekanligini va Erning gumbazga o'xshashligini bildiradi, deydi.

Bulardan shu narsa ma'lum bo'ladi, Al-Farg'oniy Erni Ptolemeyga nisbatan boshqacha tushunadi. Al-Farg'oniyni astronomiyaga qo'shgan hissasi-bu osmon sferalari yoritqichlari, xususan, Erning ham radiuslarini birincha marta o'lchab, aniqlab borishi edi. Bu olam tuzilishini ilmiy tasavvur etishning muhim vositasi bo'ladi.

Al-Farg'oniyni yozishicha, osmon manzarasini gavlantirib beradigan ikkita (belbog') bor, ular: osmon ekvatori va Quyosh ekliptikasi. Osmon ekvatori Er ekvatorining davomi, ular bir tekislikda yotadi. Quyosh ekliptikasi esa Quyoshning Er atrofida (aslida erning quyosh atrofida, tevaragida!) harakati natijasida hosil bo'lgan traektoriyadir. Osmon ekvatori bilan Quyosh ekliptikasi tekisliklari o'zaro doimiy burchakni hosil qiladi. Bu burchak 23 daraja 1035 minut. Bu o'lchov (Ptolemeyda - $23^{\circ} 51'$ edi) ancha aniq edi. Al-Farg'oniy Er radiusi yoyining 1° ining uzunligini topib, uni 360 ga ko'paytirib, 40800 km ni tashkil qilishini aniqlaydi. Bu Er meridianining uzunligi edi. Er va meridianining hozirgi zamon ilmiy asboblari va usulari bilan o'lchangan uzunligi, ya'ni «Er belbog'i» 40 ming 8 kmni tashkil qiladi. Shundan kelib chiqsak, Al-Farg'oniy o'lchovi o'z davri uchun juda katta aniqlik edi.

Al-Fargʻoniy dunyo xalqlarining yil hisoblari – kalendari muammosi bilan ham shugʻullanadi; u hind, yunon, eron, suriya, kopt, Markaziy Osiyo xalqlari yaratgan barcha kalendlarni taqqoslab oʻrganib chiqadi. Al-Fargʻoniy yilning 4 fasldan iboratligi, ular orasidagi munosabatlar geografik kenglikka bogʻliqligini aytib, bu muammoni echishga ham oʻz ulushini qoʻshaydi.

Al-Fargʻoniy Quyosh, Oy, sayyoralar va yulduzlarning harakati va munosabatlarini oʻrganishda, osmonning kelajak manzarasini bilish uchun geometrik-kinematik usul qabul qilib olinishida usturlab (astrolyabiya) asbobining ahamiyati haqida, uning nazariyasini yaratadi. Bu stereografik proektsiyalar nazariyasi edi. Al-Fargʻoniyning bu kashfiyoti keyingi davr astronomik-matematik nazariyalarning barchasiga asos boʻlib xizmat qiladi.

Al-Fargʻoniy Er ekvatorida Quyosh ikki marta bahorgi va kuzgi teng kunliklarida zenitda boʻlishini, osmon qutblari gorizont tekisligida yotishini, qutblarda kecha qishga, kunduz yozga 6 oydan teng boʻlishlarini ham koʻrsatib bergan. U Qohira yaqinidagi Rauza orolida oʻzining oʻlchov ishlarini olib borgan, u Nil daryosi gidrometeorologik tabiatini aniqlab beruvchi kilometrni ham quradi, bu kilometr bugungi kungacha ishlab kelmoqda.

Al-Fargʻoniy birinchi boʻlib, Quyosh va Oy tutilishlarini ham ilmiy tushuntirib bera olgan mutafakkirdir. Shunday qilib, Al-Fargʻoniy Oʻrta asrlarda astronomiyaga oid asar yozgan mutafakkirlardan birinchi boʻlib Sharqda va Evropada shuhrat qozondi hamda butun dunyo ilmiy jamoatchiligi orasida barqaror mangu oʻrin oldi. Al-Fargʻoniy oʻz davrida ilm-fan rivojlanmasa, mamlakat obod, yurt farovon boʻlmaydi, deb tushunar edi. Uning fikri-zikrida xalq, uning osoyishtaligi, toʻq va farovon turmush kechirishi yotadi. Bu esa faqat ilm-fan, maʼrifat va maʼnaviyatni rivojlantirish orqali amalga oshadi, deb ishonib yashardi. Al-Fargʻoniyning bu gʻoyalari bugunchi kunda biz uchun ham juda qimmatlidir.

Oʻrta asrlar Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy fikrining rivojlanishda, ayniqsa, Abu Nasr Ibn Muhammad **al-Forobiy** (870-950) faxrli oʻrin tutadi. U Sirdaryo boʻyidagi Forob qishlogʻida tugʻiladi va dastlabki bilimni Shosh, Samarqand va Buxoroda oladi. Soʻngra Forobiy oʻz bilimni davom ettirish uchun Bagʻdodga boradi.

Natijada, u o'z davrining yirik olimi va buyuk faylasufi bo'lib etishadi. Forobiy Bag'dodda yashab ijod qiladi, umrning so'nggi yillarini Xalab va Damashqda o'tkazib, shu erda vafot etadi.

Al-Forobiy 160 dan ortiq asarlar yozgan bo'lib, bizga ularning bir qismigina etib kelgan. U yaratgan asarlarni ularning xarakteriga qarab ikki guruhga ajratish mumkin: a) qadimgi yunon tabiatshunos olimlari va faylasuflari ilmiy merosini o'rganish, tarjima qilish va sharhlashga oid asarlar. Bulardan Aristotelning «Kategoriyalar», «Ikkinchi analitika», «Topika», «Poetika», «Ritorika», «Sofistika» va shu kabi asarlariga yozilgan sharhlarni keltirish mumkin; b) O'rta asr fanining tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va falsafiy masalalariga oid risolalar. Bulardan: «Ixso-al-ulum», «Hikmat asoslari», «Aristotel «Mantig'»ining talqinlari», «Katta musiqa kitobi», «Assiyosat al-madaniy», «Mantiqqa kirish», «Vakuum haqida», «Fozil odamlar shahri» va shular kabilardir.

Forobiy asarlarini ularning mazmuniga qarab quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Falsafaning umumiy masalalariga oid asarlar (Masalan: «Substantsiya haqida soʻz», «Masalalar manbai», «Qonunlar haqida kitob» va shular kabi);
2. Inson bilishining tabiatiga oid asarlar (Masalalar: «Yoshlarning aqli haqida kitob», «Kattalarning aqli haqida soʻz», «Mantiq haqida katta qisqartma kitob», «Isbot kitobi», «Sillogizm shartlari kitobi», «Jonning mohiyati haqida risola» va boshqalar);
3. Falsafa va tabiatshunoslik fanlarining mazmuni va mundarijasi haqida asarlar (mas.: «Ilmlarning kelib chiqishi va taʼrifi haqida kitob», «Falsafa tushunchasining maʼnosi haqida soʻz», «Falsafani oʻrganishdan oldin nimani bilish kerakligi haqida kitob», «Falsafaga izohlar» va shular kabi);
4. Moddaning miqdori, hajmi va fazoviy munosabatlarini oʻrganishga oid asarlar (mas.: «Hajmi va miqdor haqida soʻz», «Fazo geometriyasiga kirish haqidagi qisqartma kitob» va boshqalar);
5. Modda xossalari va turlari, hayvon va inson organizmining xususiyatlarini oʻrganuvchi asarlar (mas.: «Fizika usullari haqida kitob», «Hayvon aʼzolari toʻgʻrisida soʻz», «Inson aʼzolari haqida risola va shu kabilar»);
6. Tilshunoslik, sheʼriyat, notiqlik va hattotlikka oid asarlar (mas.: «Sheʼr va qofiyalar haqida soʻz», «Ritorika haqida kitob», «Lugʻatlar haqida kitob», «Hattotlik haqida kitob» va boshqalar);
7. Ijtimoiy-siyosiy hayot, davlatni boshqarish, axloq, huquq va tarbiyaga oid asarlar (mas.: «Baxt-saodatga erishuv yoʻllari haqida risola», «Shaharni boshqarish», «Urush va tinch turmush haqida kitob», «Fazilatli hulqlar» va boshqalar).

Forobiy falsafiy qarashlarining asosini uning dunyosining tuzilishi haqidagi panteistik ta'limoti tashkil qiladi. Bu ta'limotga ko'ra, butun mavjudot-borliq emanatsiya asosida yagona boshlang'ichdan bosqichma-bosqich vujudga kelgan. Bu oltita bosqichdan iborat bo'lish, ular o'zaro sababiyat orqali bog'langan. Bunday birinchi bosqich-birinchi sabab – bu «vujudi vojib»-o'z-o'zidan zaruriy mavjud bo'lgan yagona Olloh (as-sabab al-avval); ikkinchi bosqich-bu birinchi «vujudi mumkin» bo'lib, ular osmon jismlari, ikkinchi sababdir (as-sabab as-soniy); uchinchi bosqich-bu ikkinchi «vujudi mumkin», ya'ni faol aql (al-aql al faol); to'rtinchi bosqich - to'rtinchi sabab-bu tirik mavjudotlarga xos jonxir (an-nafas), ya'ni uchinchi «vujudi mumkin»dir; beshinchi bosqich-beshinchi sabab-bu narsa va hodisalarning ko'rinishi, ya'ni shakli (as-surat)dir, ya'ni turtinchi «vujudgi mumkin»dir; nihoyat, oltinchi bosqich-oltinchi sabab-bu narsa va hodisalarning jismi, tanasi, ya'ni moddadir, bu beshinchi «vujuddi mumkin»dir. Bu bosqichlar bir-birlari bilan sababiy bog'langandir.

Borliqning Forobiy tomonidan bunday talqin qilinishi o'sha davrda tabiiy-ilmiy g'oyalarning yanada rivojlanishiga keng yo'l ochadi. Uning talqinidagi to'rtinchi, beshinchi va oltinchi bosqichlar osmon va er sathidagi jismlar moddiylik xossasiga ega bo'lib ular ham 6 turga bo'linadi: to'rt element osmon jismlari, minerallar, o'simliklar, aqlsiz hayvonlar va aqlli hayvonlar. Forobiyning borliq haqidagi bu ta'limotida shakl va mazmunning munosabati haqida u shaklni narsalarning qiyofasi, tuzilishi va shu kabi miqdoriy aniqlovchilarning yaxlit ko'rinishi, deb; moddani esa narsalarni tashkil qiluvchi mohiyat, asos, deb tasavvur qiladi.

Forobiy xudo bilan borliqni bir butunlik sifatida olib, ulardan sabab-oqibat shaklida boshqa barcha narsalarni keltirib chiqaradi. Uningcha, xudo yakka-yagona bo'lib, u na massaga, na nasabga, na ta'rifga ega bo'lmagan zaruriy, o'z-o'zicha mavjud «vujudi zarurdir», boshqa barcha bosqichlarning, xususan, moddaning ham sababidir. «U shu ma'noda barcha narsalar mavjudligining sababini;-deb yozadi Forobiy,-u ularga abadiy mavjudlik kasb etadi va ularni no mavjudlik xolos etadi».

Forobiyning fikricha, oltinchi bosqich modda ko'plab belgi va xususiyatlarga ega, ya'ni u sifat va miqdorga, substantsiya va

aksidentsiyaga, imkoniyat va voqelikka, zaruriyat va tasodifga, harakat, makon va zimonga ega. Uning ta'kidlashicha: «hamma narsalar uchun umumiy jism-olamdir, olamdan tashqarida hech narsa yo'q». Jism bo'lishlik hislati mavjud hamma narsalarning xususiyatidir.

Forobiy inson, uning bilishi, ilm-fan va aql haqida ham o'zining falsafiy qarashlarini ilgari suradi. Garchi u insonni «aqli hayvon» desa ham aqli inson haqida shunday yozadi: «Aqli deb shunday kishilarga aytiladiki, ular fazilatli, o'tkir mulohazali, foydali ishlarga berilgan, zarur narsalarni kashf va ixtiro etishga zo'r iste'dodga ega, (ular) yomon ishlardan o'zini chetga olib yuradilar. Bunday kishilarni oqil, deydilar. Yomon ishlarni o'ylab topish uchun zehn-idrokka ega bo'lganlarni aqli, deb bo'lmaydi, ularni ayyor, (muttaham), aldoqchi, degan nomlar bilan atamoq lozim»

Forobiy, borliqni insoning bila olishini qayd qilib, insonning bilishini, uning ruhiy qobiliyatlarini inson miyasi boshqaradi, barcha ruhiy «quvvatlar», jumladan bilish qobiliyati ham unga bog'liq, deydi. U o'zining «Ilm va san'atning fazilatlarini» risolasida insonning tabiatni bilishi cheksizligini, bilim bilmaslikdan bilishga, sababiyatni bilishdan oqibatni bilishga, aksidentsiya (al-oraz)lardan, ya'ni sifatlardan substantsiyani-mohiyat (javhar)ni bilishga qarab borishini, ilmning borgan sari ortib, chuqurlashib borishni aytadi.

Forobiy inson bilishi jarayonini ikki bosqichga bo'lib, bu bosqichlarning o'zaro bog'liqligini, aqliy bilim hissiy bilishsiz yuzaga kelmasligini alohida ta'kidlaydi. U inson bilish jarayonining bu bosqichlarini insondagi «tashqi quvvat» va «ichki quvvat»lar bilan izohlaydi. «Tashqi quvvatlar» bevosita tashqi ta'sirlar orqali sezgi a'zolarida vujudga keladigan sezgilardir. Ular 5 turli: teri-badan sezgisi, ta'm bilish sezgisi, hid bilish sezgisi, eshitish sezgisi, ko'rish sezgisi. Bularning hammasini Forobiy hissiy bilish («quvvat hissiya»), deb qaraydi. «Ichki quvvatga»ga esa u esda olib qolish (xotira), hayol (tasavvur), his-tuyg'u nutq (fikrlash) «quvvatlari»ni kiritadi. «Ichki quvvat» deganda u insonning aqliy bilish bosqichini tushunadi. Uningcha, ilmni egallash shu «quvvatlar» orqali amalga oshadi.

Forobiy «Aql ma'nolari haqida» risolasida aql muammosini chuqur tahlil qilib, bu haqida aql, bir tomondan, ruhiy jarayon, ikkinchi tomondan, tashqi ta'sir, ya'ni ta'lim-tarbiyaning natijasi,

deydi. Uning fikricha, aql faqat insongagina xos bo'lgan ruhiy kuch bilan bog'liq qobiliyat, insonni hayvondan ajratuvchi asosiy omildir.

Forobiy o'z bilish nazariyasida Platonning g'oyalar dunyosi, g'oyalarning tug'ma bo'lishi haqidagi ta'limotga qarama-qarshi, g'oyalarning, tushunchalarning borliqdan, reallikdan olinganini, masalan, matematik tushunchalar: nuqta, chiziq, doira va sath kabi geometrik tushunchalar real mavjud narsalarning inson miyasidagi fikri in'ikoslari ekanligini aytadi.

Forobiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari ham muhim ahamiyatga ega. U o'rta asrlarda birinchi bo'lib, jamiyatning kelib chiqishi, uning maqsad va vazifalari haqida izchil talimot yaratdi. Forobiyning bu ta'limoti uning «Fozil shahar aholisining maslagi», «Davlat saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarlarida o'zining yorqin ifodasini topgan. U «Fozil shahar aholisining maslagi» risolasida shunday yozadi: «Har bir inson tabiatan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi etuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muxtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kiritmaydi, ularga ega bo'lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda har biriga yashash va etuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni etkazib beradi. Shuning uchun insonlar ko'paydilar va urning aholi yashaydigan qismiga o'rnashdilar, natijada, inson jamoasi vujudga keldi»

Forobiy shaharni ijtimoiy uyushishning etuk shakli, insoniyat kamolotga erishuvining muhim vositasi hisoblaydi. U insonlarni o'zaro hamkorlikka, xalqlarni o'zaro do'stlikka, tinchlikka chaqirib, dunyoda yagona insonlar jamiyatni tuzishni orzu qiladi. Forobiy inson qadr-qimmatini kamsituvchi jamiyatni qoralab, inson qadr-qimmatini ulug'lovchi jamiyatni orzu qiladi. U o'zining «Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola» asarida: «Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga olib borishdir, bu esa ilm va yaxshi axloq yordamida qo'lga kiritiladi», -deb yozadi. Forobiy davlatni har tomonlama etuk kishi, etuk hislatlarga ega bo'lgan, xalq tomonidan saylangan kishilar boshqarishi lozimligini aytadi. Davlatni etuk kishilar boshqarsagina fozil jamiyat, fozil shahar, fozil mamlakat qaror topadi. Fozil jamiyat, fozil davlat shunday bo'ladiki, bu jamiyatning har bir a'zosi kasb hunar, ilm-fanni egallash bilan shug'ullanadi. Bunday davlatda odamlar chin ma'nosi bilan ozod va erkin bo'ladilar. «Ular orasida

turli xil yaxshi odatlar, shavqli-zavqli ashulalar paydo bo'ladi». Bunday jamoatni boshqaruvchi kishi yoki kishilar guruhi o'zlarida olti xil hislatga ega bo'lishi zarur. Bular: avvalo adolatli bo'lish, ikkinchidan, dono bo'lishi uchinchidan, qonunlarga qat'iy rioya qilishi va to'rtinchisi yangi qonunlar yarata olishi, beshinchisi-kelgusini oldindan ko'ra bilishi, va nihoyat, oltinchisi-boshqalarga g'amxo'r va mehribon bo'lishi kerak.

Umuman olganda, Forobiyning fozil jamoa, fozil davlat, fozil rahbar haqidagi ta'limoti uning komil inson haqidagi qarashlari bilan uzviy bog'lanib ketadi. Mutafakkirning qarashicha, fozil jamoadagina komil inson hislatlari kamol topadi. Uning bu ta'limoti insonni ma'naviy ozod etishiga, uning imkoniyatlarini, qobiliyat va iste'dodlarini ochishga, yuzaga chiqarishga, xizmat qilib, ilg'or ijtimoiy tafakkur taraqqiyotiga buyuk hissa bo'lib qo'shildi.

Forobiy o'z falsafiy qarashlarida insoniylikni ulug'laydi. U bu haqda shunday yozadi: «Odamlarga nisbatan ularni birlashtirib turuvchi ibtido-insoniylikdir, shu tufayli odamlar odamzod turkumiga oid bo'lganligi uchun ham o'zaro tinchlikda yashamoqlari lozim».

Xullas, Forobiy falsafiy qarashlariga yakun yasab shuni qayd etish lozimki, uning falsafiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari o'zidan keyingi mutafakkirlar, xususan, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino qarashlarining shakllanishi va rivojlanishida muhim rol o'ynadi.

Forobiy o'z davridayoq buyuk faylasuf, Sharq mutafakkirlari orasida Aristoteldan keyingi «Ikkinchi muallim» degan nomga sazovor bo'lgan qarashlari bizning mustaqillik sharoitimizda ham muhim ahamiyatga ega.

O'rta asr Sharqining, xususan, Markaziy Osiyo ilk uyg'onish davrining qomusiy olimlaridan yana biri Abu Rayxon Muhammad Ibn Ahmad Beruniy (973-1048)dir. U qadimiy Xorazmning poytaxti bo'lgan Kot shahrida tug'ilib o'sadi va shu erda muvaffaqiyat bilan bilim oladi. U ona tilidan tashqari, arab, sug'd, fors, suryoniy, yunon, qadimiy yahudiy tillarini, keyinroq sanskrit va hind tillarini o'rganadi. Beruniy o'z davridagi deyarli hamma ilm sohalarini egallaydi va ularga oid o'zi ham ko'plab asarlar yozadi. Natijada, u o'zidan keyingi avlodlarga katta va boy ilmiy meros – 160 dan ortiq asarlar, tarjimalar, yozishmalar qoldiradi. Uning bu asarlarining 45 dan ortig'i astronomiyaga, qolganlari tabiatshunoslik, tarixshunoslik, filologiya

va falsafiy muammolarga bag'ishlangan bo'lib, ularning bir qismigina bizgacha etib kelgan. Beruniyning bizgacha etib kelgan asarlari: «Osoral-boqiya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»), «Hindiston», «Geodeziya», «Kitobi Saydana» («Farmakagnoziya»), «Geografiya», «Qonuni Ma'sudiy» («Ma'sud qonunlari»), «Mineralogiya», «Kitobi at-tafxim», «Dorivor o'simliklar haqida kitob» va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Uning «o'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar» («Osor al-boqiya») asarida muallif yozma manbalar, xalq og'zaki ijodi namunalari asosida xorazmliklar, sug'diylar, eroniylar va arablarning islom dinigacha bo'lgan e'tiqorlari to'g'risida, ularning astronomik, matematik va geografik tushunchalari haqida juda qimmatli tarixiy ma'lumotlar beradi.

Beruniy o'zining «Hindiston» nomli asarida Hindistonning iqlimi, uning geografik tuzilishi, xalqlari, ularning urf-odatlarini, ilmi-fani, adabiyot va san'ati, falsafasi, diniy qarashlarini bayon qilib beradi. U bu asari bilan juda katta shuhrat qozonadi.

Beruniy astronomiyaga oid bir qancha original asarlar yaratib, ularda oston yoritqichlarining harakatlari ustida olib borgan kuzatishlarini bayon qiladi va o'z o'tmishdoshlari al-Xorazmiy, al-Farg'oniylar qarashlarini rivojlantiradi.

Beruniy «Geodeziya», «Kitobi Saydana» («Farmakagnoziya»), «Geografiya» asarlarida o'zining topografiya, farmakagnoziya, geografiya, meteorologiya sohalarida olib borgan tadqiqotlarini umumlashtirib bayon qilib beradi. Bu asarlari ham shu sohalarga oid ishlarga juda katta hissa bo'lib qo'shiladi. U o'zining «Astrologiya san'ati asarlarini o'rganish uchun kitob» asarida osmondagi o'n ikki burj, ular bo'ysinadigan sayyoralarning tabiati, harakati, ularning Er iqlimiga ta'siri haqida, bu haqdagi to'g'ri va xato qarashlarni bayon qiladi.

Beruniyning astronomik qarashlarida Erning o'z o'qi va Quyosh atrofida aylanishi haqidagi fikrlari juda qimmatli fikrlardir. U astronomiyada o'z davrida sayyoralarning va osmon yoritqichlarini izohlashda geotsentrik va geliotsentrik ta'limotlarni qo'llash bu fanga hech bir zarar keltirmaydi, deydi, aksincha, bu ta'limotlar orqali astronomik hodisalarni yaxshilab tushuntirib berish mumkin, deydi.

Beruniyning Er, Quyosh, uning nurlari, nurlarga xos issiqlik, er ichki xaroratlari, ularning tabiati haqidagi qarashlari ham diqqatga

sazovordir. Uning bu hodisalar haqidagi mulohazalarida qanchadan-qancha genial gumonlar, fikrlar o'z ifodasini topgan.

Beruniy o'z asarlarida tog'lar va sahrolar, daryo va dengiz hamda okeanlar, foydali qazilmalar, minerallar, ularning paydo bo'lishi, xossa va xususiyatlari haqida ham qimmatli ilmiy fikrlarni bayon qiladi. Bu jihatlari bilan u buyuk tabiatshunos olim sifatida namoyon bo'ladi. Beruniy o'z astronomik qarashlarida hatto koinotda boshqa dunyolar ham mavjud degan fikrni ilgari suradi. Olimning bunday fikrlari, bir tomondan, uning qadimgi Hind, Markaziy Osiyo va yunon mutafakkirlarning ilg'or qarashlarini chuqur o'rganganidan, tafakkur doirasining juda kengligidan dalolat beradi. *Biz Beruniy asarlarini o'rganar ekanmiz, deb yozgan edi taniqli faylasufimiz I. Mo'minov, – uning teran aqliga, iste'dodiga, dadilligi va mardligiga, tabiat va uning hodisalarini tushunish va tushuntirishda teran ilmiy tafakkur yuritishiga qoyil qolmasdan ilojimiz yo'q...*

Astronomiya sohasida o'z zamonasi darajasidan butun bir tarixiy davrga ilgarilab ketgan ilmiy fikrlarni izhor etish va targ'ibot qilish uchun Beruniydek haqiqat qidiruvchi bo'lmoq lozim edi.

Beruniy O'rta asr Sharq uyg'onishi sharoitida haqiqiy ilmiy tabiatshunoslikka asos soldi, u tabiatshunoslikning turli sohalarida o'z davri uchun taajjubga soluvchi shunday ilmiy va faraziy fikrlarni olg'a surdiki, ular bir necha asrlardan so'ng Evropa ilmida o'z isbotini topdi.

Beruniy al-Xorazmiy, al-Farg'oniy tabiatni bilish, o'rganishda asoslangan kuzatish, taqqoslash, tajriba, mantiqiy umumlashtirish tahlil kabi metodlarini o'z tadqiqotlarida to'g'ri qo'llash asosida ularni ilmiy mazmun jihatidan boyitdi. U o'z ilmiy faoliyati jarayonida tabiatni bilishning tajriba ilmiy metodini ishlab chiqdi. Beruniyning bu metodiga ko'ra, tabiatni bilishda eskilik, fanatizm, aqidachilik, shaxsiy g'araz, sub'ektivizmdan ozod, bo'lish, aksincha, tabiatning o'ziga, uni kuzatishda tajribaning rad etib bo'lmaydigan dalillariga asoslanish lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Beruniy asarlarida, uning tabiiy-ilmiy qarashlari bilan bog'liq chuqur ijtimoiy-falsafiy mulohazalar, umumlashmalar ham o'z ifodasini topgan. U Forobiy falsafiy ta'limotiga asoslanib ollohni hamma narsaning birinchi sababi, deb hisoblaydi. Uning tushunishicha ham xudo hamma

narsaning yaratuvchisi ekanligi e'tirof qilinadi. Lekin Beruniy shu birinchi sababdan kelib chiqqan hamma narsaning rivojlanish va o'zgarish huquqini tabiatga beradi. Uning ta'limoticha, tabiatda hamma narsa tabiiy qonunlar asosida yaratiladi, tabiat o'zining tabiiy kuchiga ega bo'lib, shu kuch ta'sirida tabiatda to'xtovsiz harakat, o'zgarish, o'sish, rivojlanish, vujudga kelish, emirilish, halok bo'lish jarayonlari sodir bo'ladi. Bulardan shunday xulosaga kelish mumkinki Beruniy o'z falsafiy qarashlarida deizmga yaqin pozitsiyada turgan. U moddiy dunyoning adabiyliги haqida gapiradi.

Beruniy fikricha, xudo va boshlang'ich modda, ya'ni materiyadan boshqa hech narsa bo'lmagan. Borliq abadiy, u o'zgarish va taraqqiyotdadir. Materiya muayyanlik libosiga burkanadi, u faoldir, harakat tamomila materiyaga tegishli, u ruhni modda bilan bog'laydi va uni turli shakllarda kezib yurishga majbur etadi.

Beruniy yunon faylasuflari Levkipp va Demokrit qarashlariga qo'shib, atomistika ta'limotini tan oladi, lekin ulardan farqli o'laroq borliqda bo'shliqning mavjudligini inkor etadi. U atomlar sifat jihatdan o'zgarish xususiyatiga ega, degan fikrni bildiradi. Beruniy nuqtai nazaricha, makon va zamon borliqning muhim xususiyatlaridir.

Beruniyning ijtimoiy-siyosiy qarashlari insonparvarlik g'oyalari bilan sug'orilgan. U insonni eng sharaflı borliq sifatida tushuntiradi. Inson faqat o'zi uchun yashamasligi, insonlar bir-birlariga yordam berishlari kerakligini ta'kidlaydi. Uningcha, insonlar o'rtasidagi tafovut ko'proq tashqi jihatdan mavjud bo'lib, ular ichki tuzilashi va tashkil topishi jihatdan bir umumiylikka ega. Lekin inson maymunga o'xshasa ham, ular o'rtasida tub farqlar mavjud. U «Hindiston» asarida insonlarda tillarning turlicha ekanligi to'g'risida to'xtalar ekan: «Tillarning turlicha bo'lishiga sabab-odamlarning guruhlariga ajralib ketishi, bir-birlaridan uzoqda yashashlaridir», -deydi

Beruniy jamiyatda ijtimoiy hayotning o'ziga xos «shartnoma» asosida tuzilishini e'tirof etadi. U: «Inson o'z ehtiyojlarini tushunib, o'ziga o'xshash kishilar bilan birga yashashning zarurligini anglay boshlaydi. Shuning uchun o'zaro kelishuvchanlik qabilidagi «shartnoma» tuzishga kirishadi. Odamlarning birgalikdagi turmushi bu hali insonni haqiqiy qudratga, uning ehtiyojlarini qondirishga olib kelmaydi, buning uchun (ular) yana mehnat qilishlari ham zarurdir», -deydi.

Beruniy jamiyatni boshqarishda jamiyat podshohga xizmat qilmay, balki podshoh jamiyatga xizmat qilishi lozimligini aytadi. «*Tabiatan boshqarishga moyil*» bo'lgan hokim, -deb yozadi u - o'z fikri va qarorlarida qa'tiy bo'lishi kerak, o'z ishlarini amalga oshirishlarida faylasuflarning. . . fikrlariga amal qilishi lozim; «shohning o'zi ham» yaratuvchilik ongiga ega bo'lmog'i, ayniqsa, dehqonlar to'g'risida ko'proq g'am eyishi kerak. «Podshohlik» dehqonchiliksiz yashay olmaydi, – deb yozgan edi u.

Beruniy mamlakat ravnaqi, el-yurt farovonligini ilm-fan taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'ladi. U: «har bir olim o'z muhokamasida amaliyotga asoslanishi, o'z tadqiqotida aniq maqsadga ega bo'lishi, tinimsiz mehnat qilishi, xatolarni qidirib tuzatishi, ilmda haqiqat uchun har xil uydirma, yuzakichilikka qarshi kurash olib borishi zarur», -deb yozgan edi. Beruniy mamlakatda xalqlar do'st, inoq, ittifoq bo'lib yashashi uchun kurashib, insoniyatga qirg'in keltiruvchi urushlarni qattiq qoralaydi va kishilarni tinchlikka chaqiradi.

Vatandoshimiz Beruniyning bu g'oyallari bugunki kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Aksincha, uning juda ko'p g'oyalari Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan qo'llab-quvvatlanib, ular yurtboshimizning nutqlari va maqolalarida, ilmiy risolalarida yanada rivojlantrilmoqda, hamda ular O'zbekistonning o'ziga xos va o'ziga mos mustaqil taraqqiyot yo'lidan rivojlanib borishda xizmat qilmoqda. Bugungi kunda Beruniyning ona Vatani-mustaqil O'zbekistonda uning ijodiga juda katta e'tibor berilib, uni har tomonlama chuqur o'rganilmoqda.

Nihoyat, IX-XII asrlar musulmon Sharqi, xususan Markaziy Osiyo xalqlari tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy fikrlarining rivojiga o'zining buyuk hissasini qo'shgan qomusiy olimlardan yana biri Abu Ali Husayn Ibn Abdulloh Ibn Sino (980-1037)dir.

Abu Ali Ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilib, so'ng Buxoroda o'qib ulg'ayadi. Bu erda u turli ustozlardan ta'lim olib, o'z davri ilmlari: matematika, mantiq, astronomiya, huquqshunoslik, fizika, kimyo, falsafa kabi dunyoviy ilmlarni chuqur o'rganadi. Ayniqsa, u tibbiyot ilmini kuchli va zo'r qiziqish bilan egallaydi. Tabobat saboqlari uning uchun shu qadar kuchli ta'sir qiladiki, u 16 yoshga kirganda bu soha ilmlarni nazariy o'zlashtirish

bilan cheklanmay, balki amaliy tibbiyot bilan shug'ullanib, tabiblik ham qila boshlaydi. Abu Ali Ibn Sino 18 yoshga to'lganda juda ko'p ilm sohalarini egallagan bo'ladi. U shu davrdan boshlab o'zi ham bu sohalarga oid asarlar yarata boshlaydi.

Abu Ali Ibn Sino o'z davrining barcha ilg'or ta'limotlarini, xususan, qadimgi Hind, Yunon, Turon, nihoyat, O'rta asr arab, Uyg'onish davri Markaziy Osiyo ilmiy merosi bilan chuqur tanishadi, ularni o'z dunyoqarashida umumlashtiradi. U o'zidan oldin o'tgan Sharq olimlari, vatandoshlari: al-Xorazmiy, al-Kindiy, ar-Roziy, Forobiy asarlari bilan birga, yunon olimlari: Galen, Gippokrat, Evklid, Arximed, Pifagor, Porfiriyy, Platon, Aristotel asarlarini ham chuqur o'rganadi. Ayniqsa, Forobiyning asarlari uning falsafiy va ijtimoiy qarashlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Natijada, Abu Ali Ibn Sino tibbiyot, falsafa, qator tabiiy-ilmiy fanlar, ijtimoiy-gumanitar bilimlar, sohalarida, falsafiy mazmundagi badiiy adabiyot sohalari bo'yicha ham ko'plab asarlar muallifi, mashhur qomusiy olim bo'lib etishadi. U bizga o'zidan 450 dan ortiq asarlar qoldiradi, shulardan 190 ga yaqini falsafa, mantiq psixologiya, ahloqshunoslik va boshqa ijtimoiy-siyosiy hamda ma'naviyat masalalariga bag'ishlangan. Lekin bizga ulardan faqat 100 ga yaqini etib kelgan. Ibn Sino o'zining bu asarlari bilan O'rta asr Sharqiy, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy, tabiiy-ilmiy, ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy fikrlar tarixiga buyuk hissa qo'shadi. Natijada, u o'z davrida butun Sharqda «Shayx-ur-ra'is» («Olimlar boshlig'i») degan nom oladi.

Ibn Sinoning bizgacha etib kelgan asarlari orasida 5 tomdan iborat «Al-Qonun fit tib» («Tib qonunlari») asari, 18 tomdan iborat mantiq, fizika, matematika va metafizika (Falsafa)ni to'liq o'z ichiga olgan «Kitob ash-Shifo», «Kitob an-najot», shuningdek 20 tomlik «Kitob al-Insof» («Insof kitobi»), «Donishnoma» asarlarini alohida ko'rsatib o'tish mumkin.

Ibn Sino o'z asarlarini o'sha davrda turli sohalarda erishilgan ilmiy yutuqlarni falsafiy umumlashtirish, ularni tartibga solish va izchil bayon etish bilan birga, o'zi ham turli ilmlarga oid masalalarda ajoyib yutuqlarni qo'lga kiritib, o'z davri uchun ilg'or g'oyalarni olg'a suradi.

Ibn Sinoning asarlaridagi falsafiy qarashlari o'zining tabiiy-ilmiy xarakteri, ularda tabiat falsafasi haqidagi g'oyalarning ustunligini

yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, unda inson tanasini boshqarib turuvchi tabiat qonunlari, inson organizmi bilan tabiiy muhit, inson va tabiatning o'zaro munosabati masalalarini bayon qilishda o'z ifodasini topganining guvohi bo'lamiz. Shu jihatdan bu asar o'zining tibbiyotdagi buyuk ahamiyatidan tashqari katta falsafiy qiymatga ham ega. Bu asarning asosiy qismida inson tanasi, uning faoliyati, unda kechadigan ruhiy jarayonlar o'zlarining ilmiy talqinini to'g'ri topgan. Uning tibbiyot sohasidagi erishgan yutuqlari muhim falsafiy ahamiyatga ham egadir.

Ibn Sino o'zining «Ash-Shifo» kitobida tabiatshunoslikning geologiya, mineralogiya, astronomiya, kimyo, matematika, botanika sohalariga oid muhim fikrlar olg'a surilib, ularni rivojlantirish falsafiy bilimlarni boyitishda muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib o'tadi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin bizda Ibn Sinoning tabiatshunoslikning turli sohalariga uning qo'shgan hissasi, uning asarlaridagi tabiat falsafasi tadqiqotchilari tomonidan keng o'rganilmoqda.

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari uning «Ash-Shifo» asarida keng rivojlangan 3 ta katta sohada: metafizika, fizika va mantiqda ko'proq o'zining yorqin ifodasini topgan. Bu sohalardan metafizika-ilohiyot, vujud va mavjudod, dunyoning boshlanishi, tuzilishi va tarkibi haqidagi muammolarni o'rganadi. Fizika sohasi - tabiatshunoslik masalalarini, jism, modda, ularning tuzilishi va tarkibini o'rganish bilan bog'liq masalalarini o'z ichiga oladi. Mantiq bo'lsa-bilish metodi, to'g'ri fikrlashni, aqliy bilish shakllarini o'rganadi.

Ibn Sino asarida umumiy falsafiy masalalarni 2ga bo'ladi. Ular: 1) nazariy va 2) amaliy masalalardan iborat bo'lib, o'z navbatida, ularning har biri qator ilm sohalarni o'z ichiga oladi. Uning vujud, mavjudot, borliq haqidagi ontologik ta'limotida u vujudni ikkiga: vujudi vojib, ya'ni zaruriy vujud hamda vujudi mumkinga ajratadi. Bunda vujudi vojib, ya'ni zaruriy vujud hamma narsalarning boshlang'ich - birinchi sababi, ya'ni tangridir. Vujudi mumkin esa shu vujudi vojibdan kelib chiquvchi boshqa barcha borliqdagi narsalardir. Vujudi vojib yakkalikni, vujudi mumkin ko'plikni ifodalaydi. Vujudi vojib o'z-o'zicha mavjud bo'lib, u azaliy; vujudi mumkin esa vujudi vojibdan paydo bo'ladi. Lekin bu paydo bo'lish birdaniga bo'lmay, balki asta-sekinlik bilan bosqichma-bosqich sabab-oqibat bog'lanish

asosida kelib chiqadi. Bu kelib chiqish emanatsiya asosida amalga oshadi.

U «Kitob ash-shifo» asarida shunday yozadi: «Zaruriy vujuddan kelib chiqqan vujudlar undan uzoqlashgan sari mustaqil bo'la boradilar, lekin o'zlarining boshlang'ich sabablarining hislatlarini saqlab qoladilar va ular keyingi vujudlar uchun sabab bo'ladilar»

Ibn Sinoning yozishicha birinchi vujudning hislatlari undan kelib chiqadigan barcha vujudlarga o'tib boradi. Uning vujud haqidagi fikrlari, mavjudot shakllarining o'zaro bog'lanishlari, ularning hammasi dastlabki zaruriy vujuddan kelib chiqishi haqidagi emanatsiya ta'limoti «Kitob ash-shifo», «Kitob an-najot», «Donishnoma» asarlarining metafizika bo'limlarida har tomonlama bayon etib berilgan.

Ibn Sinoning bu qarashlari panteistik ta'limot bo'lib, u O'rta asr Sharq mutafakkirlari falsafiy qarashlarining ko'pchiligiga xos bo'lgan ilg'or ta'limot hisoblanadi.

Ibn Sino o'z ta'limotidagi «vujudi mumkin»ni substantsiya («javhar») va aktsidentsiya («oraz»)ga ajratadi. Substantsiya, uningcha turli ko'rinishlarga ega bo'lib, u sodda va murakab substantsiyalardir. Sodda substantsiya boshlang'ich elementlar - olov, havo, suv va erdan iborat bo'lib, shuningdek, modda, shakl, ruh va aql ham shu sodda substantsiyaga kiradi. Jism, narsalar esa murakkab substantsiyadir. Jism va narsalar modda va shaklning birligidan tashkil topib, ular tabiat: o'simlik, hayvonot, inson va boshqa shakllarda mavjuddir.

Ibn Sino falsafiy bilimlarni ikki qismga yoki bo'limga ajratadi. Ularning birinchisi - nazariy falsafa: ikkinchisi - amaliy falsafa. Nazariy falsafa - metafizika (buni u oliy fan, deydi), matematika (buni u o'rta fan, deydi) va tabiat haqidagi fanlar (buni u quyi fan, deydi)dan iborat. amaliy falsafa-siyosat, huquq, iqtisodiyot, ahloqshunoslikdan tashkil topadi.

Ibn Sino qarashicha, metafizika oliy ilm sifatida mutlaq vujudni, ya'ni «vujudi vojib»ni-Tangrini-yaratuvini o'rganish va bilishdan iborat ilohiyot haqidagi fandır.

Ibn Sino insonni tana va jondan tashkil topadi, deydi. Miya esa jonni boshqaruvchi markazdir. Uning fikricha, hasharotlar, o'simliklar, hayvonlar va insonlar qandaydir ichki kuch - jon («an-

nafas»)ga egadir. Inson joni bunda eng oliy va etuk jondir. Shuning uchun inson fikrlash hislatiga mavhum tushunchalarni o'zlashtirish, bilish mavjudotning mohiyatini tushunish, maqsadli faoliyatlarni amalga oshirish qobiliyatiga egadir. Inson aqli jonning oliy darajadagi ifodasidir. Inson mavjudot mohiyatini bilishi uning tafakkurining dunyoviy aql bilan qo'shilishi asosida vujudga keladi.

Ibn Sino ijtimoiy-siyosiy masalalarni davlat, jamiyatning tuzilishi, vazifalari, jamoani boshqarish, ijtimoiy uyushmalarning faoliyatini, insonning hulq atvori, odatlari ahloqiy mezonlarni, huquqiy tartib qoidalarni amaliy falsafa, o'rganadi, deydi. Shundan kelib chiqib, u amaliy falsafani o'z predmeti va vazifalariga qarab, 3 qismga bo'ladi: 1) ahloqshunoslik; 2) iqtisodiyot; 3) siyosat. Bunda **ahloqshunoslik** inson shaxsiyatining fazilatlari, axloqiy normalar va qoidalarni o'rganadi. **Iqtisodiyot** esa oilani boshqarish, uning talablarini, vazifa va faoliyatini boshqarish va ta'minlab turish uchun zarur bo'lgan masalalarni o'rganadi. **Inson** bo'lsa, bu – davlatni idora qilish va boshqarish hukumat, fuqarolar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yish masalalarini o'rganadi.

Ibn Sinoning jamiyat to'g'risidagi ijtimoiy qarashlari ham diqqatga sazovordir. U jamiyatda kishilar o'zaro bir-biriga yodam borishlari asosida yashashi kerak, deydi. Ibn Sino jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvlari asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini aytadi. Uning ta'kidlashicha, jamiyat a'zolarining hammasi bu qonunlarga itoat etishlari zarur. Jamiyatda qonunlarni buzishlar va adolatsizliklar jazolanishlari lozim.

Shunday qilib, Ibn Sino o'zining ko'p tarmoqli mahsuldor ijodi tibbiy va tabiatshunoslik fanlariga oid tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan jahon ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga juda katta hissa qo'shdi. U IX-XII asrlar Sharq xalqlari, xususan, Markaziy Osiyo xalqlari madaniy «uyg'onishi»ning ma'naviy yutuqlarini o'z asarlarida mujassamlashtirgan holda butun insoniyatning madaniy-ma'rifiy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatadi. Uning tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy qarashlarining bugungi kunda bizning mustaqil O'zbekistonda adolatli huquqiy demokratik davlat qurishimizda ham ahamiyati juda katta. Buni Prezidentimiz Islom Karimovning 1999 yil yanvar oyida «Ibn Sino jamg'arma fondini tashkil qilish to'g'risida»gi chiqargan farmoni yaqqol tasdiqlaydi.

O'rta asr Sharqida arab xalifaligi davriga kelib yangi feodal ishlab chiqarish usulining qaror topishi bilan intellektual bilimlar monopoliyasi ruhoniylar qo'liga o'tadi. Natijada diniy rasm-rusumlari va an'ana-odatlarini jamiyatdagi axloqiy-iqtisodiy va huquqiy-iqtisodiy normalarga aylanadi. Bu davrda falsafa amaliyotdan ajralib, ko'proq sxolastikaga aylanib, ilohiyot haqidagi ta'limot xarakterini oladi. Tabiat va insonni ilmiy o'rganish gunoh hisoblanib, bunday o'rganishga kirishgan mutafakkirlar dahriylikda ayblanadi va quvg'in qilinadi. Lekin shunga karamay, bu davrda ham jamiyatning madaniy-ma'naviy taraqqiyoti ma'lum darajada to'xtamay davom etadi.

Bu davr mutafakkirlari islom dinining cheksiz hukmronlik qilgan sharoitlarida ham olamning tabiati va mohiyati, uning taraqqiyoti, koinotning sirlari, insonning hayoti va uning dunyodagi o'rni haqida, insonda uchraydigan har xil kasalliklarning sabablari haqida diniy qarashlar bilan birga, ulardan tubdan farq qiladigan tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlarni ham ilgari suradilar. Bu bilan ular ilg'or falsafiy dunyoqarashga va tabiatshunoslik bilimlari rivojiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shadilar. Arab xalifaligiga qarashli hududlarda ilm-fanning taraqqiyoti bilan birga, erkin fikr qiluvchi, diniy aqidalardan etishib chiqadilar. Bu mutafakkirlar o'z qarashlari bilan O'rta asr Sharq falsafasiga asos soladilar. Ular o'z qarashlarining dunyoviyligi, o'z asarlarining aql-idrokli, o'qimishlilik, qadimgi yunon-rim falsafiy qarashlari bilan tanish bo'lgan, o'z kuchlari va bilimlariga qattiq ishongan kishilar bo'lishgan edi.

Bunday mutafakkirlardan biri, birinchi arab faylasufi Yoqub Ibn Ishoq al-Kindiy (800-879) dir.

a) Al-Kindiyning falsafiy qarashlari.

Al-Kindiy asli arablarning Yamanda yashaydigan Kinda degan qabilasidan chiqqan bo'lib, uning taxallusi ham shu qabilaning nomidan olingandir. Al-Kindiyning nomi aslida Abu Yusuf Yoqub Ibn Ishoqdir. Al-Kindiy dastlab boshlang'ich ta'limni Kufadan olib, so'ng Basraga boradi va u erda olimlar qo'lida o'qiy boshlaydi. Al-Kindiy Basrada o'ziga zarur, deb bilgan bilim sohalarini egallab, so'ng yana o'z bilimini oshirish maqsadida Bag'dodga kelib, dastlab fors, yunon falsafasini o'rganishga kirishadi. Lekin bu davrda yunon falsafasiga oid ko'p kitoblar arab tiliga hali tarjima qilinmagan edi. Shu sababli u qadimgi yunon falsafasini o'qish maqsadida yunon tilini

o'rganishga kirishadi va tez orada bu sohada nihoyatda katta muvaffaqiyat qozonadi. Al-Kindiy yunon tilini bilib olishi asosida qadimgi yunon faylasuflarining asarlarini o'rganish bilan cheklanmay, ularning bir nechtasini arab tiliga tarjima ham qiladi. U o'zining ilmga chinakam berilganligi tufayli tez orada bilimdon kishilar orasida hurmat-e'tiborga sazovor bo'lib, uning nomi shahar amaldorlari va olimlari doirasida tez-tez tilga olinadigan bo'ladi. bundan xabar topgan xalifa Al-Ma'mun uni «Baytul hikma» («Donolar uyi») akademiyasiga jalb qiladi. Al-Kindiy bu erda yirik tarjimon va olim Xusayn Ibn Ishoq bilan tanishib, uning qo'lida tarjima ilmini o'rganadi, arab tiliga yunon tilidan tarjima qilish san'atini egallab, tez orada kuchli tarjimonlarning biri bo'lib qoladi. Natijada, u Aristotelning «Metafizika», Ptolomeyning «Geografiya», Evklidning «Elementlar» kitoblarini yunon tilidan arab tiliga tarjima qiladi. Shu bilan birga, Al-Kindiy Aristotelning «Kategoriya», «Ikkinchi analitika», «Organon» asarlariga, Ptolemeyning «Almagest» asariga, Evklidning «Elementlar» kitoblariga sharhlar yozadi.

Al-Kindiy qadimgi yunon faylasuflari va olimlarining asarlarini tarjima qilib va ularga shahrlar yozibgina qolmay, uning o'zi ham shu davrda mavjud bo'lgan bilimlarning turli sohalarida idjod ham qiladi. U ayniqsa, matematika, astronomiya, kimyo, tibbiyot, musiqa kabi sohalarni kuchli o'rganib, shu sohalarga oid ko'plab asarlar yaratadi. Al-Kindiyning yaratgan asarlarining umumiy soni 270 taga borgan bo'lsa ham, biroq bizgacha ularning juda oz qismi etib kelgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, uning faqat falsafaga oid asarlarining soni oltmishdan ortiq, mantiqqa oid asarlari esa qirqdan ziyod bo'lgan.

Al-Kindiyning falsafiy qarashlarining shakllanishida uning qadimgi hind, xitoy, yunon va O'rta Osiyo xalqlari falsafiy qarashlari bilan tanishuvi, ularni chuqur o'rganishi katta rol o'ynaydi. Uning falsafiy qarashlari o'sha paytda eng ilg'or oqim sifatida tanilgan mu'tazilliylar ta'limoti bilan uzviy bog'liq holda yuzaga keladi.

Arab falsafasi mutaxassislarining fikriga muvofiq, garchand musulmon arab Sharqida Al-Kindiygacha ham juda ko'p yirik mutafakkirlar o'tgan bo'lsa ham, faylasuf degan nomga faqat Al-Kindiygina musharraf bo'lgan, xolos.

Al-Kindiy falsafa bilan din o'rtasidagi tortishuvni falsafa foydasiga hal qiladi. U falsafa fanini o'rganishining zarurligini isbot

qilishga urinib, uni tabiya va jamiyat hodisalarini tushuntirib beradigan, borliqni bilishning muhim quroli, deb aytadi. Al-Kindiy, falsafaning dushmanlari ham falsafaga muhtojdirlar, deb uqtiradi. Buni shunday tushunish mumkin: bordi-yu, biror kishi agar falsafa bilan shug'ullanish yaramaydi, desa, doim nima uchun yaramaydi? deb so'rashimiz mumkin. Shunda raqib o'zi aytgan fikrining haqiqat ekanligini tasdiqlovchi mantiqiy-iqtisodiy dalillar keltirishi kerak bo'ladi, ya'ni bunda u o'z-o'zidan faylasuflik qilishi kerak bo'ladi, deb yozadi u. Bu oddiy misol orqali Al-Kindiy falsafaning zarurligini uqtiribgina qolmay, balki falsafaning vazifasi nimadan iborat? Inson aqli narsa va hodisalarning asl mohiyatini bilishga qodirmi? Degan savollarga ham javob berishga harakat qiladi. "Falsafa, - deydi u, - boshqa fanlar singari narsa va hodisalarning sabablarini tushuntiradi. Noma'lum haqiqatning sababini topish orqaligina uning mohiyatini bilish mumkin".

Al-Kindiy, olam to'g'risidagi butun haqiqatni bir mutaffakirning o'zi to'liq tushunib, egallab etolmaydi, deydi. Haqiqat necha-necha asrlardan beri necha-necha mutaffakirlar tomonidan to'planib kelinadi: bir odamning umri, qanchalik uzun bo'lmasin, uning aqli qanchalik kuchli bo'lmasin, uning ilmiy izlanishlari qanchalik sabotli bo'lmasin, u qanchalik ko'p mehnat sarf qilmasin, baribir, u olam to'g'risidagi bor haqiqatning hammasini to'liq tushunib etolmaydi. Buning uchun, deydi u, yuzlab, minglab yillar, necha-necha avlodlarning matonatli izlanishlari, o'tkir fikrlari zarur bo'ladi. Shu tufayli biz bir oz bo'lsa-da haqiqatni bizga bildirib ketgan o'tmishdoshlarimiz, ota-bobolarimizdan minnatdor bo'lishimiz lozim, deydi u.

Al-Kindiy o'z qarashlarida: olam markazida Er turadi, u esa osmon gumbazi bilan o'ralgan, deydi. U dunyoni ikki olamga bo'ladi: Erdagi va falakdagi olamlar. Erdagi insonlar yashaydigan olam o'zgarish, rivojlanish, chirish va o'lish kabi xususiyatlarga ega; falakdagi olam esa o'zining o'zgarmasligi, rivojlanmasligi va o'lmasligi bilan Erdagi olamdan farq qiladi. Shuni aytish kerakki, Al-Kindiy olamning vujudga kelishida va harakatlanishida unga turtki bergan birinchi sabab deb Ollohni tushunadi. Olloh azaliy, abadiy va yakkayu yagona, u butun koinotda umumiy tartiblarni o'rnatuvchidir.

Al-Kiydiyning tabiat va jamiyatdagi narsa va hodisalarning sabablarini aniqlashdagi qarashdagi qarashlari qanchalik sodda bo'lmasin, bari-bir ularda optimistik ruh ustunlik qiladi.

Ayniqsa Al-Kindiyning arab falsafasida Sharq aristotelchiligining paydo bo'lishidagi roli g'oyat kattadir. U Aristotel falsafasini juda yaxshi bilgan va hatto uning ba'zi bir g'oyalariga tanqidiy ham yondoshgan. U Aristotelning 10 ta kategoriyasi o'rniga o'zining 5 ta prasubstantsiyasini (materiya, shakl, harakat, makon va zamonni) ilgari surgan. Uning nuqtai nazaricha, tabiatdagi barcha narsalar materiyadan tashkil topgan. Materiya esa to'rt unsur: olov, suv, havo va tuproqdan iboratdir. Materiya doimiy harakatdadir, harakat esa narsalarning bir turdan ikkinchi turga o'tishidan iboratdir. Bu o'z navbatida o'zgarish demakdir. Al-Kindi harakatni olti turga bo'ladi: 1) paydo bo'lish; 2) yo'q bo'lish; 3) uzayish; 4) qisqarish; 5) o'zgarish va nihoyat; 6) siljish. Har qanday harakat esa ma'lum bir vaqt ichida sodir bo'ladi. Vaqt harakatning sekin yoki tezligidan iborat bo'lib, u o'tgan zamon bilan kelgusi zamonni bog'laydi. Materiya shaklga ham ega, faqat shakliy tafovut tufayli u yoki bu narsalar boshqa narsalardan farq qiladi. Al-Kindiy borliqning makon atributini ham e'tirof etadi. Makon, deb u jismini o'z ichiga oladigan, jismdan tashqaridagi sathga aytamiz, deydi. Makon bilan uni to'ldirib turadigan narsa bir-biriga bog'liq, deydi u. Agar makon bo'lsa, uni to'ldiruvchi biron narsa bo'lishi kerak va aksincha, agar makonni to'ldirib turuvchi narsa bo'lsa, albatta, makon bo'lishi kerak.

Al-Kindiyning falsafiy qarashlarida uning dunyoni ilmiy bilishning uch bosqichi haqidagi ta'limoti ham muhim o'rin tutadi. Bunda ilmiy bilishning birinchi bosqichi mantiq va matematika yordamida yuzaga kelsa, tabiatshunoslik bilimlari orqali inson ilmiy bilishi-bilishning ikkinchi bosqichiga ko'tariladi. Inson o'zining ilmiy bilishining uchinchi bosqichiga esa metafizika (ya'ni falsafa.) orqali ko'tariladi, deydi u.

Umuman, Al-Kindiy falsafiy qarashlari falsafiy dunyoqarashga va tabiatshunoslikka oid ajoyib fikrlarga juda boydir. U o'zidan oldin o'tgan va o'z zamondoshlarining qarashlarini umumlashtirib, tanqidiy ravishda ularni qayta ishlab chiqqan, qadimgi faylasuflarning, xususan, Aristotel asarlarining, shu bilan birga, butun qadimgi yunon

falsafasining durdonalari bilan kelgusi avlodlarni bahramand qila olgan entsiklopedik mutafakkirdir.

Xullas, Al-Kindiy faqat qadimgi yunon olimlari va faylasuflari asarlarini arab tiliga tarjima qilib, ularga sharhlargina yozib qolmay, balki o'zi ham original falsafiy asarlar yaratdi. Shular jumlasiga uning quyidagi falsafiy risolalarini ko'rsatib o'tish mumkin: «Aristotel kitoblarining soni va falsafani o'rganish uchun nimalarga muhtoj bo'linadi?», «Platonning «Siyosat» kitobida eslatib o'tilgan raqamlarini qanday tushunish kerakligi haqida risola», Ptolemeyning «Almagest» kitobi va Aristotelning «Analitika» kitobiga izoh», «Gippokratning tibbiyoti haqida risola» va boshqalar. Bu asarlarda ilgari surilgan g'oyalar bilan Al-Kindiy arab falsafasida peripateizm ta'limotiga asos soldi.

O'rta asr eron falsafasining buyuk vakili ar-Roziydir.

Ar-Roziy (864-925)ning to'liq ismi sharifi Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariyo ar-Roziydir. U eronlik bo'lib, Ray shahrida dunyoga keladi. Roziy yoshligidan arab va qadimgi yunon tillarini o'rganadi, Ray va Bag'dod shaharlarida o'qiydi. U ayniqsa, tibbiyot, kimyo, botanika, astronomiya, matematika, mantiq va falsafaga oid ilmlarni chuqur egallab, Sharqning buyuk entsiklopedist olimi, adib va mutafakkiri bo'lib etishadi. Roziy keyinchalik Ray va Bag'dod shifoxonalarini boshqaradi. Bu paytda u O'rta Osiyo, jumladan, Buxoro ilm ahllari bilan ilmiy aloqada ham bo'ladi. Roziy o'z davrining Galeni (Jolinusi) deb tanilib, Evropada uning nomi lotincha Razes deb ataladi. U inson bilimlarining uch sohasiga: tibbiyotga, kimyoga va falsafaga juda katta hissa qo'shadi. Roziy tabobatga, kimyoga, falsafaga, mantiqqa, etikaga, ilohiyotga, astronomiyaga, fizikaga oid 184 ta asar qoldiradi, shulardan bizgacha faqat 61 tasi etib keladi (ulardan 36 tasi tibbiyotga, 4 tasi kimyoga oid).

Roziyning falsafiy qarashlari Eron, Turon, arab, Hind, Xitoy falsafiy sistemalari hamda qadimgi yunon falsafiy ta'limotlari asosida shakllanadi. Uning dunyoqarashida materialistik tendentsiyalar ustun o'rin oladi. Roziyning ilmiy tadqiqotlari tajriba va eksperimentlarga asoslangan o'z davri dogmatik qarashlaridan holi, tabiatshunoslikning falsafiy muammolariga ko'proq oiddir. Shu bilan birga, u o'z davrida o'zining original falsafiy qarashlari bilan zamondoshlaridan ancha ilgari ketib, qator ilg'or falsafiy g'oyalarni olg'a suradi.

Roziy o'z dunyoqarashida hukmron mafkura-islom ortodoks ta'limotini inkor qilibgina qolmay, balki Aristotel va uning izidan borgan o'z o'tmishdoshlari Al-Kindiy, Ravandiy va shu kabilarga nisbatan butunlay boshqacha yo'l tutdi. Uning falsafiy ta'limoti bo'yicha, real dunyo beshta azaliy boshlang'ichning bir-biriga qo'shilishidan tashkil topgan. Bu beshta azaliy boshlang'ich: materiya (xayulo), makon, zamon, jon (an-nafas) va xudo (borib)dan iboratdir. Roziy bunda xudoni azaliy boshlang'ich sabablardan faqat biri, deb biladi, u dunyoning vujudga kelishida boshqa azaliy boshlang'ich sabablar qanday rol o'ynasa, xudo ham shunday rol o'ynadi, deb hisoblagan. Shu sababli u xudoni dunyoni yaratuvchi emas, balki boshqaruvchi kuch, deb tasavvur qiladi. Ko'rinib turibdiki, Roziy xudoni butunlay inkor etuvchilar jumlasiga kirmaydi. U shu bilan birga, materiyaning abadiyligi, uning makon va zamonda cheksizligi, dunyo hech kim tomonidan yaratilmaganligi, harakat esa narsalarning ajralmas xususiyati, harakatning manbai narsalarning o'z ichida, deb biladi. Ar-Roziy materiyani olamning asosiy negizi, deydi. U o'zining materiya haqidagi ta'limotida Demokrit atomistik nazariyasiga asoslangan holda materiyani «bo'linmas zarrachalar» («ajzou loyata jazza») dan iborat, deb tushunadi. Bu zarrachalarning bo'shliq (xolo) zarrachalari bilan turlicha birikishi natijasida to'rtta unsur: suv, tuproq, havo va olov paydo bo'ladi. Dunyodagi barcha predmetlar va hodisalar shu unsurlarning turlicha miqdorda o'zaro qo'shilishidan tashkil topadi, deydi u. Bular shuni ko'rsatadiki, Roziy o'zining dunyoning tuzilishi haqidagi ta'limotida ma'lum darajada qadimgi yunon faylasuflarining atomistik qarashlariga suyangan. Uning bu ta'limotiga ko'ra atomlar massa va og'irlikka ega bo'lgan abadiy moddiy narsalar. Bu moddiy narsalardan moddiy dunyo tashkil topadi. Roziy bunda moddiy dunyoning, tabiatdagi jismlarning asoslari va tuzilishlari haqida gapirib, ular ikki narsadan: materiya va shakldan iborat, lekin materiya mohiyati jihatdan shakldan ustun turadi, deydi. U bunda o'z davri falsafasida qabul qilingan terminlardan foydalanib, materiyani javhar (substantsiya), shaklni esa oraz (aktsidentsiya), deb hisoblaydi.

Roziygacha ko'pchilik Sharq faylasuflari o'z falsafiy qarashlarida xudo (olloh)ni birinchi asos, birinchi sabab, deb, olamning, materiyaning abadiyligini xudoning abadiyligini

isbotlashdan keltirib chiqarib izohlagan bo'lishsa, Roziy esa materiyaning abadiyligi haqidagi ta'limoti bilan olamning xudo tomonidan yaratilmaganini isbotlashga harakat qildi.

Ilmiy tajriba va kuzatishlarga asosan Roziy ta'limoti bo'yicha, olamdagi narsalar olloh tomonidan yaratilmay, olam ham Olloh tomonidan yaratilgan emas. Olamning paydo bo'lishi va rivojlanishi asosida moddiy narsa – materiya yotadi. Materiya abadiy va uzluksizdir. Materiya esa faqat makon va zamonda yashaydi. Shuning uchun materiyaning yashash shakllari bo'lgan makon va zamon ham cheksiz va adabiydir. Makon va zamon bizga va Ollohga bog'liq bo'lmagan holda ob'ektiv va mutlaqdir.

Roziy falsafiy ta'limotning qimmatli tomonlari bular bilan cheklanmaydi. Uning falsafiy ta'limotining yana bir qimmatli tomoni shu ediki, Roziy inson aql-idrokini behad ulug'ladi, odamlarni tabiat hodisalarini o'rganishga, bilishga chaqirdi, insonlarni esa baxtli hayot qurishga, ilm-fanni egallashga da'vat qilib, diniy dunyoqarashga oid o'sha davrdagi mutaassiblikni qattiq tanqid qildi. Roziy o'z qarashlarida moddiy dunyoning tabiatning insondan, inson bilimlaridan oldin mavjudligini, ular inson ongi va tafakkuriga, uning sezgilari va aqliga bog'liq emasligini aytib, ular insonga, uning sezgi a'zolariga ta'sir qilishi natijasida inson ularni biladi, deydi. Bu shuni ko'rsatadiki, Roziy bilish masalalarida ham (garchand hamma vaqt izchil bo'lmasa-da) ilg'or yo'l tutdi. U insonning tabiatni bilish imkoniyati haqidagi fikrlarni olg'a surib, tajribaga katta ahamiyat berdi. Roziy bunda ulug' tabiatshunos sifatida inson bilimlarining to'g'riligini isbotlashda tajriba muhim rol o'ynashini ko'rsatadi.

Roziy inson aql-idrokining qudratiga yuqori baho berib, insonni tabiatdagi predmet va hodisalarning mohiyatini bilishda benihoya qudratga ega, deb ta'kidlaydi. Uning falsafiy ta'limoti bo'yicha, inson o'zining aql va tafakkur qobiliyati bilan butun hayvonot dunyosidan farq qiladi. Inson dunyo hodisalarini bilishda o'z sezgi va idrok ko'rsatmalariga tayanishi va aqliy qobiliyatiga ishonishi lozim. Shundan kelib chiqqan holda, u har xil payg'ambarlar va din mutaassiblari tomonidan qilingan va qilinadigan mo'jizalarga, ko'rsatiladigan karomatlarga ishonmaslikni aytadi. Roziy, inson-idrokining qudrati va kuchiga, uning bilish qobiliyatiga ishongan holda, kishilarni ilm-fan va ma'rifatni egallashga chaqiradi, u

insonlarning baxtli hayotga erishishi ularning ilm-fanni egalashi orqali ro'yobga chiqadi, deb tushuntiradi. Bizning uchun eng sharafligi bo'lgan narsa, deydi u, - faqat jismoniy lazzatlarga intilish emas, balki ilm va ma'rifat orttirish va haqiqatga erishishdir. Uning falsafiy ta'limoticha, inson hayotining mohiyati baxtli turmushga erishishdir. Shuning uchun har bir kishi baxtli hayot uchun kurashishi kerak. Bu kurash ikki yo'ldan iborat. Birinchisi: hayotning hamma moddiy ne'matlaridan foydalangan holda, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish: ikkinchisi, eng oliy axloq iqtisodiy etuklikka erishishdir. Bunga erishish insonning o'ziga bog'liq. Inson o'z taqdirini, o'z hayotini o'zi yaratadi. Eng baxtli kishi insonlarga eng ko'p foyda keltirgan kishidir. U o'zining «Kitob tibbi ar-ruhoniyy» risolasida insonlarning eng oliy axloqiy-iqtisodiy etuklikka erishish yo'llari haqida fikr yuritib, bu yo'lda uchraydigan to'siqlar, kishidagi bo'lidigan kamchiliklar va ularni engib o'tish yo'llarini ham ko'rsatib beradi. Uningcha, eng oliy ahloqiy-iqtisodiy etuklikka erishgan odam, ya'ni haqiqatdan, eng mu'tabar faylasuflar intilgan hol qisqacha shundan iborat: kishilar bir-biriga nisbatan adolatli munosabatda bo'lishi, bir-birini ochiq ko'ngillik va xushmuomalalik, rahmdillik bilan qabul qilishi, yordam qilishi, kishilarga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lish, baxt va saodatga intilishidir, Roziy o'zining insonning baxtli hayotga intilishi haqidagi ta'limotida insonning ijtimoiy hayotida Ollohning faol aralashishi o'rniga insonlarning real hayotda faol qatnashishlarini ilgari surdi. U inson hayotidagi hamma yaxshi narsalar Ollohning inoyati, deyvuchi islom mutaassib ruhoniylarini qattiq tanqid qildi. Ko'pchilik tarixiy manba'larning ko'rsatishicha, Roziy islom aqidalarini inkor qiladi. Shuning uchun ham islom ortodoks ruhoniylari rasmiy ravishda Roziyni dinsizlikda ayblanganlar, ko'pchilik mutafakkirlar uning falsafiy ta'limotini rad qilishga uringanlar, ba'zi ilg'or mutaffakirlar esa o'zlarining Roziy falsafiy qarashlariga hayrhohligini ochiq-oydin ayta olmaganlar. Ba'zi tarixiy manba'larda aytilishicha, Roziy hatto islom dini aqidalarini tanqid qiluvchi ikki asar ham yozgan. Bular: «Naqd aladyon» («Dinlardagi ziddiyat») va «Hiyal almutanabbiyin» («Soxta payg'ambarlar nayrang»). Bu asarlar bizgacha faqat bir necha fragmentlardagina etib kelgan.

Roziy yana o'z qarashlarida o'sha davr uchun eng ilg'or va qimmatli bo'lgan xalqlarning o'zaro tengligi, kishilarning dinga nisbatan erkinligi haqidagi fikrlarni ham ilgari suradi. Umuman, Roziy o'z falsafiy va ijtimoiy qarashlarida ilm-fanni himoya qilib, diniy mutaassibliklarga qarshi chiqishi o'z davri uchun misli ko'rilmagan darajadagi jasurlik edi. U o'z davrida faqat islom ortodoks ta'limotigagina qarshi chiqib qolmasdan, balki o'sha davrda Eron va O'rta Osiyoda keng tarqalgan manixizm, ismoilizm va shularga o'xshash reaksion falsafiy ta'limotlarni ham rad qilgan.

Shunday qilib, Roziy mutakallimchilarga va Oллоhni yagona sabab deb biluvchi faylasuflarga qarshi chiqqan faylasuf sifatida materiyaning adabiyli va doimiyli, uning doimiy harakat va o'zgarishda bo'lishi, makon va zamonning ob'ektivligi haqidagi ta'limotlari bilan barcha inson bilimlari uning ob'ektiv olam, tabiatni bilish orqali vujudga kelishi, ilmni diniy e'tiqoddan ustun qo'yishi haqidagi qarashlari bilan o'z davrida yangicha falsafiy yo'nalish yaratgan faylasufdir. Uning bu falsafiy qarashlari keyingi davrlardagi mutafakkirlarning erkin fikr yuritish va hur fikrlari uchun, progressiv falsafiy qarashlarning hamda tabiatshunoslikning falsafiy masalalarining yanada rivojlanishida muhim rol o'ynaydi.

Biz yuqorida Roziyning falsafiy ta'minotini rad qilishga uringan faylasuflar haqida gapirdik, ana shu faylasuflardan biri-islom ortodoks ta'minotining, ya'ni mutakallimchilarning otashin tarafdori, O'rta asr arab sxolastik kalom falsafasining yirik nazariyotchisi Muhammad al-G'azzoliydir.

Abu Hamid Muhammad Ibn Muhammad al-G'azzoliy (1058-1111) yirik musulmon arab faylasufi va mashhur islom ilohiyotchisidir. U Tus shahrida kosib oilasida dunyoga keladi. Uning otasi Muhammad Ibn Ahmad Tusdagi o'zining kichik do'konida ip yigiruvchi, ya'ni g'azzolchilik bilan tirikchilik qiladi. Abu Hamid Muhammadning G'azzoliy taxallusi ham ayni shu otasining kasbidan olingan. Otasi Abu Hamidni o'qimishli inson bo'lishini juda xohlaydi. Shu sababli u o'z vafoti oldidan uy-joyini sotib, o'zining bir ahli solih mutasavvuf do'stiga o'g'lining ilm olish uchun sarflashni vasiyat qiladi. Ota vasiyati amalga oshib, Abu Muhammad G'azzoliy butun islom dunyosi tan olgan benazir faylasuf, buyuk islom ilohiyotchi olimi bo'lib etishadi. U dastlabki ma'lumotni Nishopurda

olib, so'ng uni Bag'dodda davom ettiradi. o'qishni tugatib, «Nizomiya» madrasasida islom huquqi – fiqhdan, mantiq va falsafadan dars beradi. So'ng mudarrislikdan voz kechib, 11 yil zohidlikka beriladi.

Umuman, barcha buyuk olimlar kabi, Abu Hamid G'azzoliy ham yoshligidan ilmga o'ta chanqoq bo'ladi, u tinimsiz, har qanday qiyinchiliklarga qaramasdan, o'qib o'rganadi, ilm oladi. G'azzoliy islom haqiqatni bilishning eng to'g'ri yo'li bo'la oladimi, yo'qmi yoki faylasuflar kabi haqiqatni faqat aql bilan bilish mumkinmi, kabi shubha va savollarga to'g'ri javob topishda juda ko'p izlanadi. Nihoyat, oxirgi u eng to'g'ri yo'l, deb Islom yo'lini tanlab, uning muqaddas dasturi Qur'on va Hadis ilmi ekanligiga o'zicha ishonch hosil qiladi hamda unga iymon keltiradi.

Abu Hamid G'azzoliy islom ilmlarning turli sohalarini dunyoviy ilmlarga qo'shib chuqur egalaydi. U bunda nimani o'rgansa, shu sohani to'ldirishga, rivojlantirishga harakat qilib, har bir o'rgangan narsasini islom tarozisiga qo'yib, o'lchab ko'rish asosida baholashga harakat qiladi. Oqibatda, o'zi shug'ullangan islomning turli sohalariga oid yuzdan ortiq asarlar yaratadi. U fiqh ilmiga oid «Bosit», «Vajid» va «Qosit» singari asarlar yozadi. Kalom ta'limotiga doir «Tavhitdul A'qoid», «Ar-Risolat-ul-qudsiya», «Al-Iqtisodu fil e'tiqod», «Ijmoi-ul-Avvom an Ilm-ul-Kalom» kabi asarlar yozadi. G'azzoliy o'z asarlarida o'ziga xos bir islomiy falsafa bo'lgan kalom ilmini johil kishining o'qishidan hech bir foyda yo'q, bu ilm faqat iymonida shubhaga tushganlarni tuzatishga yaraydi, deb, uni din ulamolariga o'rganishni tavsiya etadi.

G'azolliyni jahonga mashhur qilgan va dunyo tan olgan faylasuflar qatoriga qo'shgan asarlari – bular mu'tazilliylar, botiniylar (ular ko'proq aqlga tayanganlar) ning yo'ldan ozgani va islomni zaiflashtirishlariga qarshi yozgan «Fadoix al-Botiniya», «Al-Qismoial-Mustaqil», «Hujjatul-Haq», «Mufasi-ul-Xilof» va «Ad-Diras al-Marg'um» kabi asarlaridir.

Abu Hamid G'azzoliy jahon faylasuflari, xususan, yunon faylasuflari asarlari bilan ham tanishib chiqqan bo'lib, u o'z o'tmishdoshlari ulkan allomalar Forobiy va Ibn Sinolarning Platon va Aristotel falsafasi ta'sirida qolganliklarini, ularga ergashganliklarini tanqid qilib, «Taxofut-ul-falosifa» («Faylasuflarga qarshi») asarini

yaratadi. U bu asarida islomni, Qur'onni insoniyatning aqliy bilimlaridan iborat taroziga solishni qoralaydi. Aksincha, insoniyatning aqliy bilimlarini «Qur'on» tarozisiga solib tekshirib chiqish kerak. Chunki shunday qilinmasa, islomni yanglish tushunish davom etaveradi. Biz buning oldini olishimiz kerak, deydi u.

G'azzoliy bu asarida islom falsafasi nuqtai nazaridan kelib chiqib, kishilar haqiqatni tanishi, ya'ni Ollohni tanishi kerakligini, ular his-tuyg'uda ham, aqliy bilimlarda ham adashishlarini isbotlaydi. U o'zining «Ixyo ulum-ud-din» asarida bilish kishining dilida mujassamdir, deydi. Dil esa, uningcha, ilohiy ne'mat, uni odiiy qalb yoki yurak ma'nosida tushunmaslik kerak. Dilga esa jon ham, aql ham, nafs ham kiradi, ular jisman ham, ruhan ham birdir. Shuningdek, «Qur'on» va «Hadis»ning qaysi joyida «dil» so'zi kelsa, undan albatta narsalarni anglab, ularning mohiyatiga eta oluvchi inson ma'naviyati tushuniladi, deb yozadi.

G'azzoliy o'zining «Ab xal-valad» («Ey, farzand!») deb nomlangan risolasida: «Basharti yuz yil ilm o'rganib, mingta kitobni o'qib jamuljam etsang-u ammo unga amal qilmasang, Ollohning rahmatiga umidvor bo'lishga haqqing yo'q», – deydi. U bunda yana shunday yozadi: Bandalik uch asosdan iborat: birinchisi - shariat ishlarini davom ettirib, uni himoya qilmoq; ikkichisi - Ollohning taqdiri azali va qazo qadariga rozi bo'lmoq; uchinchi - Ollohning roziligidan kelib chiqib, nafsning xohlagan narsalarini tark qilmoqdir.

Uningcha, ilm olishdan murod - bu kishining toat-ibodat qilish mohiyatiga tushunib etmoqlikdir. Bilgilki, deydi u toat-ibodat yaxshi va yomon, halol va harom ishlarda, so'z va amalda shariatga ergashmoqdan iborat.

G'azzoliy so'fizm ta'limotiga ham katta hissa qo'shadi. U tasavvuf ta'limoti haqidagi Makkiy-Abu Tolib, Xoris al-Muxosibiy, Shayx Shibliy, Junayd al-Bag'dodiy asarlarini o'rganib chiqib, o'zi ham bu haqda «Ixyo Ulum-uddin» nomli asar yozadi. Uning bu asari nihoyatda mashhur bo'lib unda tasavvuf va boshqa islomiy ta'limotlar qamrab olinadi. U bu asarida tasavvuf ilmini to'g'ri ta'limot, deb baholaydi.

Xullas, G'azzoliy o'zining asrlarida islom ilohiyayoti tizimini ishlab chiqib, uni falsafiy jihatdan asoslab beradi. U islomning eng yirik nazariyotchisi hisoblanadi. G'azzoliy o'zining «Adashishdan

qutqaruvchi» asarida Oliy tangriga-Ollohga, payg'ambarga va oxiratga ishonish-islom diniga ishonishning asosidir, deydi. U Ollohni inson aql orqali anglashi mumkin emas, uni kishi maxsus ruhiy... jismoniy (psixofizik) harakatlar: siqinish va ibodat orqali anglashi, bilib olishi mumkin, deydi. Uning fikricha, jon xudo (Olloh) singari fazodan tashqarida, olam Olloh tomonidan yaratilgan.

G'azzoliy o'zining «Ihyoi umum-ud-din» («Diniy ilmlarni tiriltirish») asarida haqiqat faqat va faqat «Qur'on»da, uning sunna yo'nalishiga xosdir, inson Ollohdan qo'rqishi uning dahshatli sudiga hukm qilishidan saqlanishi lozim, deydi.

G'azzoliyning diniy falsafiy sistemasi so'fizmni ortodoksal (yunoncha ortodoks - o'zbekcha to'g'ri fikr, degani) kalom ta'limoti bilan birlashtirdi. Bu bilan u amalda islomning islohotchisi sifatida maydonga chiqadi.

Umuman, G'azzoliy o'z falsafiy qarashlarida islom aqidalarini yangi platonizm g'oyalari bilan qo'shgan, o'zi yaratgan islomning diniy falsafiy sistemasida so'fizm ta'limotini yanada rivojlantirgan faylasufdir. Shu bilan birga, u o'z asarlarida Aristotel, Forobiy va Ibn Sino kabi mutafakkir faylasuflarning ratsionalistik falsafiy sistemalariga qarshi ashaddiy kurash olib boradi.

G'azzoliyning falsafiy g'oyalari O'rta asr yahudiy (Maymonid, Baxil Ibn Pakuda) falsafiy qarashlariga hamda O'rta asr Evropa xristian diniy falsafiy ta'limotlar (R.Lulliy, I.Ekxart va b.) iga katta ta'sir qiladi.

Lekin G'azzoliyning islom ilohiyotiga oid falsafiy qarashlariga O'rta asr arab xalifaligining g'arbiy qismida yashab ijod etgan arab faylasufi Ibn Rushd qarshi chiqadi.

Ibn Rushd (1126-1198)ning falsafiy qarashlari.

Asli nomi Adub-Valid Muhammad Ibn Ahmad (Evropada Averroes deb yuritiladi) hozirgi Ispaniyaning Kordoba shahrida tug'ilib, Andalusi va Marokko shaharlarida yashab, ijod etadi hamda Marokkoda vafot etadi.

Ibn Rushd Aristotel qarashlarini davom ettirib, o'z falsafasida materializm elementlarini rivojlantirgan, shu asosda o'z shaxsiy falsafiy sistemasini yaratgan buyuk arab faylasufidir. U o'z qarashlarida xudoning mavjudligini e'tirof etsa-da, dunyoni, materiyani xudo yaratmagan, deydi. Ibn Rushd ta'lim berib aytadiki,

dunyo, materiya boshlanishga ham, oxiriga ham ega emas. Materiya benihoya, abadiy va azaliy, deydi. Uning qarashicha, moddiy dunyoda faqat zaruriyat hukm suradi, xudo ham shu zaruriyatga bo'ysunadi.

Ibn Rushd ortodoksal islom-kalom ta'limoti ilgari suradigan: kishining o'lgandan keyin tirilishi, oxiratning mavjudligi, «u dunyo» to'g'risidagi qarashlarni butunlay rad qiladi. U insondagi jonni tana bilan chambarchas bog'liq, undan ajralmas, deydi. Uningcha, jon umuman olganda o'lmasdir, bir butun holda olganda, insoniyat ham o'lmasdir, uning umumiy aqli, ya'ni umumiy aql ham o'lmas va adabiydir. Inson aqli haqiqatni bilishga qodir.

Ibn Rushd o'z davri uchun progressiv bo'lgan «ikki xil haqiqat» to'g'risidagi ta'limotni yaratadi. Bu ta'limotda aytilishicha, ilmiy-falsafiy fikr erishgan haqiqat diniy ta'limotlarda mavjud haqiqatlarga mos kelmasligi mumkin. Uning bu fikri o'z navbatida fanni va falsafani dinning, ilohiyotning iskanjasidan, dindorlar tazyiqidan ozod qilishda muhim rol o'ynaydi.

Ibn Rushd o'zining Abu Hamid Muhammad G'azzoliy asari-«Faylasuflarni rad etish» («Taxofut-ul-falosifa»)ga qarshi yozgan «Faylasuflarni rad etish» («Taxofut-ut-taxofut») asarida G'azzoliyning islom ortodoksal kalom ta'limotini qattiq tanqid qiladi. U kishi oliy kamolotga faqat zikru sano orqali emas, balki falsafiy bilimlarni egallash orqali erishadi, deb ta'lim beradi. Ibn Rushdning bu falsafiy ta'limoti O'rta asrdagi Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida, keyinchalik esa uyg'onish davri Evropa mamlakatlarida falsafiy qarashlarning rivojlanishida katta rol o'ynaydi. U O'rta asr hurfikrligining eng yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi.

Shu sababli Ibn Rushdga va uning falsafiy ta'limotiga qarshi keyingi davr butun musulmon va xristian ilohiyotchilari qattiq kurash olib bordi.

Shunday qilib, biz yuqorida ko'rib chiqqan O'rta asr arab falsafasi deyilganda, islom dinini qabul qilgan va o'z asarlarini arab tilida yozgan, arab xalifaligiga qarashli hududlarda yashovchi mutafakkirlar tomonidan ishlab chiqarilgan «Qur'oni Karim» va «Hadisi Sharif»ga asoslanuvchi, falsafiy ta'limotlar majmuini tushunamiz. O'rta asr arab falsafasining paydo bo'lishi «Qur'oni Karim» («Kalom»)ning paydo bo'lishi bilan va keyinchalik islom

ilohiyotida yuzaga kelgan ortodoksal kalomchilar-mutakallimchilar va ratsional ilohiyot namoyandalari - mu'tazilliyalar faoliyatlari bilan bog'liq holda yuz beradi. Bunda qadimgi yunon falsafasida yuzaga kelgan platonizmning yangi ko'rinishi-neplatonizm bilan Yangi aristotelizmning birikishi O'rta asr arab falsafasida etakchi yo'nalish bo'lgan Sharq peripatetizmini keltirib chiqaradi. Sharq peripatetizmining navbatdagi rivojlanishi O'rta asrdagi O'rta Osiyolik mutafakkirlar falsafiy qarashlarida o'z ifodasini topadi va rivojlantiriladi.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. Tasavvuf atamasining ma'nosi nima?
2. Tasavvuf ta'limoti qachon va qaerda paydo bo'lgan?
3. Tasavvuf falsafasining mohiyati nimadan iborat?
4. Tasavvuf taraqqiyotining qanday bosqichlari mavjud?
5. Markaziy Osiyoda qanday tasavvuf tariqatlari paydo bo'lgan?
6. IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo xalqlarini ijtimoiy-falsafiy tafakkurini qanday omillar jadal rivojlantirdi?
7. IX-XII asrlar Markaziy Osiyoda tabiiy-ilmiy bilimlar qaysi qomusiy olimlar tomonidan rivojlantirildi?
8. Muso Al-Xorazmiy va Ahmad Al-Farg'oniylarning tabiiy-ilmiy qarashlari haqida gapirib bering.
9. Abu Rayhon Beruniy va Ibn Sinolarning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari nimalardan iborat?
10. Abu Nasr Al-Forobiyning falsafiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Yovuz kuchlar xalqimizni o'z tanlagan yo'lidan qaytara olmaydi. (I.Karimovning O'zbekiston televideniyesi uchun maxsus intervyusi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 mart;
2. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning xamjihatligi va bukulmas irodasiga bog'liq (Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 14- sessiyasidagi nutqi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 aprel;
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. //Muloqot, 1998, 5-son.
4. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O'zbekiston 1998.
5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: O'zbekiston 1999.
6. Al-Buxoriy. Hadislar I-IV tomlar. –T.: Meros 1990-1992.
7. Iskandarov B. Tasavvuf falsafasi. –T.: 1995.
8. Mo'minov I.M. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. –T.: Fan, 1993.
9. Mo'minov I.M. O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. –T.: Fan 1994.
10. Falsafa. O'quv qo'llanma. –T., Sharq 1999.
11. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., Moliya instituti 2000.
12. Azamat Ziyov. Milliy tuzugimiz. – «Fidokor», 2004 yil, 24 avgust.
13. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y.
14. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.

4-MAVZU: TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI FALSAFASI

REJA:

- 1. Temur va temuriylar davri falsafasining umumiy xususiyatlari.**
- 2. “Temur tuzuklari” va uning falsafiy ahamiyati.**
- 3. Taftazoniy va Jurjoniyning falsafiy qarashlari.**
- 4. Mirzo Ulug’bek va Ali Qushchilarning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari.**
- 5. A.Navoiyning gumanistik falsafasi.**

Bir yuz ellik yildan ortiq mo’g’il mustamlakachiligi XIV asrning 70 yillariga kelib sohibqiron Amir Temur boshchiligidagi mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar tufayli barham topdi. Qadimiy Turon va Turkistonda Amir Temur boshchiligidagi davlat-qudratli va buyuk imperiya vujudga keldi. Amir Temur faqat Movarounnahrninggina hukumdori bo’lib qolmasdan, u Oltin O’rda, Eron, Hindiston, Kavkaz orti, Kichik Osiyo, Qora dengiz sohillari, Suriya va Misrgacha - jami 27 mamlakatni istilo qilib, juda katta va keng hududni o’z ichiga olgan buyuk imperiyani tashkil qildi. Amir Temur tufayli Markaziy Osiyo xalqlarining milliy mustaqillikka erishuvi nafaqat Movarounnahrning o’zida balki shu mintaqadagi boshqa mamlakatlarning ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o’zgarishlarga olib keldi. Amir Temur nafaqat Movarounnahr xalqlarini mo’g’il mustamlakachiligidan xolos qildi, balki u shu bilan birga, o’zi istilo qilgan mamlakatlarda feodal parokandaligiga ham barham berib, butun malakatda nisbatan tinchilik va osoyishtalikni tartib-intizomni qaror topdirdi. Bu narsa o’z navbatida, mamlakatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining keng rivoj topishiga olib keldi. Amir Temur davlati tasarrufiga kirgan shaharlarda qayta tiklash, ta’mirlesh ishlari, yangi binolar barpo etish avj oldirildi, ularda hunarmandchilik, shaharlar atrofida bog’-rog’lar qishloq joylarida esa irrigatsiya ishlari keng yo’lga qo’yilib, ekin maydonlari kengaytirildi, dehqonchilik ishlari yaxshilana bordi. Tashlandiq, xorabozor erlar obod qilina boshlandi. Ayniqsa, shaharlar qurish gurkirab rivojlana boshladi, ularda esa ilm-fan, madaniyat va san’at gullay boshladi. Bu jihatdan

Amir Temur imperiyasining poytaxti bo'lmish Samarqand g'oyat obod va ko'rkam shaharga, ya'ni shoir madh qilganday, «er yuzining sayqali»ga aylandi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u faqat davlat apparatini mustahkamlashga, mamlakatdagi mayda va yirik, lekin tarqoq feodallarni birlashtirishga harakat qilibgina qolmasdan shu bilan birga mamlakatning siyosiy qudratini oshirish uchun iqtisodiy qudratini ham oshirishga, keng xalq ommasining ma'naviyatini ham yuksaltirishga katta e'tibor berdi. U o'zi ish g'ol qilgan xorijiy mamlakatlarda qo'lga kiritayotgan moddiy va ma'naviy intellektual boyliklarni o'z xalqi moddiy va ma'naviy-intellektual boyliklariga qo'shgan holda ularni elu yurt obodonchiligi, shahar va qishloqlarning gullab-yashnashiga, xalq farovonligiga sarf qildi. Amir Temur davrida qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlandi. Mamlakatda qurilish inshootlari barpo qilinib, sug'orish shoxobchalari kengaydi, cho'llar (Mug'on cho'li) o'zlashtirildi, kanallar o'tkazildi, ko'priklar, yo'llar, karvonsaroylar qurildi. Buyuk Ipak yo'li tiklandi. Ayniqsa, Amir Temur mamlakatning ichki va tashqi savdosiga katta ahamiyat berdi. Sharqda Hindiston, Xitoy, Shimolda Rossiya, G'arbda Ispaniya, Frantsiya, Angliya, Janubiy G'arb, O'rtaer dengizi qirg'oqlari xalqlari, arab mamlakatlari bilan qizg'in savdo-sotiq aloqalari o'rnatildi. Bularning bari Amir Temur davlatining iqtisodiy qudratini mustahkamlashga siyosiy va ma'naviy mavqeining oshishiga xizmat qildi.

Amir Temur va temuriylar davri madaniyatining rivolanishi va yangi bosqichga ko'tarilishidagi asosiy omil-movorounnahr xalqlarining IX-XII asrlarda erishgan madaniy yutuqlari (madaniy meros) bo'lsa ham, shu bilan birga, shu davrdagi qo'shni mamlakatlar bilan o'zaro madaniy aloqalar ham muhim rol o'ynaydi. Lekin Markaziy Osiyo xalqlarining XIV-XV asrlarda madaniyat va ilm-fan taraqqiyotida, xususan, falsafiy qarashlarining rivojlanishida IX-XII asrlardagi o'zimizning ajdodlarimiz tomonidan yuzaga keltirilgan madaniy-ma'rifiy merosni o'rganish va egallash alohida o'rin tutadi. Bu davr buyuk mutaffakirlari: Navoiy, Jomiy, Binoiy, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Jaloliddin Davoniy, Sa'diddin Taftazoniy, Mir Said Sharif Jurjoniylar xususan Amir Temur va temuriyzodalar dunyoqarashlarining shakllanishi va takomil topishida qadimgi yunon mutafakkirlaridan tortib, O'rta asrlardagi Sharq Markaziy Osiyolik

buyuk olimlarning ilmiy merosi, islom dini ta'limoti muhim g'oyaviy manba' bo'lib xizmat qiladi. Shu manba'lar asosida XIV-XV asrlarda Amir Temur va temuriylar davri madaniyati, ilm-fani, san'at va adabiyoti, ijtimoiy falsafiy qarashlari vujudga keladi va rivojlanadi. Amir Temur va temuriylar davrida zargarlik san'ati, me'morchilik san'ati, musavvirlik, hattotlik va muqovasozlik san'atlari yuksak taraqqiy etadi, oltin, kumush va bronza eritadigan mohir ustalar, buyuk me'morlar, dunyoga mashhur naqqosh va rassomlar, minatyura san'ati vakillari etishib chiqadi. Amir Temur va temuriylar davrida, ayniqsa falakiyot, riyoziyot, handasa, geografiya, tibbiyot kabi tabiiy-ilmiy bilimlar; tarix, pedagogika, mantiq, axloqshunoslik, falsafa kabi ijtimoiy-gumanitar bilimlar yaxshi rivojlanadi. Ayniqsa, adabiyotshunoslik, she'riyat va nasr tez va kuchli rivojlanadi. Natijada, mashhur shoirlar yozuvchilar hattotlar etishib chiqadi.

XV asrning boshlariga kelganda Samarqandda falakiyot va riyoziyot fanlari kuchli taraqqiy etadi. Mirzo Ulug'bek asos solgan falakiyot maktabi, falakiyot rasadxonasi va u qurdirgan observatoriya o'sha davrda tabiiy-ilmiy bilimlar taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi.

Nihoyat, bu davrda falsafa va mantiq ilmlari bilan shug'ullangan yirik olimlar paydo bo'lib, bu sohalarga oid maxsus risolalar ham yaratiladi. Bunga misol qilib Sa'diddin Taftazoniy va Mir Said Jurjoniy yaratgan asarlarni ko'rsatish mumkin. Mirzo Ulug'bek asos solgan falakiyot maktabi vakillari: Mansur Koshiy, Qozizoda Rumi, Ali Qushchi, G'iyosiddin Jamshid va boshqalar esa tabiatshunoslikning falsafiy masalalariga oid o'zlarining qimmatli fikrlarini ilgari surishadi.

Amir Temur va temuriylar davrida Movorounnahrda tasavvufning yangi oqimi – naqshbandiya vujudga keladi va u yassaviy tariqati bilan bir qatorda bu davr ma'naviyatining g'oyaviy asosi bo'lib xizmat qiladi. Islom dini esa bu davrda Amir Temur va temuriylar siyosatida mamlakatdagi ma'naviy birlik, madaniy yuksalish, adolatni o'rnatish, huquq va tartibotni saqlash ishiga qaratiladi. Naqshbandiya va yassaviya tariqatlari islomga tayangan holda kishilarni ahloqiy poklikka, mehnatga, ilm-fanni egallashga chorlab, ular g'oyalarini targ'ib qilib, jamiyatning ma'naviy-ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynaydi.

Umuman olganda, Amir Temur va temuriylar davrida falsafaga oid maxsus asarlar kam yaratiladi. Lekin ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikrlar badiiy adabiyot asarlarida o'zlarining chuqur ifodasini topadi. Xususan, bu davrdagi adib va shoirlar Abdurahmon Jomiy, Ubayd Zakoniy, Lutfiy, Sakkokiy, Binoiy va ayniqsa, Alisher Navoiining badiiy asarlari boy falsafiy mazmun kasb etishadi.

Xulosa qilib aytganda, Amir Temur va temuriylar davri Markaziy Osiyo xalqlari hayotida yuzaga kelgan lekin mo'g'illar istilosi natijasida Uyg'onish davrining qayta tiklanishi va uning yangi cho'qqisiga ko'tarilishi davri bo'ldi. Bu davr madaniyati va ilm-fani jahon madaniyati va ilm-faniga ulkan hissa bo'lib qo'shilib, uning yutuqlari jahon xalqlari madaniyati va ilm-fanining keyingi rivojlanishiga zamin bo'lib xizmat qildi.

Amir Temur shaxsi va faoliyati haqida gapirar ekanmiz, dastlab uning siyosiy sahnaga qadam qo'ygan davrdagi tarixiy vaziyat to'g'risida to'xtalish lozim. Amir Temur siyosat maydoniga 24 yoshida kirib keldi. Bu davrda butun Movorounnahrda boshboshdoqlik mahalliy feodallar o'rtasidagi o'zaro qarama-qarshilik avjga chiqqan, buning ustiga mo'g'il mustamlakachiligi mahalliy xalqqa xaddan tashqari kuchaygan bir holat kechmoqda edi. Bir yarim asrga yaqin muddat davomida mo'g'il mustamlakachiligi jabri-jafosini har tomonlama chekib kelgan oddiy fuqarolardan tortib, barcha siyosiy arboblardan va din peshvolarigacha nihoyatda og'ir davr edi. Jamiyatdagi ozodlik va taraqqiyotga bo'lgan manfaatlarni o'zida mujassam etgan Amir Temur ana shunday xoloskor va etakchi sifatida maydonga chiqdi. Demak, Amir Temur qadimiy Turon va Turkiston zaminida tasodifan paydo bo'lgan shaxs emas, unga jamiyatda ijtimoiy ehtiyoj mavjud bo'lgan. Qadimiy Turon va Turkiston zamini juda uzoq davrlardan oziqlanish jihatdan rivojlangan, madaniy merosi boy, madaniy, qatlamga ega bo'lgan joy bo'lgan. Bu davrda o'zbek davlatchiligining tarixiy asoslari qaror topganiga Amir Temur zamonasida ikki ming yildan oshgan edi.

Amir Temur shaxsi haqida Prezidentimiz shunday degan edi: *«Xalqimizning uzoq o'tmish tarixida insoniy kamoloti va ijtimoiy faoliyati bilan dovrug' qozongan, nom taratgan, millatimiz faxri bo'lmish ulug' zotlar benihoya ko'p o'tgan. Ammo ular qatorida yulduzlararo quyoshday charaqlab turgan bir buyuk zot borki, u*

Vatanimz kechmishi, buguni va ertasida behad yuksak o'rin tutadi. Ul muhtaram inson sohibqiron Amir Temur hazratlaridir».

Hazrat sohibqiron shaxsiga to'xtaladigan bo'lsak, Amir Temur yoshlik chog'idan mard, dovyurak, g'ururli, o'tkir zehn va aqlu idrok sohibi bo'lib o'sadi. U turli dunyoviy va diniy ilmlarni, xarbiy san'atini chuqur egallaydi. 12 yoshda Qur'oni Karimni yod oladi, hadis ilmini chuqur o'rganadi. Oqibatda iymon-e'tiqodli, halol-pok, inson bo'lib etishadi.

U yoshligidan o'z oldiga ona yurtini mo'g'il bosqinchilaridan ozod qilish maqsadini qo'yadi va bu yo'lda kurash olib borib bosqinchilar zulmidan jafo chekkan el va elatlarning boshini qovushtiradi. Natijada 24 yoshda hokimiyatni qo'lga olib, o'z davlatini tuzadi. Uning bu davlati bir yuz ellik yillik mustamlakachilikdan qutilgan Turkiston xalqlarining mustaqil davlati edi. Amir Temur mamlakat qudratini har sohada yuksaklikka ko'tarib uni butun dunyoga mashhur qiladi. U o'zining butun hayotining mazmuni betakror faoliyatining asosiy ma'nosi deb Vatan ozodligini uning mustaqilligini ta'minlashni tushundi.

Shavkatli Amir Temur bobomizning tarix oldidagi buyuk hizmatlari bizning bugungi kun mustaqilligimiz uchun ahamiyati nimalardan iborat? degan savol qo'yilsa, ularga quyidagi javoblarni berish mumkin:

1) Amir Temur eng avvalo murakkab tarixiy sharoitda o'z halqining boshini qovushtirib, mo'g'il istilochilariga qaqshatqich zarba berdi. Oqibatda mo'g'illar zulmidan qutulib, mustaqillikni qo'lga kiritib Turkiston zaminida ilk bor istiqloq bayrog'ini baland ko'tardi. Parokanda mamlakatlar, ellar va elatlarni birlashtirib, markazlashgan qudratli saltanat tuzdi. Natijada: «Adolat kuchda emas, kuch adolatdadir»: - degan shior Amir Temur saltanatining barcha hududlarida birday amal qilib, bu tamoyil butun mamlakatning ahloqiy - ma'naviy me'zoniga aylandi.

2) Amir Temur o'z davrida qudratli va buyuk davlat qurdi. U qudratli davlat qurmasa, uning davrida betakror ma'naviy meros ham, buyuk obidalar ham bizgacha etib kelgan tarixiy yodgorliklar ham yuzaga kelmas edi. Shu jihatdan mustaqil O'zbekistonimiz mustahkamlayotgan davrda Amir Temur biz uchun buyuk davlat asoschisi sifatida juda ham qadrlidir. U o'z davrida buyuk o'zbek

davlatchiligining poydevorini qurgan, yaratib bergan buyuk zotdir. Uning davlatchilik borasidagi fikrlari nafaqat o'z davri balki kelgusi avlodlar uchun ham katta ahamiyat kasb etdi. Shuni aytish kerakki Amir Temur o'z davlatini faqat kuchga suyanib boshqargan emas. Agar davlat faqat kuchga tayangan holda boshqarilsa, u uzoq davr yashamaydi. Buning misollari tarixda juda ko'p. Shu sababli Amir Temur o'z davlatini, avvalo, aql-idrok, zakovot va huquqiy asoslarga tayangan holda idora etadi. Bunga uning o'zining: «Davlat ishlarining to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini qilich bilan amalga oshirdim»-degan fikrlari, yorqin misoldir.

3) Amir Temur faoliyatidagi biz uchun ibratli jihatlaridan yana biri shundaki, u savdo-iqtisodiy munosabatlar orqali xalqlar, mamlakatlar o'rtasida yagona iqtisodiy makon barpo etish sohasida buyuk yutuqlarga erishish mumkinligini o'z davrida to'g'ri tushunib etgan buyuk siymodir. «Shu sababli u o'z davrida Evropa va Osiyoni bog'lashga hizmat qilgan ulkan diplomatik ishlarni amalga oshiradi. Amir Temur buning uchun bir tomondan - Frantsiya va Angliya, yana bir tomondan - Rim, Ispaniya, Italiya, Misr va boshqa davlatlar bilan aloqalar o'rnatib bu aloqalarni mustahkamlashga harakat qilgan. Buning uchun u Ispaniya qiroli Genrix III Frantsiya qiroli Karl VI, Angliya qiroli Genrix IV saroylariga o'zining elchilarini yuborib, ayni chog'da ispaniyalik, frantsiyalik, angliyalik, xitoylik va boshqa xorijiy elchilarni o'z saltanatida doim qabul qilib borgan. Bu haqda sohibqironning Frantsiya qiroli Karl VI ga yozgan xatidagi quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir: *«Siz o'z savdogarlaringizni mening saltanatimga yuboring. Biz ularni iliq qarshi olib, izzat-ikrom ko'rsatamiz. Biz ham o'z savdogarlarimizni sizning yurtigingizga yo'llaymiz. Siz ham ularga hurmat ko'rsating, ularga ortiqcha tazyiqlar qilinishiga yo'l qo'ymang. Sizga bundan bo'lak talabim yo'q. Zero dunyo savdo ahli ila obod bo'lajak»*. Demak Amir Temur o'z tashqi siyosatida xalqaro iqtisodiy-savdo aloqalarini keng miqyosda yo'lga qo'yishni, undan barcha xalqlarni avvalam bor, o'zining xalqini barhamand etishni o'ta muhim ish deb hisoblaydi.

Sohibqironning o'z saltanatida bundan 600 yil avval bosh qotirgan va shu yo'lda olib borgan tashqi siyosati, uning «dunyo savdo ahli ila obod bo'lajak!» degan g'oyasi bizning bugungi kunda

ham qo'shni davlatlar bilan barpo etayotgan «yagona iqtisodiy - savdo maydoni» yaratish uchun buyuk ibrat bo'lib xizmat qiladi.

4) Sohibqiron Amir Temurning bunyodkorlik faoliyatlari bugungi kunda biz uchun ham juda muhim ahamiyatga ega. Prezidentimiz Islom Karimov aytganlaridek: «Bu ko'hna dunyoda jahongirlar ko'p o'tgan, Ularning aksariyati faqat buzgan. Amir Temurning ulardan farqi shundaki, u umr bo'yi bunyodkorlik bilan mashg'ul bo'lgan. U muborak zot aytganlarki: *«qay bir joydan bir g'isht olsam, o'rniga o'n g'isht qo'ydirdim, bir daraxt kestirsam, o'rniga o'nta ko'chat ektirdim»*.

Amir Temur va temuriylar sa'y-harakatlari bilan o'z davrida qurilgan madrasalar masjidlar xonaqohlar, saroylar, bozorlar, ko'priklar, yo'llar, bekatlar, hammomlar, kanallar, qal'alar va boshqa qator imoratu inshootlarning bog'-rog'larning son-sanog'i yo'q, Masalan, Amir Temurning bevosita rahnamoligida bunyod etilgan Bibixonim jome' masjidi, Go'ri Amir va Ahmad Yassaviy, Zangi ota maqbaralari, Oqsaroy va Shohi Zindadagi me'moriy mo'jizalar; Bog'i, Chinor, Bog'i Dilkusho, Bog'i Behisht, Bog'i Baland singari o'nlab go'zal saroy-bog'lar va boshqa inshootlar shular jumlasidandir. **“Eng muhimi - deydi yurtboshimiz,- mazkur qurilishlar geografiyasi birgina Turkiston bilan chegaralanib qolgan emas. Buning isboti sifatida sohibqiron qadami etgan joylardagi tarixiy obidalarni eslashning o'zi kifoya.”**

Amir Temur Movarounnahr va Xurosonning shahar va qishloqlarida, hatto Janubiy Ozarbayjon Qobul va Bag'dod kabi uzoq shaharlarda ham obodonlik, bunyodkorlik tiklash ishlarini olib bordirgan, sug'orish inshootlarini qurdirgan» siymodir.

5) Ma'lumki, har qanday jamiyat ilm-fani ma'rifatsiz taraqqiy etmaydi. Buni teran anglagan sohibqiron Amir Temur hokimiyatga kelishi bilan chiqargan dastlabki farmonlaridayoq mamlakatda madrasalar barpo etish, ilm toliblariga nafaqalar tayinlash masalalariga katta e'tibor beradi.

U qaysi bir shaharga bormasin qaysi mamlakatni istilo qilmasin, eng avvalo, o'sha erdagi olimlaru fozillarga katta e'tibor berar, ular bilan uchrashuv suhbatlashar va bahslar olib borar edi, nihoyat kamtar ulardan haqiqiy bilimdonlarini Samarqandga taklif qilardi va ularga, oilalariga shart-sharoit yaratib berib hurmat-ehtirom, mehr muruvvat

ko'rsatar edi; o'zi esa tarix, tibbiyot, matematika, astronomiya, me'morchilik sohalarida yuksak salohiyatga ega edi.

6) Amir Temur jamiyatda kishilar iymon, e'tiqodsiz yashashi mumkin emasligini juda teran va to'g'ri tushunadi. Shu sababli u odamlarga din, iymon, ishonch va e'tiqod kerakligina har doim ta'kidlaydi. U o'zining «Tuzuklari»da: «*har erda va har vaqt islom dinini quvvatladim*» - deb yozadi.

Amir Temur Qur'oni Karimni yod bilgani, Hadisi shariflarni yaxshi egallagani uchun diniy bahslarda yirik ulomolar bilan ko'pincha bab-barobar so'z yuritib bahslashadi. U islom dini, musulmonchilik aqidalari jamiyat osoyishtaligi, ravnaqi, ijtimoiy adolat iymon butunligi, ma'naviy poklik uchun xizmat qilishni yaxshi tushunadi. Lekin shu bilan birga shaxsiy e'tiqodiga ko'ra, davlat davlatligini din esa dinligini qilishi kerak. Uning bu g'oyasi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini zarracha yo'qotgani yo'q.

7) Va nihoyat, shuni aytish kerakki, bir yuz ellik yildan ortiq mo'g'il mustamlakachiligi XIV asrning 70 yillariga kelib sohibqiron Amir Temur boshchiligidagi mustaqillik uchun olib borilgan kurashlar tufayli barham topdi. Qadimiy Turon va Turkistonda Amir Temur boshchiligidagi davlat – qudratli va buyuk imperiya vujudga keldi. Amir Temur faqat Movorounnahrninggina hukmdori bo'lib qolmasdan, u Oltin O'rda, Eron, Hindiston, Kavkaz orti, Kichik Osiyo, Qora dengiz sohillari, Suriya va Misrgacha - jami 27 mamlakatni istilo qilib, juda katta va keng hududni o'z ichiga olgan buyuk imperiyani tashkil qildi. Amir Temur tufayli Markaziy Osiyo xalqlarining milliy mustaqillikka erishuvi nafaqat Movarounnahrning o'zida balki shu mintaqadagi boshqa mamlakatlarning ham ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o'zgarishlarga olib keldi. Amir Temur nafaqat Movarounnahr xalqlarini mo'g'il mustamlakachiligidan xolos qildi, balki u shu bilan birga, o'zi istilo qilgan mamlakatlarda feodal parokandaliliga ham barham berib, butun malakatda nisbatan tinchilik va osoyishtalikni tartib-intizomni qaror topdirdi. Bu narsa o'z navbatida, mamlakatning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining keng rivoj topishiga olib keldi. Amir Temur davlati tasarrufiga kirgan shaharlarda qayta tiklash, ta'mirlash ishlari, yangi binolar barpo etish avj oldirildi, ularda hunarmandchilik, shaharlar atrofida bog'-rog'lar qishloq joylarida esa irrigatsiya ishlari

keng yo'lga qo'yilib, ekin maydonlari kengaytirildi, dehqonchilik ishlari yaxshilana bordi. Tashlandiq, xorabozor erlar obod qilina boshlandi. Ayniqsa, shaharlar qurish gurkirab rivojlana boshladi, ularda esa ilm-fan, madaniyat va san'at gullay boshladi. Bu jihatdan Amir Temur imperiyasining poytaxti bo'lmish Samarqand g'oyat obod va ko'rkam shaharga, ya'ni shoir madh qilganday, «er yuzining sayqali»ga aylandi. Amir Temur hokimiyat tepasiga kelgach, u faqat davlat apparatini mustahkamlashga, mamlakatdagi mayda va yirik, lekin tarqoq feodallarni birlashtirishga harakat qilibgina qolmasdan shu bilan birga mamlakatning siyosiy qudratini oshirish uchun iqtisodiy qudratini ham oshirishga, keng xalq ommasining ma'naviyatini ham yuksaltirishga katta e'tibor berdi. U o'zi ish g'ol qilgan xorijiy mamlakatlarda qo'lga kiritayotgan moddiy va ma'naviy intellektual boyliklarni o'z xalqi moddiy va ma'naviy-intellektual boyliklariga qo'shgan holda ularni elu yurt obodonchiligi, shahar va qishloqlarning gullab-yashnashiga, xalq farovonligiga sarf qildi. Amir Temur davrida qishloq xo'jaligi yaxshi rivojlandi. U tabiatdagi sabab-oqibatlarni tadqiq qilib, ularning muayyan hilma-xil turlarini ajratib ko'rsatadi. Sabab – bu shunday narsaki, narsaning vujudga kelishi unga bog'liqdir, deydi u. Uningcha, sabab ichki va tashqi ko'rinishlarga ega. Agar sababning muayyan belgilari oqibatga o'tsa, ichki sabab, agar o'tmasa, bunday sabablar tashqi sabablar bo'ladi.

Taftazoniy falsafiy qarashlaridagi diqqatga sazovor masalalardan yana biri-bu insonga xos qazo va qadr hamda idora erkinligi masalalaridir. U o'zining «Taxzib al-mantiq va al-Kalom» asarida insonning hulq-atvoridagi iroda erkinligi masalasiga keng to'xtaladi. Taftazoniyning fikricha, Xudo o'z bandalariga ikki yo'lni «taklif» etadi: birinchisi-sharaflil hayrli va makruh ishlarni qilish; ikkinchisi-nomutlub ishlar qilib, gunohga botish va qilgan gunohlari uchun jazo tortish. Bunda qaysi yo'lni tashlash esa insonning o'z irodasiga bog'liqdir. Mutafakkirning fikricha, Xudo tomonidan insonlarga ko'proq yaxshi, hayrli, matlub ishlarni qilish yuboriladi. Yomon hulq-atvor, nomatlub ishlar «insonga uni sinash uchun buyuriladi. Yomon hulq-atvorli kishilar, o'z yomonliklaridan qaytmasa, Xudo ularni jazolaydi. Bu jazodan qo'rqqan kishilar o'zlarining yomon hulq-

atvorlaridan voz kechishi, qutulishlari lozim. Bu esa yana ularning irodalariga bog'liqdir.

Taftazoniy o'z bilish nazariyasida Ibn Sino (Ibn Sino narsa va hodisalar haqidagi hosil qilingan ma'lumotlarni bilim, deb hisoblaydi)dan farq qilib, ularni insonning his-tuyg'u va bilimlar o'rtasidagi vosita bo'luvchi bosqich, deb tushunadi. Uning qarashicha, inson bilish jarayoni uch shartni taqozo etadi:

1. His-tuyg'u a'zolari va ashyolar to'rtasidagi o'zaro ta'sir.
2. Bu ta'sirni inson ruhiyati tomonidan qabul qilinishi.
3. Aqliy bilish.

Taftazoniy bunda his-tuyg'u a'zolariga ashyolar va hodisalar ta'sir etib, tashqi hissiyotni paydo qiladi, tashqi his-tuyg'u hissiyot asosida so'ng ichki his-tuyg'u paydo bo'ladi, bu his-tuyg'ular va hissiyotlardan, ularning shakllaridan bilim shakllanadi, deydi. Bunda hissiyot ashyolar va hodisalardan ularning zaruriy sifatlari va aloqlari bilan birgalikda faqat tashqi qiyofalarinigina qabul qilib oladi. Shu sababli Taftazoniyning fikricha hissiy tasavvurga ega bo'lish uchun ashyo yoki narsaning o'zi bo'lishligi shartdir. Lekin, aqliy bilish uchun moddiy asoslar (ashyo yoki buyum)dan ancha uzoqlashgan bo'lib, bunda hissiy bilimlarga tayanib, ulardan yuqori ko'tarilish kerak, aqliy bilish ana shu yuqoriroq bosqichda hosil bo'ladi. Uning qarashicha, aqliy bilishning shakllari tassavurot va tasdiqotlardir. Aqlning quroli ashyo va buyumlarni aks ettiruvchi tushunchalardir. U tushunchalarni ta'riflar ekan, o'z oldiga: tushunchalar qanday kelib chiqadi va shakllanadi, degan savolni qo'yib unga shunday javob beradi: aqlning tahliliy - xulosaviy qobliyat (uningcha: tahlilot) va shuuriy iste'dodi (uningcha: mafqulot) tushunchalarning shakllanishi uchun asosiy yo'ldir. Uning yozishicha: «Faqat tahlilot va mavhumot vositasidagina ashyolar haqida bilish mumkin».

Xullas, Taftazoniyning falsafiy qarashlari Yaqin va O'rta Sharq xalqlari O'rta asr ijtimoiy-falsafiy tafakkurida ilg'or o'rin tutgan qadimgi yunon faylasuflari fikrlari bilan hamohangligini ko'rsatadi. Ammo Taftazoniy oldingi antik davr falsafiy qarashlari bilan cheklanib qolmay, o'z qarashlarini Sharq uyg'onish davri yuksalishlaridan turib rivojlantiradi, ularni yangi g'oyalar bilan boyitadi. Bu narsa uning qarashlarining diqqatga sazovor tomonidir.

Taftazoniyning falsafiy qarashlari o'z ilmiy qimmatini hozir ham yo'qotgan emas. Lekin uning merosi bizda etarli o'rganilmagan, uni chuqur ilmiy o'rganish falsafiy tafakkurimizni yanada boyitishga olib keladi.

Amir Temur va temuriylar davri falsafiy qarashlarini o'rganishda e'tiborga loyiq mutafakkirlarning yana biri Mir Sayid Sharif Jurjoni (1339-1413)dir.

Asli ismi Ali binni Muhammad binni Ali Husayni Jurjoni Eronning Gurgan viloyati markazi Astrobod shahri yaqinidagi Tag'u qishlog'ida tug'iladi. U yoshligida o'sha davr Sharqda mavjud bo'lgan barcha fanlar bilan shug'ullanadi. Ayniqsa, u islom falsafasi bo'lgan Kalom, Mantiq, tabiatshunoslikka doir barcha bilim sohalarini qunt bilan o'rganib, keyinchalik ularning har biriga oid katta ilmiy asarlar yozib qoldiradi.

Jurjoni 1387 yili Amir Temur tomonidan Sheroz fath etilishi bilan u erdagi bir qancha olimlar qatorida Samarqandga taklif etiladi va bu erda 20 yil samarali ijod qilib, sohibqiron vafotidan keyin yana Sherozga qaytib kelib, 1413 yilda vafot etadi.

Jurjoniyning bizgacha «Borliq haqida risola» va «Dunyoni aks ettiruvchi ko'zgu» deb nomlangan falsafiy asarlari etib kelgan. Shuningdek, uning Ar-Roziy at-Taxtoniyning «Shamsiya» asariga «Kotibiy Kazviniyning «Hikmatulayn» («Hikmatlar birligi») asariga yozgan sharhlari ham ilmiy falsafiy qimmatga egadir.

Jurjoniyning tabiatshunoslik fanlariga doir (arab tilida yozgan) bir qator asarlari ham mavjud. Bularga Mahmud al-Chag'miniyning «Falakiyotga doir saylanmaga sharh asariga bag'ishlab yozgan kitobini, Nasriddin at-Tusiyning «Falakiyotga oid eslatma» asariga bag'ishlab yozgan kitoblarini sanab o'tish mumkin. Jurjoniyning falsafiy qarashlari, o'zidan oldin o'tgan salafarinikida bo'lganidek, O'rta asrlardagi butun falsafiy masalalarni, chunonchi: borliq haqidagi ta'limotni, koinot jumboqlarini, modda va uning shakllari, jonsiz va jonli tabiatning xususiyatlari, jismoniy va ruhiy munosabatlar, bilish muammolari va shular kabi masalalarni o'z ichiga oladi. U o'z asarlarida koinot, inson va aqlni qamrab oluvchi borliqning umumiy manzarasini yaratishga harakat qiladi. Bunda Jurjoniyga xos narsa borliq manzarasini bosqichma-bosqich tartibda tushuntirishga harakat qilishdan iborat. Uning besh bobdan iborat bo'lgan «Dunyoni aks

ettiruvchi ko'zgu» asarining birinchi bobini «vojibul-vujud» va «mumkin ul-vujud»ning mavjudligi masalasini asoslashga bag'ishlaydi. U bunda: «Yo'q bo'lishi mumkin bo'lgan, bor bo'lishi esa zarur bo'lgan narsa vojib ul-vujud deb ataladi. Masalan, holiqning o'zligi kabi tushuncha. Borligi ham, yo'g'ligi ham zarur bo'lmagan narsa esa mumkin ul-vujud deb ataladi», deydi.

Jurjoniyning qarashicha, bu o'rindagi vojib ul-vujud – bu Xudodir, mumkin ul – vujud esa moddiy olamdir. U borliqning birinchi sababi sifatida vojib ul-vujudni, ya'ni Xudoning borlig'ini tan oladi. Uning fikricha, mumkin ul-vujud o'zining bor bo'lishi uchun qandaydir biror bir sababga ehtiyoj sezadi. U biror bir narsa tufayli, ya'ni birinchi sabab tufayli vojib ul-vujud darajasiga ko'tariladi. Jurjoniyy o'zining risolasida shunday yozadi: «Bor bo'lishga imkoni bor narsa ikki tarkibiy qismidan substantsiya va aktsidentsiyada, ya'ni tub mohiyat va hodisadan tashkil topadi. Agar mavjud bo'lishga imkoni bo'lgan narsa o'z mavjudligi uchun joyga ehtiyoj sezmasa, unda uni tub mohiyat, deb agarda unga (joyga) ehtiyoj sezsa, hodisa, deb ataladi. Tub mohiyat besh xil bo'lishi mumkin. Agarda biror bir tub mohiyat boshqa joyda birorta narsa o'rnida qaror topgan bo'lsa, u joylashgan o'sha joy modda, deb uning holati esa-shakl, deb ataladi. Agar u o'z ichiga joy va xolatni olgan bo'lsa, u jism, deb nomlanadi. Agar tub mohiyat bu aytilgan uch narsa (ya'ni: joy, modda, shakl)ni o'z ichiga olmasa, u ayiruvchi substantsiya, deb ataladi. Agarda shu ayiruvchi tub mohiyat jismni ifodalasa, u holda uning o'zgaruvchi qismi ruh, deb ataladi. Bu jismlardagi o'zgarmaydigan narsa aql, deb ataladi. Agarda ushbu aql bevosita vojib ul-vujuddan kelib chiqqan bo'lsa, u boshlang'ich ong yoki umumiy aql, deb ataladi».

Jurjoniyy, borliqdagi hech bir hodisa sababsiz kelib chiqmaydi, deb ta'kidlaydi. Uningcha, hamma mavjud narsalardagi butun harakat va o'zgarishlar faqat makon va zamondagina ro'y beradi. U butun borliqni bir-biriga qonuniy ravishda bog'langan bo'laklardan iborat yagona bir butunni tashkil etgan butunlik sifatida ta'riflaydi. Jurjoniyning fikricha, moddiy dunyoni tashkil etgan narsalar asosida to'rt unsur: olov, havo, suv va tuproq yotadi. U turli ko'rinishdan iborat boshqa jismlar, ya'ni metallar, o'simliklar va hayvonlar esa, yuqorida aytilgan to'rt unurning bir-birlari bilan qo'shilishining (natijasi) hosilasi sifatida kelib chiqqandir, deydi. To'rt unsur esa,

doimo harakatda, o'zgaruvchan bo'lib, biri ikkichisiga aylanib qolishi mumkin. Masalan, havo, suvga, suv tuproqqa va hakoza.

Umuman, Jurjoniyl falsafiy qarashlarida moddiylik g'oyalari ustun bo'lib, uning dunyoqarashi dialektikdir. Uning fikricha, moddiylikdan holi bo'lgan bo'sh joy yo'q. Bu haqda uning o'zi shunday yozadi: «Samoviy gumbaz buyuk doiradir. U barcha jismlarni qamrab olgan bo'lib, moddiy dunyoni chegaralab turadi. Ammo u bo'shliq emas, chunki uni moddadan tashqarida bo'lgan tushuncha yoki biror o'lchov bilan tushuntirib bo'lmaydi. Bundan tashqari, bir-biri bilan o'zaro yopishib, ayni vaqtda boshqa jism bilan ham bog'lanib turmagan narsaning o'zi bo'lishi mumkin emas, har bir atrofdagi dunyo, o'zi o'rab turgan narsaga teng turshi zarur va birga joylashishi lozim, chunki bo'shliqning bo'lishi mumkin emas. Mana shunday jismlar unsurlar, samoviy doiralar, butun sayyoralar va moddiy bo'lakchalarning tarkibiy majmuasi olam, deb ataladi.

Jurjoniyl mantiq ilmiga ham juda katta hissa qo'shadi. Uning bilish nazariyasi va mantiqqa doir bir necha asarlari bo'lib, ularda mantiq ilmining falsafa va boshqa fanlar bilan munosabati, uning huquqshunoslik, tilshunoslik va ilohiyot sohasida amaliy tatbiqiy masalalarni yoritib berilgan. Jurjoniylning bu xizmatlari tufayli mantiq ilmiga islom aqidalariga xos bo'lmagan «begona ta'limot», deb g'araz bilan qarab kelish barham topdi va shu davrdan boshlab madrasalarda mantiq ilmini o'qitish huquqshunoslik va tilshunoslik fanlari bilan bog'liq holda olib boriladigan bo'ldi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, bizda Mir Sayid Sharif Jurjoniylning falsafiy qarashlari faylasuflarimiz tomonidan etarli o'rganilgan emas. Uning falsafiy asarlari o'zbek tiliga tarjima ham qilinmagan. Agar bu ishlar Sharqshunos va faylasuflarimiz tomonidan amalga oshirilsa, bizning falsafiy tafakkur tariximiz yanada boyigan bo'lardi.

Amir Temur va temuriylar davrida tabiiy-ilmiy va ijtimoiy fikrlarning rivojlanishida Mirzo Ulug'bek va uning maktabi vakillarining tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari muhim o'rin tutadi. Amir Temurning nabirasi Mirzo Ulug'bek faqat oddiy hukmdor bo'lib qolmasdan, balki u buyuk olim bo'ladi.

Asli ismi Muhammad Tarag'ay Mirzo Ulug'bek (1394-1449) Amir Temurning Eron va yaqin Sharqqa qilgan «besh yillik» yurishi

paytida Ajam Iroqining Sultoniya shahrida 1394 yilda dunyoga keladi. U temuriylar xonadonining suyuqli farzandi sifatida yoshligidanoq saroy muhitida saroy ayonlari, olimlar, shoirlar ta'siri, ta'lim va tarbiyasida ulg'ayadi. Uning tarbiyasi shaxsan bobosi sohibqiron Amir Temur tomonidan nazorat qilinib, buvisi Saroymulkxonim enagaligida olib boriladi. Mirzo Ulug'bek saroydagi eng yirik olimlar: Mavlono Ahmad, Qozizoda Rumi va boshqalardan saboq oladi. U qadimgi yunon mutaffakirlari va IX-XII asrlarda etishib chiqqan yaqin va O'rta Sharq hamda Markaziy Osiyo olimlarining asarlarini qunt bilan o'rganadi. Mirzo Ulug'bek, ayniqsa, tabiatshunoslik fanlarini matematika, geometriya, geografiya, kimyo, astronomiyaga oid bilimlarni chuqur egallaydi. Natijada, yigirma yoshlarida o'z davrining yirik olimlaridan biri bo'lib etishadi.

Mirzo Ulug'bek 1411 yilda Movorounnahr va Turkistonning hokimi qilib tayinlanadi. U hokimlik qilgan davrlarda, mamlakat tashqi va ichki mudofaasini mustahkamlash bilan bir qatorda, Samarqand, G'ijduvon, Buxoro shaharlarida ko'plab madrasalar, masjidlar, turli ilm o'choqlari qurdirib, ilm-fanning rivojlanishiga katta e'tibor beradi. 1425-1428 yillarda Mirzo Ulug'bek Samarqandda, keyinchalik uning nomini jahonga mashhur qilgan rasadxona - observatoriyani qurdirib, o'zining falakiyot maktabini yaratadi. U o'zining bu maktabiga o'z zamonasining eng buyuk olimlarini jalb qilib, ularga o'zi boshchilik qilgan holda, ilmiy tadqiqotlar olib boradi. U o'zining butun qobiliyat va iqtidorini, salohiyatini hukmdorlikdan ko'ra ilmiy faoliyatga ko'proq qaratadi. Natijada, 1428-1438 yillar davomida o'z ustozlari va shogirdlari bilan hamkorlikda olib borgan ilmiy kuzatishlarining yakuni sifatida uning shoh asari – "Ziji jadidi Ko'rogoniy" asari maydonga keladi.

Mirzo Ulug'bekning bundan tashqari, yana «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», «Risolai Ulug'bek» kabi astronomiyaga oid, «Tarixi ulus arba'a» («To'rt ulus tarixi»), uning muhtasari «Shajarai at turk» tarixga oid hamda bir necha musiqaga oid asarlari ham mavjud.

Nihoyat, Mirzo Ulug'bek bobosi sohibqiron Amir Temur vafotidan keyin temuriyzodalar, mahalliy hukmdorlar, johil shariat peshvolari, xususan, ota-bola-shoh va shahzodalar o'rtasida kurashlar oqibatida uning mansabparast o'g'li - Abdullatif tomonidan 56 yoshida 1449 yil 27 oktyabrda fojiali o'ldiriladi. U boshlagan ilmiy

ishlarni uning shogirdlari: G'iyosiddin Koshiy, Oloviddin Ali Ibn Muhammad Qushchilar va boshqalar tomonidan davom ettiriladi.

Mirzo Ulug'bekning «Ziji jadidi Ko'rogoniy» asari: kirish (nazariy qism) va to'rtta katta boblardan iborat. «Kirish»ning o'zi mustaqil to'rt qismni o'z ichiga olib, uning boshida «Qur'on»dan yulduzlar va sayyoralarga taalluqli oyatlar keltirilib, bu bilan astronomik kuzatishlarning zarurligi o'sha davr g'oyaviy talablaridan kelib chiqib asoslanadi. «Kirish»ning keyingi qismlarida bu ilmiy tadqiqotlar qanday maqsadda qaysi olimlar ishtirokida olib borilganligi, ularga muallifning minnatdorligi ilmiy tadqiqot qachon va qanday boshlanganligi, unda qanday ilmiy usullar va asboblar qo'llanganligi va nihoyat, qachon tugaganligi yoritib berilgan.

Asarning birinchi bo'limi - «Tarix, ya'ni xronologiyaning ma'rifati» deb atalib, uning o'zi etti bobni o'z ichiga oladi. Bu boblarda islomda qo'llaniladigan asosiy era-xijriy era bilan sur'yoniyyunon erasi, ularda keltirilgan sanalar boshqa «jaloliy»erasi, xitoy va uyg'ur erasi, hind-forsiy eralar bilan solishtirilib, ulardagi mashhur kunlar haqida bahs yuritiladi. Bu bo'limda, shu bilan birga, turkiy muchal yillari haqida ham keng fikr yuritiladi.

Ikkinchi bo'lim - «Vaqtlar va ularga taalluqli narsalar» deb atalib, unda asosan, matematika va sferik astronomiya masalalari yoritiladi. Bunda olim ekleptikaning osmon ekvatoriga og'ish burchagining aniq miqdorini topganligi - u 23 daraja 30 daqiqa, 17 soniya ekanligini yozadi. Bu miqdor O'rta asrlar davri uchun nihoyatda aniq o'lchangan miqdor edi.

Asarning uchinchi bo'limi - 13 bobdan iborat bo'lib, ularda faqat astronomiya masalalari: Quyosh, oy va boshqa besh sayyoraning harakatlari, «turg'un yulduzlar»ning uzunlama va kenglama holatlari yoritiladi. Muallifning bu bo'limda keltirgan yulduzlar jadvallari o'z davri uchun eng nodir va mukammal jadvallar bo'lgan.

Nihoyat, «Ziji jadidi Ko'rogoniy»ning oxirgi to'rtinchi bo'limi, asosan, ikki bobdan iborat bo'lib, u ilmi nujum astrologiyaga bag'ishlangan.

Mirzo Ulug'bekning bu asari o'z davridagi eng mukammal astronomik asar sifatida tezda zamondosh olimlarning diqqat e'tiborini o'ziga jalb qiladi va ular ijodiga ta'sir ko'rsatadi. Uning

qo'lyozmalari tez orada Yaqin va O'rta Sharq, Xitoy va Hindiston olimlari qo'llariga ham etib boradi.

Ulug'bek vafotidan keyin Istambulga borib yashagan va ijod qilgan shogirdi - Ali Qushchi tufayli XVI asr o'rtalarida bu asar Evropa olimlari tomonidan lotin, ingliz, frantsuz va nemis tillariga tarjima qilinib, nashr etiladi.

Umuman, Mirzo Ulug'bekning bu asari unda ilmiy kuzatishlar asosida ishlab chiqib keltirilgan astronomik jadvallar o'zlarining ilmiy aniqliklari bir necha yuz yil davomida sharqu g'arb olimlarini hayratga solib, astronomiya ilmida dasturulamal vazifasini o'tab keldi.

Sobiq Sovet davrida Mirzo Ulug'bek va uning davri, uning astronomik ilmiy maktabi yuzasidan ma'lum kamchilik va cheklanganliklar bilan yozilgan Sharqshunos B.A.Bartoldning «Ulug'bek va uning zamonasi» (1918y) hamda akad. T.N.Qori-Niyoziyning «Ulug'bekning astronomiya maktabi» (1950) monografiyalari yaratildi. Lekin marhum akad. I.M.Mo'minov qayd qilib o'tganlaridek, O'zbekiston mustaqillikka erishgungacha, Mirzo Ulug'bekning bu asari, uning astronomik maktabi, ilmiy merosi haqida «biror jiddiy monografik asar» vujudga kelmadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, hamma tabiatshunoslar singari Mirzo Ulug'bek ham o'z dunyoqarashiga ko'ra, moddiy dunyoning inson ongidan tashqari va mustaqil mavjudligini, tabiat hodisalarining va butun koinotning, shubhasiz, o'z qonunlari va qonuniyatlari asosida harakatlanishi va mavjudligini, shu bilan birga tabiat va jamiyat hodisalarining o'zaro aloqadorligi, ular haqidagi bilimlar kishilik jamiyatini rivojlantirish yo'lida xizmat qilish zarurligini tushunib etgan donishmand mutafakkirdir.

Mirzo Ulug'bek va u asos solgan astronomik maktabning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlarini chuqurroq o'rganish va tushunishda uning sodiq shogirdi Ali Qushchining qarashlari va astronomiyaga oid yozgan asarlari g'oyat qimmatli ahamiyatga ega.

Alaviddin Ali Ibn Muhammad Qushchi (XV asr boshi-1474 y.y.) Mirzo Ulug'bek xali hayot vaqtlaridayoq yirik olim sifatida tanilgan edi. Uning tabiiy-ilmiy fanlar, xususan, matematika va astronomiya fanlari rivojlantirishga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Ali Qushchining astronomiya matematika va falsafa sohalariga oid yozib qoldirgan asarlarining umumiy soni 25 dan ortiqdir. «Arifmetika ilmi haqida

risola», «Kasrlar» haqida risola», «Ali Muhammadiy» risolasi», «Ulug'bekning yangi astronomik jadvallariga sharhlar», «Astronomiya ilmi haqida sharh kitobi», «Geometrik masalalarni echish risolasi», «Mantiq risolasi», «Azuziddinning falsafiy risolasi», «Istiorat risolasi», «Mufradiyna risolasi», «Oysimon shakllarni echish risolasi» va nihoyat, «Astronomik risola» kabi asarlar uning qalamiga mansubdir.

Ayniqsa, Ali Qushchining «Astronomik risola»si g'oyat qimmatlidir. Uning mazkur asari muqaddima va uch bobdan iboratdir. Asarning muqaddimasi ikki qismdan iborat bo'lib, birinchi qismida xandasa (geometriya) ilmining asosiy tushunchalari: nuqta, chiziq, sath, to'g'ri va egri chiziqlar, parallel chiziqlar, doira kabi tushunchalarning ma'nolari va ta'riflari beriladi. Ikkinchi qismida esa tabiatshunoslikka oid boshlang'ich bilimlar bayon etilib, tabiatdagi hamma narsalar sodda va murakkab, osmon jismlari va er jismlariga bo'linadi. Osmon jismlari - yulduzlar olami ham er jismlari ham to'rt unsur (suv, o't, havo va tuproq) dan paydo bo'lgan deb ta'riflanadi. Dunyo hayvonotdan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-birlari bilan uzviy bog'liqdir, deyiladi. Har bir narsa va jism oddiy va murakkab qismlarga bo'linadi, ular bir doirada oddiy, boshqa doirada murakkab holda sodir bo'ladilar. Ular doimo harakatda, o'zaro ziddiyatdadir... Ali Qushchining bu yuqoridagi bayonida juda chuqur falsafiy fikrlar ifodalangan. Bu o'rinda: mavjud dunyo moddiy narsalardan tuzilgan bo'lib, ular oddiy va murakkab holdadir, ularning o'zlarida qarama-qarshiliklar ziddiyatlar va o'zaro birga bo'lish namoyondir, deyilgan. Ali Qushchi asarining muqaddimasi shu bilan yakunlanadi.

Ushbu asarning birinchi bo'limi olti bobdan iborat bo'lib, birinchi bobda osmoni falak, osmoni falakning soni va sifati ustida fikr yuritiladi. Osmoni falakda 9 ta davra (sfera) bir kurrani tashkil qilib, uning markazi Erning ham markazi hisoblanadi, deyiladi. Bundagi katta falak-osmon (samo) ikkinchisi-yulduzlar doirasi uchinchi - Zuhal (Saturn) doirasi to'rtinchisi Mushtariy (Yupiter), beshinchisi-Mirrix(Mars) oltinchisi - Quyosh (oftob), ettinchisi - Zuhro (Venera), sakkizinchi - Atorud (Merkuriy) va to'qqizinchi - oy doirasi (sferasi)dir. Falak doira (sfera)larini sanash bunda Oydan boshlanadi, deyiladi.

Ikkinchi bobda bu doira (sfera)larning eng kattasi va eng kichigi haqida, har bir doiradagi chiziqlar, ularning parametrlariga xos muhim chiziqlar, ularning belgilari, ufq, qutb, sharq, g'arb, shimol, janub; sath, zenit ko'rsatkichlari, o'lchovlari, iqlim kabi tushunchalar ustida fikr yuritiladi.

Uchinchi bobda esa sakkizinchi va to'qqizinchi doira (sfera)dagi «harakatsiz yulduzlar» holati, ularning o'rnini haqida so'z yuritiladi. Ayni shu bobda Ali Qushchi Quyoshning to'rt fasldagi bir-biri bilan almashish qonuniyati haqida fikr yuritadi. To'rtinchi bobda Oy, Oy kurrasi, uning satxi, olam va er markazlari haqida, Quyosh (shams)ning ikki sferasi, bu sferaga kiruvchi planetalar: Zuhal, Mushtariy, Mirrix, Zuhro, Atorudlarning Quyosh sferasidagi 4 xil aylanishda ba'zilar G'arbdan Sharqqa tomon, ba'zilar Sharqdan G'arbgacha tomon yo'nalgan holda harakatlanishi – aylanishlari haqida fikr bildiriladi. Shu bilan birga ular o'z markazlari atrofida va tashqi Quyosh markazlari – Quyosh atrofida aylanadi, deyiladi.

Oltinchi bobda Quyosh, Oy va sayyoralarga oid muhim qoidalar, mulohazalar bayon etiladi. Bunda sayyoralarning o'z markaziy tevaragida, o'z davrasi ichida hamda Quyosh atrofidagi harakatlari, aylanishlari, bu harakat va aylanishlarning sabablari ulardagi harakatlarning tengligi, o'zgarish va tiklanishlarining ma'lum tartibda amalga oshirishlari ustida bahs yuritiladi. Bu bobda olim yulduzlar, sayyoralar, Quyosh va Oyni harakatlari, doiraviy harakatlari, yuqoriga va quyiga, aylanma harakatlari fazoda har bir sayyoraning o'rnini, bir-biridan uzoq-yaqinligi shu Ulug'bek rasadxonasida olib borilgan kuzatishlariga asoslanib bayon qilinayotganligini qayd qilib o'tadi. Shu bilan birga bunda bu haqdagi o'z davri va ungacha bo'lgan mashhur astronomlarning qarashlari, ta'limotlari, ular o'rtasidagi munozaralar keltirilib, ular Ulug'bek rasadxonasi hisoblashlari bilan taqqoslanadi, rasadxona hisoblari ularning hisoblariga to'g'ri, zid yoki qarama-qarshi kelgan jihatlarini ham bayon qilib o'tadi.

Bu bobda eng muhim bayon qilingan masalalardan biri-Quyosh, va oyni tutilishi sabablarini ilmiy izohlab tushuntirib berilganidir. Kitobning ikkinchi bo'limi Erga, Erning tarkibi, iqlimi, ob-havosi masalalariga bag'ishlangan. Bunda olim Erni kurra (shar) shaklida, uning sathining ko'pchiligi suv ekanligi, Erning markazi olamning markazi bilan bir ekanligini, Erning chegarasi yo'qligini, Er kurra

shaklida va u hamisha Quyosh doirasida ekanligini aytib, Erdagi narsalarning aylanish markazi Quyosh markazidir, deydi. Mazkur bo'limda olim yana Er kurrasining shimoliy va janubiy qutblari, ekvatori (hatti istvo), meridian chiziqlari (hatti ufg'on) to'g'risida, iqlim va ob-havo, to'rt fasl, ob-havo va iqlimning insonlarga ta'siri haqida ham o'z fikrlarini bayon qiladi.

Asarning xotimasida Ali Qushchi bu asarini Ulug'bek rasadxonasida ishlagan 1428 yildan 1438 yilgacha bo'lgan ish faoliyati asosida yozganini qayd qiladi.

Xullas, tabiatshunos olim sifatida Ali Qushchi ham moddiy dunyoning insonga, inson ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjudligini, koinotning undagi yulduzlar, planetalar, Quyosh, Oy va Erning o'zaro aloqada o'z qonunlari asosida o'z markazi va Quyosh atrofida harakat qilishi, ularning markazi Quyosh ekanligini Evropa olimlaridan 150-200 yil oldin o'z ilmiy kuzatishlari asosida isbotlab, yozib qoldirgan edi. Lekin bunday ilmiy shijoatlar ham o'sha davr feodal jamiyatining qoloqligi temuriyzodalar va mahalliy hukmdorlarning hokimiyat uchun olib borgan kurashlari, keng xalq ommasining ma'rifatdan, ilm-fandan yiroqligi, diniy hurofotning kuchliligi ba'zi johil ruhoniylarning ilm ahllariga nisbatan kurashlari tufayli yuzaga chiqmay qoldi.

Shunday qilib, Ulug'bek astronomik ilmiy maktabining erishgan tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari Ali Qushchidan keyin Markaziy Osiyodan tashqarida Hindiston, Eron, Turkiyada, G'arbiy Evropada esa XVI asrdan boshlab davom ettiriladi va rivojlantiriladi.

Mustaqillikka erishganimizdan keyin 1994 yilda Prezidentimiz I.Karimov farmoni bilan Mirzo Ulug'bek tavaludining 600 yilligi o'tkazilib, mamlakatimizda va xorijda YuNESKO qarori asosida Parijda ilmiy konferentsiyalar bo'lib o'tdi va shundan boshlab Mirzo Ulug'bekning tabiiy ilmiy va falsafiy qarashlarini haqiqiy ilmiy o'rganish boshlandi.

Xulosa qilib aytganda Amir Temur va temuriylar davri Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy tafakkur taraqqiyotida o'ziga xos falsafiy fikrlar bosqichini tashkil etadi.

Temuriylar davri falsafasida **Alisher Navoiy (1441-1501)**ning ijtimoiy-falsafiy qarashlari alohida o'rin tutadi. Alisher Navoiy temuriylar davrining ziddiyatlar avj olgan davrida yashab ijod qildi.

Uning falsafiy qarashlari “Hamsa”, “Xazoyin ul-maoniy”, “Mahbub ul-qulub”, “Muhokamatul-lug’otayn”, “Lisonut tayr” kabi asarlarida bayon etilgan. Uning falsafiy qarashi borliqning birligi ta’limotiga asoslanadi. Uningcha *borliq bu Xudodir, u borliqni mutlaq va nisbiy borliqqa ajratadi. Mutlaq borliqning makoni va zamoni yo’q deydi, nisbiy borliq esa makon va zamonga ega, u o’tkinchi, uning avvali va oxiri bor. Nisbiy borliq mutlaq borliqqa qaramdir. Bir butun koinot mutlaq borliqning o’zgarishi natijasida vujudga kelgan.* Alisher Navoiy koinotdagi eng etuk vujud inson deb hisoblaydi. Inson butun borliqning ko’rki va sharafidir. U insonni bioijtimoiy mavjudot sifatida olib inson o’z hayotini o’zi uchun ham butun jamiyat uchun ham foydali bo’lgan ishlarga bag’ishlashi kerak. Shuning uchun u kasb-hunar o’rganishi, ma’rifatli, xushxulq bo’lishi kerak deydi. Uning inson haqidagi qarashlari negizida farovonlik va osoyishtalik hukm surgan jamiyat va odil shoh to’g’risidagi g’oyalar yotadi. Alisher Navoiy naqshbandiya tariqaini e’tirof etgan ijodkordir. U tasavvufning salbiy aqida va odatlarni tanqid qiladi, zohidlikka qarshi kurashadi. Uning qarashlarida bilish nazariyasiga oid fikrlar mavjud bo’lib, bilishning asosiy maqsadi borliqni, tabiatni, insonning o’zini o’rganib yomonlikni yo’qotish, yaxshilikni ko’paytirishga qaratilganligi deb hisoblaydi u.

O’z-o’zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. Nega Amir Temurni biz buyuk sarkarda, o’zbek davlatchiligining asoschisi, bunyodkor, adolatparvar, “millatning dardlariga darmon bo’lgan” sohibqiron deymiz?
2. Mirzo Ulug’bek va Ali Qushchilarning tabiiy-ilmiy qarashlari nimalardan iborat?
3. S.Taftazoniy va M.Sh.Jurjoniylarning falsafiy qarashlari nimalardan iborat?
4. Alisher Navoiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlari deganda nimalarni tushunasiz?

Adabiyotlar ro’yxati:

1. Karimov I.A. Yovuz kuchlar xalqimizni o'z tanlagan yo'lidan qaytara olmaydi. (I.Karimovning O'zbekiston televideniyesi uchun maxsus intervyusi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 mart;
2. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq (Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 14- sessiyasidagi nutqi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 aprel;
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. //Muloqot, 1998, 5-son.
4. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O'zbekiston 1998.
5. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: O'zbekiston 1999.
6. Al-Buxoriy. Hadislar I-IV tomlar. –T.: Meros 1990-1992.
7. Iskandarov B. Tasavvuf falsafasi. –T.: 1995.
8. Mo'minov I.M. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. –T.: Fan, 1993.
9. Mo'minov I.M. O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. –T.: Fan 1994.
10. Falsafa. O'quv qo'llanma. –T., Sharq 1999.
11. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., Moliya instituti 2000.
12. Azamat Ziyov. Milliy tuzugimiz. – «Fidokor», 2004 yil, 24 avgust.
13. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y.
14. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.

5-MAVZU: YANGI VA ENG YANGI DAVR FALSAFASI

REJA:

1. Yangi va eng davr falsafasining umumiy xususiyatlari.
2. M.Bedilning falsafiy qarashlari.
3. Markaziy Osiyoda demokratik falsafiy qarashlarning vujudga kelishi va rivojlanishi.
4. Jadidlar va ularning ijtimoiy hayotdagi o'rnini va roli.

Sharq falsafasining mazkur davri Xitoy, Hindiston va Yaqin Sharq mamlakatlarida sodir bo'lgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy o'zgarishlar bilan uyg'unlikka ko'ra o'z ifodasini topgan. Bu davrga kelib, Xitoy falsafasida bir qator yangi oqimlar va yo'nalishlar paydo bo'ldi. Bu oqimlar mohiyatan Konfutsiy qarashlari bilan bog'langan bo'lishiga qaramasdan ularning o'ziga xos xususiyatlari ham mavjud edi. Xuddi shunday xususiyatlarni biz Hindiston va Yaqin Sharq xalqlari falsafasida ham kuzatamiz. Markaziy Osiyoda esa bu davr nihoyatda ziddiyatli tarzda ko'rinadi. Bu davr boshlariga kelib Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklari shakllandi. Ayni vaqtda bu xonliklar iqtisodiy hayotida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Chunki, Markaziy Osiyo iqtisodiyoti va uning ijtimoiy hayoti shakllangan kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari bilan ma'lum darajada bog'langan edi. Bu davrdagi falsafiy qarashlar haqida gap ketganda biz uni ikki yo'nalishga ko'ra qarab chiqamiz.

Birinchi yo'nalishni Movorounnahrning o'zida ijtimoiy-falsafiy fikrlarning shakllanishi va rivojlanishi tashkil etadi. Bu davrning ko'zga ko'ringan faylasuflari qatoriga Mirzajon Sheroziy, Yusuf Qorabog'iy, Muhammad Sharif Buxoriy va boshqalarni kiritish mumkin. Ular o'z ijodlarida falsafaning, tarixning, tilshunoslikning hamda islomshunoslikning muhim muammolarini hal qilishga harakat qildilar. Ularning asarlarida davr ziddiyatlari muhimroq bo'lgan islom mafkurasi bilan bog'liq holda tushuntirdilar. Ayniqsa ularning ijodida inson, uning bilish imkoniyatlari, haqiqat masalasi muhim o'rin tutadi.

Ikkinchi yo'nalish falsafiy taraqqiyotini biz Hindistonda, Eronda, Afg'onistonda ijod qilgan Markaziy Osiyolik faylasuf va mutafakkirlar ijodida ko'ramiz. Ular orasida muhim o'rinni *Mirzo Abdul qodir Bedil* egallaydi. U 1644 yilda Hindistonning Azimobod

shahrida tug'ildi va umrining oxiriga qadar Hindistonda fan va adabiyot bilan shug'ullandi. Bizga uning "Chor unsur", "Nuqot", "Irfon" kabi falsafiy asarlari hamda adabiyotshunoslikka oid bir qator asarlari etib kelgan.

Bedil o'zining falsafiy qarashlarida Sharq ana'anasiga xos **peripatetikani** davom ettirib, olamning bir tomondan abadiyligi, ikkinchi tomondan esa uning muntazam o'zgarishda mavjud ekanligini tadqiq qiladi. Uning fikriga qaraganda borliqning substantsiyasi hisoblangan materiyaning boshi ham, oxiri ham yo'q. Uning falsafiy qarashlari asosida "Vaxdati mavjud" (hayotning bir butunligi) yotadi, hayotning bir butunligi esa olamning bir butunligidan kelib chiqadi. Olamning bir butunligi ayni vaqtda xudoning ishtiroki bilan amalga oshadi.

Bedil falsafasida insonning bilish imkoniyatlarini tadqiq qilish alohida o'rin egallagan. Uning fikricha bilishning birinchi bosqichi, uning mohiyati va imkoniyatlari insonning hissiy sifatlari bilan uzviy bog'langan. Insonning hissiy sifatlari individuallik xarakteriga ega. Shu bois xar bir inson chegaralangan hissiy imkoniyatlarga va hissiy olam dunyosiga ega. Aql, tafakkur esa Bedil fikricha tafakkurning mukammal yuqori bosqichi hisoblanadi. Bedil falsafasining muhim jihatini bilishning hissiy va aqliy bosqichlari o'rtasidagi dialektik bog'lanish tashkil qiladi. Bu o'rinda u bilimning roliga juda katta ahamiyat bergan. Shu o'rinda bir narsani alohida ta'kidlash kerakki, Bedil, millat taraqqiyotini insonning olam tizimida tutgan o'rnini uning egallagan bilimi bilan o'lchash kerakligi haqida gapiradi.

XVII-XVIII asrlar falsafasida **Boborahim Mashrab (1640-1711)**ning ijtimoiy-falsafiy qarashlari alohida ahamiyatga egadir. Mashrab faqat otashzabon ijodkor sifatida emas, balki ayni zamonda adolatsizlik jaholat bilan aslo kelisha olmaydigan dovyurak shaxs sifatida el orasida juda katta hurmat va e'tiborga ega bo'lgan shaxsdir. Uning o'z asarlarini to'plab devon yoki biror majmua tuzganligi ma'lum emas. U ijodidagi ijtimoiy mazmundorlik va kuchli tanqidiy yo'nalish shoirning ilg'or dunyoqarashi, xalqchil falsafasi, zamonasidagi salbiy voqea-hodisalarga aniq tanqidiy munosabatidan shakllangan. Mashrab qoldirgan ijodiy merosda diniy va tasavvufiy g'oyalar ham o'sha zamonda keng tarqalgan qalandarlik tariqatining ayrim ohanglari ham sezilarli o'rin egallaydi. U islomning asosiy

nazariy qoidalarini shubhasiz qabul etadi. Ammo ayni zamonda islom ta'limotning bir qator zohiriy belgilarini birlamchi deb hisoblangan qonun-qoidalarini, shariatning ayrim ko'rsatma-talablarini, farz sunnatlarini tan olmaslik va past nazar bilan qarash ham ko'zga tashlanadi, ayrim diniy rukn-tushuncha va muqaddas deb bilingan marosim va odatlarga, talqin va aqidalarga shubha bilan qarash, hatto ochiqdan-ochiq mensimaslik holatlari ham uchraydi. Mashrabning falsafiy qarashlarida inson, uning hayoti, uning qadri-muammosi markaziy o'rinni egallaydi. Uning bir guruh asarlari asosida tashvish va lazzatlarga to'la insoniy sevgi yotganligini ko'ramiz. Uning falsafasidagi mazkur yo'nalish inson falsafasini bilish va tushunishda juda katta rol o'ynaydi.

XIX asrning ikkinchi yarmi boshlarida Turkistonni Chor Rossiyasi bosib olib, o'zining mustamlakasiga aylantirdi. Butun Qo'qon xonligi va Buxoro amirligining ko'p erlari Rossiya ixtiyoriga o'tdi. Bosib olingan erlarda 1867 yili Turkiston general-gubernatorligi joriy qilindi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Chor Rossiyaning vassaliga aylantirildi. Bosib olingan erlardan rus G'arbiy chinovniklari Turkistonning moddiy, madaniy va ma'naviy boyliklarini, tarixiy yodgorliklar, noyob qo'lyozma asarlarini Rossiyaga olib ketishdi. Rus zobitlari va amaldorlari xalqni shafqatsizlik bilan taladilar, otdilar, chopdilar, qirdilar. Oqibatda, o'z mustamlakachilik siyosatini o'rnatdilar. Chor Rossiyasi qo'shinlarining mahalliy xalq bilan olib borgan urushlari, qirg'inlarida, mahalliy aholining qattiq qarashligi, o'z shaharlari va qishloqlari uchun jon olib, jon berib kurashishlari natija bermadi – Rossiya Turkistonni bosib olishga erishdi. Buning sabablari juda ko'p edi: Birinchi sababi – Rossiya harbiy qurollar jihatidan juda katta ustunlikka ega edi. Bosib olishning uzoq tayyorlangan taktika va strategiyasiga ega edi.

Ikkinchi sabab – Turkiston xalqlari mahalliy hukmdorlarning o'zaro urushlari, bosqinlaridan juda charchagan, toliqqan edi. Buning ustiga, mahalliy hukmdorlar o'rtasida birlik, hamjihatlik yo'q edi. Ular mahalliy aholining boshini qovushtirib, o'z dushmaniga qarshi jangovor holda uyushgan kurashni tashkil qila olmadilar.

Uchinchi sabab – Mahalliy hukmdorlar xalqni har xil soliqlar bilan va boshqa yo'llar bilan shafqatsiz talab, ezib, ularga e'tibor

bermay, o'zlarining tor manfaatlari bilan o'ralib, maishatga berilib ketgan, mamlakat tashqi dunyodan deyarli ajralib qolgan edi.

To'rtinchi sabab – Turkiston bu davrda ham siyosiy, ham iqtisodiy va ham madaniy jihatdan qoloq, feodal tartiblar va din hukmron o'lka edi. Chor Rossiyaning Turkistonni bosib olishining asosiy sababi: bu erning tabiiy, geografik boyliklarini qo'lga kiritish – oltini, paxtasi, pillasi, qorako'li kabi dunyo bozori uchun eng qimmatli mollarga ega bo'lish, o'z mollari uchun yangi bozorga ega bo'lishi, eng asosiysi va eng muhimi – jahon bozori va o'z ichki zavod va fabrikalariga xomashyo etishtirish uchun tekin ish kuchiga ega bo'lish, nihoyat, o'z mustamlakalarini kengaytirib, jahonda o'z mavqeini mustahkamlashdan iborat edi. O'zining bu maqsadlarini amalga oshirishda Chor hukumati Turkiston xalqini ham iqtisodiy, ham siyosiy qoloqlikda, qaramlik va nodonlikda, huquqsizlikda saqlab turushdan juda manfaatdor edi. Shu sababli Chor Rossiyasi Turkistonda uning hamma boyliklaridan, resurslaridan foydalanish siyosatini amalga oshirishga qaratila mustamlakachilik ijtimoiy-iqtisodiy tizimni joriy etib, o'z maqsadini turli xil usullar, yo'lar va vositalar asosida amalga oshira boshladi. Ular mahalliy aholini fuqaro deb emas, balki “tuzemlar” deb atashdi. Chorizm mahalliy xalqlar madaniyati va ma'naviy rivojlanishiga butun choralar bilan qarshilik ko'rsatib, ularni bid'at, jaholat va hufofatda saqlab turishga intildi. Shu sababli faqat diniy ilmlar beradigan madrasalar va maktablargagina ruxsat berib, uzoq muddat dunyoviy bilimlar beradigan maktab, madrasalar ochishga ruxsat bermay keldi. Lekin Turkistonning bosib olinishi bilan rivojlanib kelayotgan rus kapitalizmi va u orqali Evropa mamlakatlari erishgan iqtisodiy, madaniy va texnikaviy yutuqlar Turkiston hududiga ham kirib kela boshladi. Bu erlardagi yirik shaharlarda rus madaniyati tashkilotlari, yangi savdo, bank, telefon, elektr kabilardan foydalanish, temir yo'llar, xomashyo tayyorlaydigan zavod va fabrikalar qurila boshlandi, gazeta, jurnal va kitob bosish yo'lga qo'yildi. Bular asosida XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston xalqlarining siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy-ma'naviy hayotida katta tarixiy o'zgarishlar ro'y bera boshladi. Siyosiy o'zgarishlar shundan iborat bo'ldiki, yangi boshqaruv siyosiy tuzilmalar – u'ezdlar, bo'linmalar, volostlar tashkil topdi. Ko'pdan beri mamlakatni xonavayron qilib

kelgan xorijiy istilolarga, mahalliy hukmdorlarning ichki o'zaro bosqinlari, urush va janjallariga xotima berildi. Iqtisodiy-ijtimoiy o'zgarishlar shundan iborat bo'ldiki, Chor Rossiyasi o'z mustakamlasiga aylantirilgan Turkiston hududida ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi uchun qo'lay shart-sharoitlar yarata boshladi. Natijada, o'tmishdagi feodal xo'jaliklari biqiqligi tugatilib, moliya, qishloq xo'jaligi, ayniqsa, paxtachilikning rivojlanishiga katta e'tibor berila boshladi.

Madaniy – ma'naviy sohadagi o'zgarishlar esa shundan iborat bo'ldiki, Turkistonda feodal tartiblarning o'zgarishi madaniy yuksalishga bo'lgan mahalliy xalqning intilishi rus kapitalistik munosabatlari bilan birga, Evropa va Sharq mamlaklarida ro'y berayotgan siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy o'zgarishlarning turli yo'llar bilan kirib kelishi asosida sodir bo'la boshladi. Bunda jahondagi, xususan, yaqin Sharq mamlakatlaridagi ro'y berayotgan o'zgarishlar Rossiya orqali kirib kelayotgan Evropa madaniyati yangiliklari Turkiston xalqlari madaniyatiga o'z ta'sirini o'tkazish. Chor Rossiyasining yangi mustamlakasi – Turkiston xalqlariga nisbatan mustamlakachilik siyosati, mahalliy aholining o'zoq davr jaholatda, ma'rifatdan yiroq ushlab turilishi, ularning haqsiz, huquqsiz ezilib, kamsitilib, xo'rlanib kelinishi o'lkada xalqning ilg'or vakillari o'rtasida ma'rifatchilik harakatining tug'ilishga olib keldi.

Bu harakat vakillari Turkistonda paydo bo'layotgan yangi madaniyat hodisalariga o'z munosabatlarini bildirib, mustamlakachilik siyosatining ayrim tamonlarini tanqid qilib, xalqqa o'tkazilayotgan jabr-zulmga qarshi chiqib, xalqning bu ahvolga tushishi uning bilimsizligi, ma'rifatdan yiroqligi, shu tufayli xalqni ma'rifatli qilish, ilmi qilish g'oyasini ilgari surishib, uni madaniyatni egallashga, ma'rifatli bo'lishga chaqirdilar.

Ular o'z qarashlarida xalq ommasining-dehqonlarning, shahar hunarmandlarining mayda savdogarlarning manfaatlarini himoya qilib maydonga chiqdilar. Xullas, XIX asrning oxiri XX asrning boshlaridagi ijtimoiy-falsafiy fikrlar asosan shu ma'rifatchilar-ma'rifatparvarlar ijodida, ular asarlarida rivojlandi.

Ma'rifatchilik yoki ma'rifatparvarlik, aslida, Sharq mutaffakkirlariga xos bo'lib, u dastlab Sharq uyg'onish davrida diniy aqidachilikka qarshi dunyoviylikni diniylik bilan bog'lanishini ilgari

surgan g'oyaviy oqim sifatida paydo bo'ladi. Keyinchalik esa evropada feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida tug'ilib kelayotgan burjuaziya va xalq ommasining feodal tartiblari va munosabatlariga qarshi kurashi zaminida kapitalistik munosabatlarning vujudga kelishi davriga xos muayyan manfaatlar bilan bog'liq feodalizmga qarshi g'oyaviy-madaniy harakatga aylanadi. Bu harakat Evropada dastlab XVII asrda Angliyada, XVIII asrda Frantsiyada, XVIII asrning oxiri XIX asrning birinchi yarimida Germaniya va Rossiyada keng tarqaladi. Evropada dastlab bu termini F.Valter I.Gerderlar o'z asarlarida ishlatadilar. 1784 yili I.Kant "Ma'rifatparvarlik nima?" degan ilmiy maqola yozadi.

Ochig'ini aytganda, ma'rifatparvarlik G'arbiy Evropada ham uyg'onish davri bilan uzviy bog'liq holda shakllanib, uning namoyondalari Sharq uyg'onish davri mutafakkirlaridan insonparvarlik g'oyalarini, qadimgi davr antik madaniyatga murojaat etish an'anasi, tarixiy optimizmni, hurfikrlilikni qabul qilib olishni, jamiyat, inson hayoti va taraqqiyoti masalalari yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini olg'a surdilar. Ular o'z qarashlarida ilm, fan va madaniyatni rivojlantirish asosida jamiyatni o'zgartirish g'oyasi bilan chiqadilar. Ma'rifatparvarlar insonning tabiati haqidagi tasavvuriga asoslanish jamiyatda tabiiy huquq nazariyasini, demokratik erkinlik talabini, feodal-obsalyutizm monarxiyasi davlatiga qarshi ijtimoiy kelishuv degan nazariyasini ishlab chiqadilar. Ular bunda davlatning hech bir ilohiy narsa emasligini, balki u kishilar o'rtasidagi o'zaro kelishuv yo'li bilan yuzaga keladigan jamiyatning siyosiy tashkiloti, deydilar.

Ma'rifatparvarlar iqtisodiyot sohasida xususiy manfaatlarni rag'batlantirishni, erkin savdoni joriy etishni, xususiy mulkchilikni ham huquqiy jihatdan kafolatlashni talab qilib chiqdilar. Ular jamiyat tarixini tushuntirishda teologiyaga barham berishni, tarixiy taraqqiyotning qonuniy xarakterini e'tirof etadilar.

Ma'rifatparvarlar, ayniqsa, ta'lim, tarbiya masalalariga alohida e'tibor berishib, shaxsga erk berish, uni feodal ahloqi va diniy aqidalardan halos qilishni aytishib, shaxsni gumanistik ahloq tamoyillari asosida tarbiyalashni, unga diniy ta'lim berish bilan cheklanmay, dunyoviy ta'lim-tarbiya berishni aytadilar.

Lekin bu o'rinda shuni ham aytish kerakki, Evropada bu harakatga xos bo'lgan umumiy belgi feodal tuzumga qarshi qaratilgan bo'lib, uning o'zining ichida o'z xususiyatlari bilan bir-biridan ajralib turadigan oqimlar ham mavjud bo'lgan. Biroq ularning barchasi ob'ektiv ravishda jamiyatning kapitalistik yo'nalish tomon rivojlanish ehtiyojlarini ifodalagan.

Xulosa qilib aytganda, Evropada ma'rifatparvarlikning feodalizmga qarshi qaratilgan g'oyaviy harakat sifatida vujudga kelishi umumiy qonuniyat edi. Lekin bu qonuniyat turli xalqlarda, turli mamlakatlarda va turli mintaqalarda turlicha va har xil tarixiy davrda namoyon bo'ladi.

Bizning Markaziy Osiyoda, xususan, Turkistonda ma'rifatparvarlik g'oyaviy harakat sifatida XIX asrning ikkinchi yarimida ma'lum siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy-madaniy sohalarda yuz bergan o'zgarishlar zaminida yuzaga keldi. Bu ma'rifatparvarlik ham o'z mohiyatiga ko'ra, feodal tartiblari va munosabatlariga qarshi, mamlakatni feodal qoloqligidan chiqarish uchun kurashuvchi ilg'or kuchlarning manfaatlarini ifodalovchi g'oyaviy harakat sifatida maydonga chiqdi. Biroq Markaziy Osiyo ma'rifatparvarlarining faoliyati Evropada kapitalizm to'la g'alaba qilgan, Rossiyada esa kapitalizm ayni rivojlanib borayotgan va Rossiya mustamlakalarida keskin siyosiy kurash avj olayotgan bir davrga to'g'ri keldi.

Markaziy Osiyo ma'rifatparvarligi, xususan, Turkiston ma'rifatparvarligi feodal tartiblarini o'zgartirish, madaniy yuksalishga bo'lgan intilish bilan birga, ma'lum darajada Rossiyaning mustamlakachilik siyosatiga qarshi chorizmning mahalliy xalqlarga o'tkazayotgan jabr-zulm ekspluatatsiyasidan norozilik kayfiyatlarini ifodalovchi g'oya sifatida ham paydo bo'ladi. Shu jihatdan bu ma'rifatparvarlik o'ziga xos mafkuraviy xarakterga ham ega edi. Turkiston ma'rifatparvarlari o'z faoliyatlarida eskirgan feodal tartiblari va munosabatlariga rus kapitalistik munosabatlari orqali paydo bo'layotgan yangi madaniy yutuqlarni qarshi qo'yish, ularning ustunliklarini targ'ib qilishdan boshlanib, asta-sekin siyosiy tus olib, Turkistoda Rossiyadan farq qiluvchi erli, mahalliy xalqning o'ziga xos ma'naviyati xususiyatlarini himoya qiluvchi tartiblar o'rnatilishini talab qiluvchi darajaga ko'tarila bordi.

Shu jihatlarni hisobga olganda Turkiston ma'rifatparvarlik harakati ikki bosqichda kechdi. Birinchi bosqichda feodal tuzum tartiblarini tanqid qilish, madaniy yangiliklarni, Evropa tillarini o'rganish va egallash, yangi ilm fan va texnikani targ'ib qilish kabi masalalar ilgari suriladi. Bu bosqichda, ayniqsa, ma'rifatparvarlikning yuzaga kelishida Ahmad Donish, Komil Xorazmiy, Sattorxon va Isoqxonlar, Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar va Zavqiylar katta rol o'ynadilar. Ular bu harakatlarning otashin nimoyandalari sifatida xalqning real hayotini, uning adolat, haqiqat, ilm- ma'rifat haqidagi orzu umidlarining o'z yo'llari faoliyatlarida ifoda etib, xalqning jabr-zulmdan qutilishi, uning baxt-saodatga erishuvi ilm-fanni va madaniyatni egallashda, deb bildilar. Shu sababli ular xalqning ko'zini ochishga, jaholatdan qutilishga, buning uchun ilm-fanni va hunarlarni o'rganish va egallashga, ma'rifatli va madaniyatli hamda o'qimishli bo'lishga chaqirdilar. Ular faqat o'z xalqi ilm-fani va madaniyatini egallash bilan cheklanmay, boshqa xalqlar, xususan, Evropa va rus xalqi erishgan ilm-fanni, hunarlarni, texnikani, madaniyatni ham egallashga, o'rganishga, shu asosida jaholat va bid'at uyqusini tark etishga chorladilar. Buning uchun boshqalarning tilini bilishni, o'rganishni ko'p tillarni bilish esa dunyoviy ilmlardan, fan-texnika yutuqlaridan bahramand bo'lish imkoniyatini berishni uqtirdilar.

Xullas, birinchi bosqich ma'rifatparvarligi, bu asosan, xalqni yangi madaniyat, yangi ma'rifatga chaqirish, chorlash, millatni, xalqni jaholat va bid'at uyqusidan uyg'onishga, yangi paydo bo'layotgan madaniyat va ma'naviyatni egallashga yo'naltirilgan edi. Ma'rifatparvarlik o'zining birinchi bosqichida asta – sekin rivojlanib borish asosida undan jadidchilik o'sib chiqadi. Jadidchilik bu ma'rifatparvarlikning rivojlangan, taraqqiy etgan ikkinchi bosqichi edi. Biz buni alohida quyidagi savolda ko'rib chiqamiz.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlariga kelganda Markaziy Osiyo, xususan, Turkiston xalqlari ilg'or vakillari Rossiyaning mustamlakachilik zulmidan qutilish, o'z milliy davlatchiligini qurish, o'z milliy – iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotiga yo'l ochish zarurligini tushunib etishadi. Bu kishilar o'sha davr tarixiy jarayonning etakchi kuchi milliy va mahalliy savdo va sanoat burjuaziyasi namoyandalari hisoblanib, ular juda katta qiyinchiliklar bilan keng xalq ommasining siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy

manfaatlarini himoya qiladigan g'oyaviy oqim – jadidchilar ma'rifatparvarligini shakllantirib, uni har tomonlama rivojlantirdilar. Turkistonda jadidchilik harakati ma'rifatparvarlik asosida O'rta va Yaqin Sharqdagi, Qrim, Qozon, Ufa va Ozarbayjonda yuzaga kelgan diniy islohotchilik va ma'rifatparvarlik g'oyalari hamda jadidchilik harakati ta'sirida vujudga keladi. Bu jadidchilik Turkistonda vujudga kelgan sharqona ma'rifatparvarlikni butun xalqning demokratik va milliy uyg'onishiga yo'naltirilgan umummilliy mafkurasi darajasiga ko'tardi. Jadidchilar Markaziy Osiyo, xususan, Turkistonda uzoq davom etayotgan siyosiy, iqtisodiy va madaniy inqirozni to'xtatish, jamiyat taraqqiyotini yangi yo'nalishga solib yuborish maqsadida maorif, din, adliya, davlat qurilishi va boshqa qator ijtimoiy-madaniy sohalarda islohotlar o'tkazishni taklif qilishib maydonga chiqishadi. Ular ta'lim-tarbiya, axloq-odob, o'qish-o'qitishni, sog'liqni saqlash sohasini, xotin-qizlar ahvolini yaxshilash, ijtimoiy-madaniy turmushning barcha jabhalarini tubdan o'zgartirish g'oyalarini o'rta tashlashdi.

Jadidchilar o'z siyosiy faoliyat sohaslarida Turkiston hududiy birligi, Chorizm mustamlakachiligidan qutilish, milliy mustaqillik g'oyalarini ilgari surishib, shu g'oyalar uchun kurash olib borishadi. Ular iqtisodiy sohada esa sanoatni, savdoni rivojlantirish, iqtisod va moliya sohaslarida boshqa millatlarga qaram bo'lishdan qutilish, milliy savdo va bank tashkilotlarini barpo qilish g'oyalari bilan maydonga chiqadilar.

Biroq jadidchilar faoliyatida madaniy-ma'rifiy soha ustuvor hisoblanadi. Jadidchilik harakatining asosiy maqsadi – eski tizimni isloh qilishdan iborat bo'ldi. Jadidchilar milliy mustaqillik manfaatlarini himoya qila oladigan, siyosiy va iqtisodiy qaramlik va qoloqlikdan chiqish muammolarini echa oladigan zamonaviy bilimlarga ega, savodli va vatanparvar kadrlar bo'lish zarurligini yaxshi anglaydilar. Shuning uchun dunyoviy bilimlarni diniy bilimlar bilan birlikda o'rganish va egallash ishlari, maorif tizimini isloh qilish masalasi jadidchilar ijtimoiy fikrining diqqat markazida bo'ladi. Jadidchilar islohotni maktab va madrasalardan boshlash zarur, chunki millat hayoti ta'lim-tarbiya bilan belgilanadi, deyishadi. Ular mahalliy boylarning o'sha davr ichki va tashqi bozorda sinishlarining asosiy sababi-ularning savdo ilmidan savodsizligi tufayli bo'lmoqda, chunki

ular savdo qilish, moliyaviy operatsiyalarni olib borish ishlarini bilmaydilar. Agar biz madaniyat va iqtisod sohalarida boshqa (mamlakatlarga), boshqa millatlarga qaram bo'lishni istamasak, biz milliy sudyalari, advokatlar, o'qituvchilar, davlat arboblari, injener, savodli tijoratchilarni tayyorlashimiz zarur. «Masala shunday ekan, siz hurmatli vatandoshlar, o'z farzandlaringizni din va millatga xizmat qilmoqlari uchun zamonaviy bilimlarga o'rgatishga harakat qilishingiz zarur, millat va dinga faqat bilim va mablag' bilan xizmat qilish mumkin», deb yozishadi. (M. Behbudiy, "Oyina", 1913 y., 7-son; 1914 y., 31-son; 1915 y., 10-son). Jadidchilar o'z matbuotida: "Barcha millatlar o'z farzandlarini din va millatga sodiq bo'lish ruhida tarbiyalaydilar. Shuning uchun ular maktabga alohida ahamiyat beradilar. Bizda mana shuni his qilish yo'q. Biz din va millatni himoya qiluvchi ishonarli va mustahkam vositaga ega bo'lmoqimiz shart. Bu vosita – maorifdir" (M. Behbudiy, "Oyina", 1914 y., 41-son), -deb yozgan edilar. Ular bular bilan cheklanmasdan, o'z millatdoshlariga o'z farzandlarini xorijiy davlatlariga yuborib, o'qitish zarurligini, toki, ular o'qib kelishib, millat manfaatlarini ijtimoiy hayot sohalarida himoya qilishsin, millatimiz taraqqiy etsin, -deya murojaat ham qilishadi. Ularning bu fikri bugungi bizning mustaqqilik sharoitimizda ham o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Jadidchilar maorifni isloh qilish masalalarini o'z matbuotlari sahifalarida har tamonlama muhokama qilishadi. Ular bunda maktab ishining iqtisodiy va moliyaviy tamonlarini, o'quvchilar ruhiyati va adobiga ijobiy ta'sir qiluvchi usullar, o'qitish dasturlari va boshqa ko'pchilik masalalar haqida o'z fikr va mulohazalarini bildirishib boradi.

Jadidchilar o'z maqolalari va asarlarida maorif, ijtimoiy hayot va turmush tarzining ayrim tamonlarini isloh qilish zarurligini aytish bilan cheklanmasdan, yoshlar diqqatini yana xalqimizning o'tmish madaniyatiga, o'tmish ajdodlari ilm-fan sohasida erishgan yutuqlariga qaratib, ularni o'rganishga ham jalb qiladilar.

Jadidchilar o'z faoliyatlarida faqat milliy doiradagina chegaralanib qolmadilar. Ular o'z matbuoti sahifalarida umum insoniy madaniyat yutuqlari, fan va ta'lim-tarbiya haqidagi xorijiy fikriy yangiliklarni ham targ'ib qilishib, bu sohalarda ham katta ishlar qilishadi. Hatto ular o'z matbuotlarida turkiy xalqlar uchun yagona til yaratish muammosi bilan ham chiqishadi.

Jadidlar matbuoti sahifalarida diniy va falsafiy masalalarga ham katta ahamiyat berishadi. Ular o'z maqolalarida, O'rta asrlarda bo'lganidek, fan bilan dinni kelishtirish, ularning uyg'unligini ta'minlash, fan va madaniyat taraqqiyoti yutuqlarini islom diniga bog'lab izohlashga harakat qilishadi. Mohiyat e'tibori bilan olganda, jadidlar falsafiy qarashlari materialistik falsafaga va ateizmga qarshi qaratilgan bo'ladi. Masalan, M.Behbudiy o'zining "Samarqand" ro'znomasida bosilgan maqolalaridan birida oxirgi 500 yil ichida musulmonlar fan va falsafa sohasida boshqa mamlakatlardan orqada qolganliklarini ta'kidlab, materializm va ateizm bilan kurashish uchun fan va falsafaning yangi yutuqlari bilan qurollanish maqsadga muvofiqligini aytadi.

Umuman olganda, jadidlar ma'rifatparvarligining falsafiy-nazariy zaminlari: milliy falsafiy meros, an'anaviy islom, tasavvuf ta'limoti, shariat, Evropada paydo bo'lgan pozitivizm falsafasi qarashlariga borib taqaladi. Markaziy Osiyo, xususan, Turkistonda shakllangan jadidchilik ma'rifatparvarlik g'oyalari milliy mustaqillik, milliy vatanparvarlik g'oyalaridan iborat bo'lib, ular umumbashariy demokratik qadriyatlar bilan yo'g'rilgan edi. Lekin mustaqillik mafkurasi nuqtai nazaridan jadidlarning eng ezgu g'oyalari umuminsoniy qadriyatlar sifatida umuminsoniy orzular, ijtimoiy adolat va tenglik haqidagi qarashligiga ko'ra, ularning hammasida bir xil fikr, bir xil qarash bo'lmagan. Bunda xarakterli tomoni shundaki, jadidlarning eng izchil milliy va demokratik mavqeda bo'lgan vakillari: Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon va shu kabilar kommunistik aqidalar va qarashlarni qat'iy inkor etish yo'lida turganlar. Ularning milliy mustaqillik va umumbashariy demokratik qadriyatlar uchun kurashi juda izchil va faol yo'nalishda borgan. Shuning uchun ular fojeaviy taqdir topishgan.

Ko'pchilik adabiyotlarda jadidlarni XX asr boshida shakllanib kelayotgan milliy savdo va sanoat burjuaziyasi mafkurachilari, deyilib xarakterlaydi. Bunday fikr bizningcha, jadidlarning faqat bir qismiga nisbatangina to'g'ri. Boshqa qismlari bundan mustasno. Chunki jadidlar harakati tarkibi boshlang'ich davrda ham, keyinchalik ham ijtimoiy jihatdan bir xil bo'lmay, ular saflarida jamiyatning har xil ijtimoiy tabaqalarining vakillaridan iborat kishilar bo'lishadi. Dastlab ular asosan madrasa talabalari, yangi usul maktab o'qituvchilari,

mayda savdogarlardan iborat bo'lishsa, keyinchalik yirik milliy savdogarlar, sanoat burjuaziyasi vakillari ham kelib qo'shiladilar. Turkistonda milliy-ozodlik harakatining avj olishi bilan jadidlar safiga milliy ziyolilarning aksariyati faol ko'pchilik qismi ham kelib qo'shiladi. Ularning orasida esa ezilgan xalqning manfaatlarini himoya qiluvchi ko'plab ilg'or kishilar etishib chiqadi.

Bizningcha, ba'zi adabiyotlarda "jadidizm mafkura, muayyan qarashlar tizimi sifatida kapitalistik taraqqiyot ehtiyojlarini ifodalar edi", deyilgan qarash ham jadidchilik g'oyaviy harakatini bir tomonlama baholashdir. Jadidlarning tarkibi turli darajadagi ijtimoiy qatlamlardan iborat bo'lganligi tufayli jadidchilik harakati, uning vakillarining qarashlari ham xilma-xil va turlicha bo'lib, turlicha maqsadlarni va manfaatlarini ifodalar edi. Lekin, bari bir, bularga qaramasdan, jadidchilik harakati, jadidchilik g'oyalari va qarashlari Turkistondagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur, siyosiy fikr taraqqiyotida chuqur iz qoldirdi. U XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida shakllangan va yuzaga kelgan Turkistondagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur, siyosiy fikrlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati Turkistonda ta'lim-tarbiyada yangi yo'llarni izlash, yangi usullarni joriy etish, yangi usuldagi maktablar ochib, xalqning savodliligini, bilim darajasini ko'tarish, ijtimoiy-falsafiy fikrda o'z milliy davlatchiligimizni tiklash, til, din, an'anaviy tarixiy birligimizni saqlab qolish; tilimizni yuksak ilm-fan, falsafa va nafis sana'at tiliga aylantirish; zamonaviy va demokratik taraqqiyot yo'liga chiqish; keng xalq ommasining milliy ongini uyg'onishiga ko'maklashishdan iborat bo'ladi. Bu masalani navbatdagi savolda kengroq yoritib beramiz.

Hozirgi kunda mustaqillikka erishganimizdan keyin Vatanimiz va xorijiy olimlarning jadidchilik masalasiga yangicha qarash va yangicha yondoshuvlar asosida olib borilayotgan tadqiqotlari shuni ko'rsatayaptiki, o'z davrining ko'zga kuringan ijtimoiy-siyosiy oqimi sifatida jadidchilik harakati mahalliy xalq ommasining milliy o'zligini anglashining o'sishiga, milliy ozodlik harakatining keng rivojlanishiga, milliy mustaqillik mafkurasining shakllanishi va taraqqiyotiga va eng muhimi, milliy ongning rivojlanishiga juda katta xizmat qiladi.

Jadidchilik ma'rifatparvarlik va demokratik yo'nalishdan kuchli ijtimoiy-siyosiy harakatgacha bo'lgan murakkab rivojlanish yo'lini bosib o'tar ekan, u mustamlakachilik ostida ezilib yotgan xalq ommasining og'ir iqtisodiy ahvoli va Turkistonning jahondagi iqtisodiy taraqqiy etgan mamlakatlardan orqada qolish sabablari va uni taraqqiy ettirish choralarini izlab topishga undadi. Vujudga kelgan vaziyatda ilg'or jadidchi ziyolilar Turkistonning taraqqiyot darajasi orqadaligining sabablari: mustamlakachilik zulmi, xalqning g'aflatda, jaholatda qolganligi va ma'rifatsizligida, deb bildilar. Shuning uchun bulardan qutilishning eng to'g'ri va asosiy yo'li maorif va ma'rifat yo'li, maorifni isloh qilish, deb qaradilar. Ular bu islohotlarni amalga oshirishning zarur ekanligini nafaqat nazariy jihatdan asoslab berdilar, balki o'zlari yangi usulda maktablar ochib, kutubxonalar, qiroatxonalar barpo etib, o'quv qo'llanmalari va darsliklar yozishib o'z g'oyalarini amalga qo'llash yo'lida ham ulkan ishlar qildilar.

Jadidlar Turkistonni eski qoloqlik holatidan qutqarib, uning taraqqiyotini yangi bosqichga chiqarish, xalqning milliy ongini uyg'otib, milliy mustaqillikka erishish uchun faqat maorifni isloh qilish g'oyaalari va ishlari bilan cheklanmagan, balki ular o'z matbuoti – ro'znoma va oynomalarini chiqarishib, xalqning siyosiy ongini o'stirishda jonbozlik qildilar. Ular matbuot sahifalarida hatto hozirgi kunda ham kishilarni to'lqinlantiradigan, ularni hayajonga soladigan qator masalalar va muammolar o'z aksini topadi. Bu masalalarga biz insonning ma'naviy barkamollikka etishida dinning, ilm-fanning, ya'ni diniy va dunyoviy ilmlarning o'rnini to'g'ri anglab etish, huquqiy va iqtisodiy munosabatlarda ham tub islohotlar o'tkazib, huquqiy va iqtisodiy bozor makonini tashkil qilish jarayonini tezlashtirish, taraqqiy etgan ilg'or mamlakatlarga xos siyosiy va demokratik ijtimoiy institutlarni joriy etish, o'ziga xos milliy rivojlanish yo'lini tanlash masala va muammolarni keltirishimiz mumkin.

1905 yildagi birinchi rus inqilobi jadidlar faoliyatini ancha jonlantirib, ularning olib borayotgan tadbirlari Turkistondagi islohotchilik harakatlari Toshkentda Munavvar Qori-Abdurashidxon o'g'li, Abdulla Avloniy, Ismoil Obidov, Ubaydulla Xo'jaev; Samarqandda M.Behbudiy, Hoji Muyon, Akobir Shomansurzoda, Yimandxo'ja Siddiqiy; Namanganda Nosirxon To'ra; Qo'qonda

Obidjon Mahmudov, Ashurali Zohidiy va Po'lat Solievlar rahbarligida shahar aholisi o'rtasida keng avj oladi.

Jadidlarning faoliyatidagi muhim ko'rsatkich - bu nafaqat ularning yangi usuladagi maktablar ochish, balki ularning nashriyot va matbaa ishlarida, oynoma va yilnomalarning ko'plab nashr etishlarida ham namoyon bo'ldi.

Jadidlar, ayniqsa, 1915-1917 yillarda o'z faoliyatlarida ham siyosiy, ham tashkiliy va ham mafkuraviy jihatdan ancha o'sdilar. I jahon urushi Rossiyadagi fevral demokratik inqilob jadidlarning fikrlash tarzini ancha o'zgartirdilar.

Bu vaqtga kelib, ular parlamentar monarxiya tuzumi haqida fuqarolarning davlat organlarini shakllantirishda, qonun chiqarish ishida, davlatni idora qilishda qatnashuvi va ishtiroki haqida yozdilar. Fevral inqilobiga kelib, Turkiston jadidlarining bir qismi (mo'tadil qismi) bir qator keng siyosiy talablarni ilgari surib chiqdilar. Bu talablar: mahalliy tub aholining huquqlarini kengaytirish, o'lkani idora etishni tubdan isloh qilish, tub aholi uchun Davlat Dumasidan muayyan miqdorda deputatlikka o'rin ajratish, asosiy demokratik erkinliklarni ta'min etish va eng muhimi, milliy matbuot erkinligiga erishish, Chor yakka hokimlik tuzumini konstitutsiyaviy idora etish tuzumi bilan almashtirish kabilar edi.

Albatta, jadidchilarning bu talablari keng xalq ommasiga ta'sir qilmay, ularning milliy ongini o'stirmay qolmas edi. Bu paytga kelib jadidlar o'zlarining milliy siyosiy tashkilot va partiyalarini tuzdilar. Natijada, ularning "Sho'roi Islomiya" va "Ittifoq" partiyasi va tashkiloti paydo bo'ldi. Fevral inqilobidan keyin jadidlar mahalliy aholining turli-tuman ijtimoiy qatlamlarni o'z ortlaridan ergashtirib, ularning ongida, fikrlarida va qarashlarida yaktan, yakdil bo'lib birlashishlari, jiplashishlari zaruriyati hissini tug'dirdilar. Biroq oradan ko'p o'tmay, jadidlar Turkistonda tuzilgan vaqtli hukumatning oldingi Chor Rossiyasi davridagi mustamlakachilik siyosatidan voz kechmaganligining guvohi bo'ldilar; ular mustaqillik va muxtoriyat uchun hayot-mamot kurashi vaqti etib kelganini anglab etib, mustamlakachilikni va vaqtli hukumatni qattiq tanqid qilib chiqa boshladilar. Endi jadidlar o'zlarining oldingi konstitutsion monarxiya tuzumi g'oyalaridan voz kechib, Turkistonga Rossiya demokratik federativ respublikasi tarkibida milliy hududiy muxtoriyat berilishini

talab qila boshladilar. Ular davlat mustaqilligi to'g'risidagi o'z g'oyalarini hayotga tadbiiq qilishga, uning amalga oshishini chaqirilajak ta'sis majlisi bilan bog'ladilar.

Jadidlar ta'sis majlisidan o'rin olish uchun juda ko'p urindilar, hatto ular bu jarayonda konservativ qismdan tashkil topgan. "Sho'roi Ulamo" tashkiloti bilan o'zaro birlashish yo'lidan borib, pirovardida "Turk olami markaziyati" partiyasini vujudga keltirdilar. Bularning hammasi xalq ommasining siyosiy ongining o'sishiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Biroq oktyabr davlat to'ntarishi – bolsheviklar partiyasining hokimiyat tepasiga kelishi jadidlarning maqsad niyatlarini amalga oshirishiga monelik qiladi. Shunga qaramay, bolsheviklar hokimiyatining: "Har bir millatning o'z taqdirini o'zi belgilash" haqidagi deklaratsiyasiga asoslanib, jadidlar Qo'qonda "Turkiston muxtoriyati"ni e'lon qildilar. Atigi uch oy yashagan bu muxtoriyat, nihoyat, bolsheviklar tomonidan qonga botirilib, tugatildi. Jadidlar esa kuchli ta'qib ostiga olinib, uning ko'pchilik ilg'or vakillari 1937-1938 yillarda butunlay qirib tashlandi, qolgan-qutganlari esa 1950 yillarga borib butkul tugatildi.

Umuman olganda, jadidchilikning bizning tariximizdagi o'rni va bugungi kun bizning mustaqilligimizni mustahkamlashdagi ahamiyati shundan iboratki, jadidlar birinchi bo'lib mustaqillik milliy mafkurasiga asos soldilar, ular g'aflat uyqusida yotgan mazlum va ezilgan xalqni uyg'otdi, uning ko'zini ochdi, ozodlik, erk, mustaqillik, milliy g'urur, iftixor, tuyg'ularini paydo qildi; ular buyuk tariximiz, falsafiy merosimiz haqida, buyuk ajdodlarimiz, boy madaniyatimiz va ma'naviyatimiz haqida, mustamlaka va istibdod davrida unitila boshlagan qadriyatlarimizni tiklash haqida jar soldilar. Jadidchilarning buyuk tarixiy xizmatlaridan yana biri – ular etilib qolgan muammolarni hal qilishda rivojlanishning evolyutsion yo'li – islohotlar yo'lini ishlab chiqdilar.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. XVII-XX asrlarda Turkiston xalqlari ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayoti haqida nimalarni bilasiz?
2. Turkistonda bu davrda xalqlar o'rtasidagi parokandalik, tushkunlikning sabablarini bilasizmi?

3. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati sabablari nimalardan iborat?
4. Turkistonda jadidchilik harakati qachon yuzaga keldi?
5. Jadidchilik harakati oqimi vakillari qanday ilg'or g'oyalarni ko'tarib chiqishdi?
6. Jadidchilik oqimi vakillarining milliy istiqlol g'oyasini va milliy istiqlol mafkurasini ishlab chiqishidagi o'rni nimalardan iborat?
7. Jadidchilik oqimi vakillari xalqning milliy ongini uyg'otish uchun qanday faoliyatlar olib borishdi?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.2. -T.: O'zbekiston, 1996.
2. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasini xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. -T.: O'zbekiston, 1998.
3. Karimov I.A. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lidan. T.6. -T.: O'zbekiston, 1998.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yohud ahloq. -T.: O'qituvchi 1992.
5. Jumaboev Y. O'zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. -T.: O'qituvchi 1997.
6. Malik Murod. O'zbek qadriyatlari. -T.: Cho'lpon, 1995.
7. Mustaqillik: ilmiy, izohli, ommabop lug'at. -T.: Sharq 1999.
8. Falsafa. O'quv qo'llanma. -T., Sharq 1999.
9. Falsafa. Ma'ruzalar matni. -T., 2000.
10. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y.
11. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.

6-MAVZU: MILLIY ISTIQLOL FALSAFASI

REJA:

- 1. I.A. Karimov – milliy istiqlol falsafasining asoschisi.**
- 2. Milliy istiqlol falsafasining takomil bosqichlari.**
- 3. Milliy istiqlol falsafasining asosiy yo'nalishlari.**

Milliy istiqlol falsafasi - mamlakatimizda yashayotgan barcha fuqarolarning falsafasi, u har bir vatandoshimizning oilasi, jamiyat, el yurt oldidagi o'z burch va mas'uliyatini qay darajada ado etayotganligini ifodalaydigan ma'naviy dunyodir. Fuqaro falsafasining kuchi ularda yashash manfaatining nechog'lik kuchliligidan kelib chiqadi. Shuning uchun ham u to'g'ridan to'g'ri ijtimoiy adolat, erkinlik, inson huquqlari bilan chambarchas bog'lanadi va ular bilan uyg'unlik kasb etadi. Fuqaro qanchalik ongli, mustaqil fikrlovchi, o'z taqdirini yurt, xalq taqdiri bilan bog'lovchi, o'z o'rni va qadriga ega bo'lsa milliy falsafa shuncha ma'noli, jozibali, ta'sirchan va kuchli, yaratuvchan bo'ladi.

Milliy istiqlol falsafasining tamal toshini qo'ygan tarixiy shaxs I. Karimovdir. Ma'lumki, u kishi mamlakatimizning birinchi rahbari sifatida 1989 yil iyunidan ish boshladilar va mustaqillik taqdirini xal qilishni o'z qo'llariga oldilar. Milliy mustaqillik g'oyasining asosiy tamoyillari o'sha yillari ishlendi. U kishining rahbarligida 1989 yil 21 oktyabrda millat ko'zgusi - o'zbek tiliga davlat maqomi berildi. Oradan roppa-rosa besh oyu uch kun o'tgach Respublika Prezidenti (1990 yil 24 mart) lavozimi joriy qilindi. I. Karimov O'zbekiston Oliy kengashi sessiyasida Prezident bo'lib saylandi. Oradan ko'p o'tmay shu yil 20 iyunda u kishi Mustaqillik Dekloratsiyasini qabul qilishning tashabbuskori bo'lib chiqdilar. 1991 yil 31 avgustda mamlakat mustaqilligi e'lon qilindi. Bularning bari milliy mustaqillik g'oyasining dastlabki tantanalaridan edi. Endi hamma gap mustaqillikni himoya etish, uni mustahkamlashda edi.

1991 yilning oxiri va 1992 yilning boshida ko'p narsa va hodisalarda uzilish bo'lib, juda og'ir ahvolga tushib naq ocharchilik ostonasida turar edik. Iqtisodiyotdan tashqari siyosat, ma'naviyat, ijtimoiy hayot sohalarida ham talay muammolar qalashib yotar edi. Mana shu sohalarini tubdan o'zgartirib, mustaqillik zaminida, o'z kuch

qudratimizga ishongan holda nafaqat oyoqqa turishimiz, balki, hech kimning yordamisiz yurib ketishimiz kerak edi. Minglab dolzarb savollarga zudlik bilan, oqilonalik bilan minglab javoblar topish kerak edi. Yurtboshimiz ana shu savollarga «etti marta o'lchab bir kesish» tamoyiliga amal qilgan holda javoblar topdi. Bu javoblar majmuini esa milliy istiqloq falsafasining asosiy g'oyalari majmui tashkil etadi.

1992 yil iyulida bo'lib o'tgan O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining XII chaqiriq X sessiyasida Prezidentimiz **«Bugungi kunda xalqni yakdil qila oladigan ishlar va g'oyalar oz emas, ular ichida eng ulug'i, eng oliyjanobi - O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini ta'minlashdir. Ana shu maqsad, ana shu g'oya atrofida birlashsak, aslo xor bo'lmaymiz, aziz vatandoshlar»**, deb chaqirdilar. Ha, hamma gap mustaqillikni mustahkamlash, unga yorqin kelajak baxshida etish, uni amalga oshirishning aniq yo'l va vositalarini ishlab chiqish, xalqni bunga ishontirish va ularni bu ezgu maqsad yo'lida uyushtirishda edi. Bu murakkab vazifalar yanada o'ktam fikr, qat'iy echimlar, ilhombaxsh g'oyalarni talab qilar edi.

Yurtboshimiz o'zining mazkur sessiyadagi nutqlarida mamlakat oldida turgan barcha muammolarning echimini o'zida ifodalashi mumkin bo'lgan g'oyani - xalqchil, adolatparvar jamiyatni vujudga keltirish g'oyasini ilgari surdilar. Bu g'oya zaminida mamlakat iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va ma'naviy hayotiga bog'liq bo'lgan qarashlar tizimini bayon qilib berdilar va bu qarashlarning oddiy gap emasligiga va ularni amalga oshiruvchi kuchlarning mamlakatda bor ekanligiga, sessiya qatnashchilarini ishontirdilar, hamda Vatan uchun bor kuchu-g'ayrati bilan ishlaydigan fidoiy kishilarsiz O'zbekistonning kelajagini tasavvur etib bo'lmaydi, ular deqonlar orasida ham, ishchilar orasida ham, ziyolilar orasida ham juda ko'plab uchraydi. Bunday insonlar baqiriq-chaqiriq, quruq da'vatlar bilan emas, balki haqiqiy bunyodkorlik bilan mashg'ul. Yangi tariximiz ijodkorlarini har qancha duo qilsak, ularning nomlarini har qancha ulug'lasak arziydi, deb uqtirdilar.

Ijodiy izlanishlar natijasida Prezidentimiz O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li kontsepsiyasini ishlab chiqdilar. Bu kontsepsiyada o'z yo'limizning shart-sharoiti va zaminlari, O'zbekiston demokratik va ijtimoiy adolat jamiyati ekanligi, O'zbekiston - kelajagi buyuk, mustaqil, demokratik, huquqiy davlat,

bu insonparvarlik qoidalariga asoslangan millati, dini, ijtimoiy ahvoli, siyosiy e'tiqodidan qat'iy nazar fuqarolarning huquqlari va erkinliklarini ta'minlab beradigan davlat ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berildi.

Kontseptsiyada milliy manfaatlarining ustuvorligi va teng huquqligi, hamkorlikka asoslangan tashqi siyosatning mohiyati, ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish mustaqil O'zbekistonning ichki siyosatining negizi ekanligi, bunda inson manfaatlariga qaratilgan mehnatni rag'batlantirish, kuchli mexanizmga ega bo'lgan va axolining ijtimoiy nochor bo'lgan qatlamlarini davlat yo'li bilan himoya qilish, mamlakat rivojlanishining ma'naviy-axloqiy negizlari bo'lgan umuminsoniy qadriyatlariga sodiqlik, xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi, vatanparvarlik kabi bosh g'oyaviy tamoyillar ta'riflab berildi. Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish mamlakatda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasi ekanligini ko'rsatib berildi.

Shunday qilib Yurtboshimiz rahnomoligida erkni qo'lga kiritgan halqimiz u kishi rahnomoligida o'z taraqqiyot yo'lining, yangi jamiyat bunyod etishning o'z andozalari hisoblangan bosh g'oyalar tizimiga ham ega bo'ldilar. Biz milliy davlatga hos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy kamolot va taraqqiyot yo'li orqali, barqaror bozor iqtisodiyotiga, ochiq tashqi siyosatga asoslangan demokratik, huquqiy davlatni, fuqarolik jamiyatini, xalqning munosib turmushini, huquqi va erkinligini kafolatlaydigan, milliy qadriyatlarimiz va ma'naviyatimizni qayta tiklash, insonning ma'naviy-axloqiy barkamolligini ta'minlashiga xizmat qiladigan jamiyatni qurishga kirishdik.

Milliy istiqloq falsafasi nazariy asoslarining takomillashuvida 1992 yili 8 dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Mazkur Konstitutsiya bevosita I.A. Karimovning fuqaro huquqi falsafasi, davlat va uning funktsiyalariga oid qarashlari asosida tayyorlandi. Bunda 12-modda bilan Respublikadagi ijtimoiy hayot siyosiy institutlar, mafkuralar va fikrlarning xilma-xilligi asosida rivojlanishi, hech qaysi mafkura davlat falsafasi sifatida o'rnatilish mumkin emasligi belgilab qo'yildi.

Bu milliy falsafamizning naqadar demokratik va gumanistik xarakterga ega ekanligini qonunga ko'ra belgilanishi edi. Konstitutsiyadagi bu modda milliy istiqlol falsafasining tabiatini hamda uning takomillashish mexanizmini ham belgilab berdi.

O'zbekiston Konstitutsiyasi inson falsafasi chuqur va keng ifodalangan muhim hujjatdir. Unda inson, uning hayoti va erki, sha'ni, qadr qimmat va boshqa huquq, erkinliklari muqaddas hisoblanib, davlat himoyasidadir, deyilgan. Unda inson huquqi davlat huquqidan ustun turadi. Yurtboshi aytganlaridek davlat, uning barcha organlari, mansabdor shaxslar inson manfaatlari va huquqlari, uning tinch-totuv hayoti va kelajagini tashkil etish va himoyalash kabi ulug'vor maqsadlarga xizmat qilmog'i lozim.

Asosiy qonunda belgilab qo'yilganidek Respublikamizning barcha fuqarolari bir xil huquq va erkinliklarga ega. Ayni vaqtda unda yagona fuqarolik o'rnatilgan. Haqiqatda ham Prezidentimiz aytganlaridek, har bir shaxs faqat bir davlatning fuqarosi bo'la oladi... Ikki davlat fuqaroligiga mansublik achinarli holdir. Bu bewatanlik bilan barobardir.

Konstitutsiyada fuqarolarimizning shaxsiy huquq va erkinliklari dialektikasi, ularning jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda bevosita hamda vakillari orqali ishtirok etishi, 28-modda bilan esa «har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega» ekanligi belgilab qo'yilgan. Bularning barchasi bir mafkuraning, bir dunyoqarashning yakkahokimligidan qat'iyon voz kechish amaliyotining tantanasi edi. Shu bilan birga bu siyosiy tashkilotlar, mafkuralar va fikrlar xilma-xilligi munosabatining ijtimoiylashib borayotganligining namunasi edi.

Milliy istiqlol falsafasidagi nazariya va amaliyot uyg'unligi uning qudratli mantig'ini yana bir pog'onaga ko'tardi. Yurtboshimiz o'zlarining «Yangi uyni qurmay turib eskisini buzmay» deb nomlangan «Komsomolskaya pravda» muxbiri savollariga bergan javoblarda bugungi kunda butun jahon yaxshi bilgan mashhur besh tamoyilni bayon qildilar. Bu besh tamoyil milliy istiqlol falsafasining bosh nazariy zaminlaridan biri hisoblanadi.

Dunyoda shunday tarixiy shaxslar o'tganki, islohotlar ular nomlari bilan atalgan, chunki ular faoliyati ijtimoiy hayotda va iqtisodiyotda muhim yangi bosqichni boshlab bergan. Ruzveltning

«Yangi kursi», Erxard «Islohoti», Marshall «Rejasi», «Reyganomika, «Tetcherizm» kabilar buning isboti bo'la oladi. Shu o'rinda O'zbekistonda o'tkazilayotgan islohotlarni «Islom Karimov islohotlari» degan tarixiy nom bilan atasak to'g'ri bo'ladi, chunki aytilgan islohotlarning kontseptual asoslari va yo'nalishlari shu kishi tomondan belgilab borilgan va ayni vaqtda islohotlarning o'zi ham I.A.Karimov rahbarligida amalga oshirilmoqda. Shu sababli Yurtboshi olg'a surgan 5 tamoyil jahon jamoatchiligi diqqatini jalb etgani bejiz emas, albatta.

Prezidentimiz olg'a surgan «Ichki iqtisodiy strategiya har qanday mafkura ta'siridan butunlay xoli bo'lishi kerak»,-degan qoida ham ilmiy, ham amaliy jihatdan katta e'tiborga loyiq. Mazkur qoida iqtisodning jamiyat hayoti uchun birlamchiligidan kelib chiqqan. Darhaqiqat, iqtisodiy ta'limot tarixidagi ko'pgina allomalar va davrimizning ulkan olimlari iqtisodiy faoliyat iste'mol ne'matlarini yaratish va ularni o'zlashtirishdan iboratligini, har qanday jamiyat uchun birlamchi ekanligini qayd etishgan. Mana shu g'oya Prezident tomonidan yanada rivojlantirildi. Bu g'oya ahamiyatini faqat O'zbekiston bilan cheklash noto'g'ri, u umuminsoniy mazmun kasb etadi. Uni davlatimizning hozirgi vaziyati bilan sharhlash ham to'g'ri bo'lmaydi, chunki iqtisodning birlamchiligi ham hozirgi, ham kelajak avlod uchun o'z ahamiyatini yo'qotmaydi. Buyuk kelajak sari borish bugundan boshlanadi. Xalqning qornini to'ydiradigan, ustini but qiladigan, unga boshpana beradigan, uning kelajagini bamaylixotir qiladigan kuch bu iqtisodiy faoliyatdir. Xalq boyligini har doim yaratuvchanlik faoliyati oshirgan. Siyosiy muxoliflik, to'qnashuv va to's-to'polon hech qachon moddiy manfaat keltirmagan, aksincha u xo'jalikni vayron qilgan, uni izidan chiqarib xalq farovonligiga putur etkazgan. Bunga ko'p misollar keltirish mumkin. Masalan, «rangli inqilob» amalga oshirilgan mamlakatlar hayotiga bir nazar tashlang.

Agar biz ahil bo'lib, millat el-yurt, vatan manfaati yo'lida bir tan, bir jon bo'lib harakat qilsak, bu konu foyda keltiradi. Biz mustaqillikka erishdik, agar uni iqtisodiy jihatdan ta'minlamasak, baquvvat qilmasak yana qaytadan o'zgalar asoratiga tushib qolishimiz mumkin. Rivojlangan iqtisod yo'q joyda siyosiy mustaqillik ham zaif bo'ladi. Zamonaviy iqtisodga ega bo'lish xalqaro miqyosda obro'-e'tiborga loyiq bo'lish demakdir. Agar AQSh, Yaponiya va Rossiya

iqtisodiy jihatdan rivojlangan bo'lishmaganda xalqaro miqyosda hozirgidek yuksak martabaga ega bo'la olmas edilar, bu turgan gap. Shu haqiqatni unutib bo'lmaydi. Iqtisodning o'z qonun-qoidalari, sir-asrorlari borki, ular bilan hisoblashmaslikning hech bir iloji yo'q. Ular bizning erkimiz, hohishimizdan qat'i nazar o'z kuchini namoyish etaveradi. Iqtisodiy o'sishni investitsiyaga, narxni talab va taklifga, mehnat unumdorligini texnika-texnologiya va ishlovchi malakasiga bog'liq ekanligi kabi qonun-qoidalarni hech kim, hech qachon bekor qila olmaydi. Har doim iqtisod o'z yo'lida boraveradi, uni to'xtatish mumkin emas. Odamlar aytilgan qonun qoidalarni bajo keltirganlaridagina farovon yashashi mumkin. Kimki iqtisod qonunlarini nazar-pisand qilmasa, uning kosasi oqarmaydi.

Iqtisodni xarob qiladigan narsa uni siyosiy kurashga bog'lab qo'yishdir. Prezidentimizning iqtisod mafkuradan xoli bo'lmog'i kerak, degan fikri juda o'rinli va o'ta dolzarbdir. Totalitar iqtisodiy tizim kommunistik mafkura uchun xizmat qildi. Iqtisodiy muammolar echimiga sinfiy-partiyaviy g'oyalar nuqtai nazaridan qarab kelindi. Mafkura iqtisod boshidagi oyboltaga aylanib qoldi.

Bizga sovetlardan o'ta mafkuralashgan iqtisodiy tizim meros qoldi. Bu merosdan qutulish, el boyligini oshirish uchun iqtisod qonunlariga amal qilish, mamlakatda tadbirkorlikka keng yo'l ochish, fuqarolar o'z xatti-harakatlarini iqtisodiy qonunlar talabiga moslashtirishi, qisqasi iqtisodiy zaruriyatga qarab ish tutishi zarur bo'ldi.

Yurtboshi iqtisodni boshqarishda davlat mavqeini ko'tarishga urg'u berdilar. Bu bejiz emas edi albatta. Chunki ko'plab mamlakatlar tajribasi bozor iqtisodiyotiga o'tish jarayonida davlatning iqtisodiy rolining zaiflashishi zarar keltirishini yaqqol ko'rsatadi. U kishining davlat «asosiy islohotchi bo'lmog'i zarur, u eng muhim sohalari siyosatini, ishlab chiqishi va uni izchil amalga oshirishi, jaholatparastlar va konservatorlarning qarshiligini engishi lozim» degan fikri o'ta ahamiyatlidir. Bu mulohaza hozirgi bosqichda bozor iqtisodiga o'tishning xususiyatlarini his etish va chuqur anglashdan kelib chiqadi. G'arb mamlakatlari bozor tizimiga asrlar osha sekin rivojlanish orqali, an'anaviy iqtisodni o'zgartirish yo'li bilan o'tishgan. Mustaqillikni qo'lga kiritgan Sharq mamlakatlari boshqa vaziyatda bozor munosabatlariga kirishadilar. Ular dunyoda

to'plangan tajribaga tayanib bozor iqtisodiga nisbatan qisqa davrda o'tdilar. Ularga G'arbdagi bozor iqtisodi rivojiga xos bo'lgan hamma bosqichlardan o'tishlari shart bo'lmaydi. Ular to'g'ridan-to'g'ri tsivilizatsiyalashgan bozor iqtisodiyotiga o'tdilar. O'zbekiston ham shunday imkoniyatlarga ega. Tsivilizatsiyalashgan bozor iqtisodi bu insonparvar ijtimoiy mo'ljalga ega tartiblanib turuvchi barqaror o'sib boruvchi iqtisoddir. Unga faqat davlatga tayanib o'tish mumkin. Agar shunday iqtisodning shakllanishini o'ziga tashlab qo'yilsa, bu jarayon g'oyat uzoq davom etadi, xalqning keng miqyosda qashshoqlanishi bosqichidan o'tishiga to'g'ri keladi. Bozor iqtisodiga azob-uqubatsiz o'tishni davlat ta'minlashi mumkin. Yangi iqtisod tadbirkorlik erkinligini bildiradi, binobarin, davlat iqtisoddan begonalashib, faqat siyosat bilan mashg'ul bo'ladi deb o'ylash mutlaqo noto'g'ri. Bozor iqtisodi gullab yashnagan mamlakatlarda ham davlat zaif kuch emas, balki faol kuchdir.

Davlatning faolligi uning monopoliyasini aslo bildirmaydi. Davlat antimonopol siyosat yurgizib erkin raqobatga yo'l beradi. Masalaning yana bir muhim jihati borki, O'zbekiston etmish yildan ziyod o'tib davlatlashtirilgan iqtisoddan yangi iqtisodiyotga o'tish sharoitida rivojlanmoqda. Iqtisodni boshqarishning shunday davlat mexanizmi tashkil topdiki, uni birdan yo'qotilsa, bozor mexanizmi paydo bo'lib ulgurmagan sharoitda xo'jalik og'ir ahvolga tushib qolishi mumkin. Boshqarish mexanizmi yo'q joyda iqtisodiy falokat yuz beradi. Bunga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. Shu sababli davlat boshqarish tizginini birdan emas, balki sekin-asta qo'yib yuborish kerak bo'ldi.

Hozirgi iqtisod – umumlashgan iqtisod, uni faqat davlat yo'li bilan isloh etish mumkin, chunki u minglab bir-biriga uzviy bog'lanib munosabat yurituvchi korxonalaridan iboratki, ularning boshini hozirgi davlat qovushtirib turadi. Keng jamoatchilik bilan hamkorlikda qabul qilingan qonunlar asosida davlat rahbarligida islohotlar amalga oshirilmoqda.

I.A.Karimov o'zlarining «Yangi uy qurmay turib eskisini buzmay» risolalarida o'z dasturining uchinchi bandi sifatida hammaning qonunga itoatkor bo'lishi, qonunning hamma narsadan ustun turishini sharhlab o'tadilar. Albatta bu huquqiy masala, lekin uning iqtisodga bevosita aloqasi bor. Gap shundaki, Oliy Majlis qabul

qilgan ko'pgina iqtisodga tegishli qonunlar borki, ular iqtisodiy o'sishga qaratilgan. Rivojlangan iqtisod demokratik davlatning, fuqarolar jamiyatining poydevoridir. Biz demokratik jamiyat sari borar ekanmiz, u erda qonun ustuvorligi mavjudligini unutmay, huquqiy xulqni turmush tarzimizga aylantirishimiz kerak.

Qonun oldida hamma teng. Uni buzishga hech kim haqli emas. Ammo amaliyotda eskichasiga qonunlarni nazar-pisand qilmay, ularni aylanib o'tishga intilishlar bor. Ayniqsa, buni soliq to'g'risidagi qonunlar ijrosida ko'rish mumkin. Qonun yo'li bilan xususiy mulkka ruhsat berildi, ammo ayrim mulkdorlar o'z huquqini ro'kach qilib o'z majburiyatlarini esdan chiqaradilar. Qonunlar barcha mulk shakllari tengligini taqozo etadi. Prezident dasturidagi kuchli ijtimoiy siyosat o'tkazish kontseptsiyasi bu kishining oldinni nixoyatda yaxshi ko'ra bilishdan dalolat beradi. U kishi Sobiq Ittifoq vaqtidayoq O'zbekiston axolisining deyarli yarimi kambag'al qatlarga mansub ekanligini ochiq-oydin qo'rqmasdan ayta oldi va ularni ijtimoiy himoya qilish zarurligini qayd qildi. O'sha vaqtdayoq u kishi tashabusi bilan axolini ijtimoiy himoyalash yuzasidan komissiyalar tuzilganligi yodimizda turibdi. Prezidentimizni ijtimoiy adolat jonbozi kambag'alparvar zot desak xato bo'lmaydi. U kishi dasturida nochor kishilarni davlat va jamoatchilik himoyasiga olish insonparvarlik davlat siyosatining negizida turishidan dalolat beradi. Bu masalani faqat bozor iqtisodiga o'tish bilan bog'lash etarli emas, chunki bozor haqida gap bo'lmagan vaqtda ham unga Yurtboshi asosiy e'tiborini jalb etgan edi. Ko'p sonli kishilarning kambag'al bo'lishi totalitar iqtisodiy tuzumdan qolgan meros edi. Ijtimoiy masalaning jiddiylashuvini oldindan idrok etib, uni bartaraf etish chora-tadbirlarini qo'llash Prezident siyosatining istiqbolga qaratilganligidan darak beradi. O'zbekistonning o'z xususiyatlarini nazarda tutib, «Karaxt qilib davolash» deb atalgan usul-ommaviy qashshoqlashish orqali bozor iqtisodiga o'tish ya'ni, iqtisodni jonlashtirishning Polshada sinab ko'rilgan islohot usuli inkor etildi. Bu usulning qo'llanilishi o'zi kambag'al bo'lgan kishilarni o'ta qashshoqlantirishi mumkin edi. Prezident bu usul bizga qo'l kelmasligini ochiq va dadil aytdi. Biz tanlagan yo'lning o'ziga xosligi ham shundaki, faqat axoli nochor qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish orqaligina bozor munosabatlariga o'tiladi. Gap shundaki bozor iqtisodi turmushimizni farovon qilishda muhim vosita bo'lishi kerak.

Agar u ommaviy qashshoqlanishga olib kelsa, bunday iqtisodiyot hech kimga keragi yo'q. Tajriba ko'rsatganidek, iqtisodi xali baquvvat bo'lmagan mamlakatlarda ijtimoiy kafolatni jamoalar ta'minlay olmaydi, ayniqsa ular ishlamaydigan kishilarni himoya qila olmaydilar. Shu sababli bizning davlat mazkur axoli toifasini o'z himoyasiga oladi.

Endilikda O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotida yangi bosqich-tub o'zgarishlar davri boshlandi. Birinchi galda mehnat taqsimotini axolining mehnatga bo'lgan qiziqishidan va manfaatdorligidan kelib chiqqan holda amalga oshirish talab qilinadi. Ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarish hisobiga mehnatchilar imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanishni amalga oshirish oqibatida axolining ishga yaroqli bo'lgan barcha qismini ijtimoiy mehnatga jalb qilish, ish bilan ta'minlangan ishsizlarni faollik dunyosiga olib kirish, ko'pchilikni boqimandalik psixologiyasidan qutqarish kerak bo'ladi.

O'sha yillarda davlat byudjeti daromad qismining 40 foizi axoliga dotatsiya sifatida qaytarilgan edi. Bu axolining ehtiyojmand qismini ijtimoiy jihatdan muhofaza qilishda katta rol o'ynadi. O'shanda «Kelgusida biz sekin-sekin erkin narx belgilanishiga o'tamiz,-degandi I.Karimov, bozor munosabatlariga o'tish sharoitida axolini ijtimoiy himoyalash masalalariga bag'ishlangan kengashda.- Bunda har bir ehtiyojmand oilalarga kommunal xizmat haqqini to'lash, tovarlar sotib olish uchun dotatsiya berildi. Axolini ijtimoiy himoyalash bundan so'ng ham muntazam davom ettirildi.

Erkin narx-navo, mehnat qilish uchun qulay ijtimoiy huquqiy sharoitning yaratilishi axoliga turmush darajasini ko'tarish uchun talay imkoniyatlarni ochib berdi. Fuqaroning yashash manbai faqat korxonadagi ishigina bo'lib qolmasdan, yana kamida ikki-uch xil faoliyat unga qo'shimcha daromad keltirishi kerak. Iqtisodiy ehtiyojmand axoliga ham ma'qul bo'lgan ish o'rinlarini uyushtirish, ularning hayotini qiziqarli va barakali qilishga imkon bergan bo'lar edi. Hali bizda xizmat ko'rsatish sohasi ochilmagan qo'riq. Mehnatga layoqatlilar orasida nisbat 80:20 bo'lmog'i ya'ni har bir moddiy ne'matlarni yaratuvchiga 4 ta xizmat ko'rsatuvchi to'g'ri kelmog'i lozim. Bu nisbatga axolining yoshlar, ijtimoiy himoyaga muhtoj qismlari kirmaydi.

Axolini ijtimoiy himoya qilish har qanday sharoitda Prezidentimiz ichki siyosatining markaziy yo'nalishidir. Bu yo'nalish Respublikaning har bir taraqqiyot bosqichida yangi mazmun, mohiyat bilan boyib boraveradi. Bunday iqtisodiy taraqqiyot, mavjudlik qonunlari ustuvorlik rolini o'ynaydi va bu savobli ishga nafaqat mehnatga yaroqli, balki nafaqaxo'rlarning ham katta qismi tortiladi. Yurtboshimizning el bilan bamaslaxat qabul qilgan qarorlari va fikrlari xalqimizning ko'pchilik qismida ro'yxushlik va minnatdorchilik kayfiyatini barqaror kayfiyatga aylantirmoqda.

I.A.Karimov bir necha bor islohot o'tkazishda qashshoqlikka yo'l qo'yib bo'lmaydi, uni ehtiyotlik bilan sekin asta o'tkazish zarurligini ta'kidladi. Mazkur ko'rsatma ham chuqur mulohazalar natijasidir. Darhaqiqat, o'ylamay netmay turib hech bir iqtisodiy muammoni echib bo'lmaydi.

Shuni aytish kifoyaki, islohot biz uchun mutlaqo yangi iqtisodiy tizimni, bozor tizimini yaratishi kerak. Yangilik hech qachon birdan paydo bo'lmaydi. Har doim yangi iqtisodga bosqichma-bosqich borilgan. Bozor iqtisodi ham shu qoidadan xoli emas.

Islohot negizida yaratuvchanlik, ijodkorlik yotadi. Agar shoshmashosharlikka yo'l qo'yilsa, bunyodkorlikka erishilmaydi. Yana shuni unutmaslik kerakki, totalitar planli iqtisod bilan erkin bozor iqtisodi o'rtasida hech bir umumiylik yo'q, ular zid iqtisodiy tizimdir. Ular bir-birining bag'rida hosil bo'lmaydi.

Totalitar iqtisodning bozor iqtisodiga aylanishi bosqichma-bosqich boradi deb ko'rsatdilar yurtboshi. Albatta, mamlakatning bozor iqtisodiga kirib borishi o'z-o'zidan, osonlikcha kechmaydi. Chunki, bizda bozor munosabatlariga o'tishga halaqit beruvchi bir necha omillar bor edi.

Shulardan eng muhimi - «Buyuk sotsializm sharofati» bilan hammaning ko'r-ko'rona tengligi to'g'risidagi afsonaviy bir fikrdir. Bunga ko'ra, mulk xilma-xilligi bozor munosabatlari xalqni albatta kapitalizmga olib keladi, natijada boy-boyga kambag'al-kambag'alga ajraladi. Shuning uchun yomon bo'lsa ham kambag'al yashasak ham shu eski tartiblar bizni qoniqtiradi, hech qanday bozor munosabatlari bizlarga kerak emas degan konservativ fikrdir. Ikkinchisi esa yana shu sotsializmdan meros bo'lib qolgani markazdan buyruqlar asosida boshqarishdir. Bularni bartaraf qilish uzoq davrni o'z ichiga oladi.

Bozor iqtisodiga o'tish uchun zamin hozirlab borish zarur. Buning uchun avval iqtisodga oid bozor iqtisodini yaratishni ko'zlagan yuridik qonunlar qabul etilishi, bozorga xizmat qiluvchi tashkilot va idoralar (komertsiya banklari, birjalar, savdo uylari, konsalting, innovatsiya, investitsiya, marketing, auditor firmalari, auksionerlar, yaxshi ishlaydigan transport va aloqa kommunikatsiyasi) yuzaga kelishi shart. Eng muhimi bozor iqtisodiga xos milliy tizim shakllanishi shart. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarib, uni xususiylashtirish zarur bo'ladi. Xilma xil mulkchilik va turli xo'jalik yuritish usullari joriy etilmasa, bozor iqtisodiga xos raqobatchilik tizimi paydo bo'lmaydi.

Ha, bozor munosabatlarining o'z mantig'i bor. Kim kuchli, aqlli, tadbirkor, savodli, xunarmand, cho'rt kesar, mehnatsevar, tavakkalchi, to'g'ri bo'lsa u yaxshi yashaydi, boyiydi. Kim tanbal, xunarsiz va ilmsiz bo'lsa u albatta qashshoq yashashga majbur. Bozor har bir insonning o'z taqdirini o'zi belgilashi uchun keng imkoniyatlar yaratib beradi. Bu o'quv-tarbiya ishlarimizning ko'p jihatlarini qayta ko'rib chiqishimizni talab qiladi. Bolalarning yoshlikdan tadbirkorlikka, ishbilarmonlikga, erkinlikka o'rgatmog'imiz kerak, xalqni uzoq vaqt qiynab kelgan «o'zbeklarning qo'lidan hech narsa kelmaydi», degan «tafakkur» sirtmog'idan olib chiqmog'imiz, respublikamiz fuqarolarini Yaponiya, AQSh, Germaniya fuqarolari singari bilimdon va ishchan fuqarolar darajasiga olib chiqmog'imiz kerak.

Bozor munosabatlariga o'tish kompleks tayyorgarlikni talab qiladi. Shulardan eng muhimi, bozor iqtisodiyotiga o'tishning zarur ekanligini anglash, unga o'tishning murakkab ekanligiga bu jarayon bir qator iqtisodiy ijtimoiy qiyinchiliklarni boshdan kechirishga bizlarni majbur etishligini tushunishdir.

Erkin narx-navoga o'tish bozor iqtisodiyotiga o'tishning muhim elementi ekanligini hammamiz yaxshi bilamiz. Odatda narx-navo erkinligi, mulkchilik xilma-xilligi erkin ishlab chiqarish raqobatining mahsuli bo'lmog'i kerak. Bugungi erkin narx-navo moddiy ne'matlarni erkin ishlab chiqarish bilan bog'lanmagan holda amalga oshadi.

Bu holat nazarimizda hammamizni xushyorlikka, javobgarlikka, his qilishga, iqtisodiy, siyosiy hayotni aktiv va sinchkovlik bilan tahlil qilishga, ertangi kunni-to'g'rirog'i, oqibatni hisobga olgan holda

qadam qo'yishga o'rgatmog'i kerak. Bozor munosabatlari faqat tavakalchilikni emas, balki jiddiy hisob-kitobni, voqealarni oldindan ko'ra bilishni, tahlilni, halollik, mardlik, qonunga qattiq amal qilishni ham taqozo qiladi.

Ob'ektiv, sub'ektiv faktorlar hisobiga vujudga kelayotgan iqtisodiy qiyinchiliklar respublikadagi barcha imkoniyatlarni inventarizatsiya qilishni, ulardan foydalanishning barcha vositalarini keng ko'lamda ishga solishni talab qiladi. Shulardan biri respublikadagi ishchi kuchidan effektiv foydalanishdir.

Iqtisodchilarimiz hisob-kitobiga qaraganda, respublikamizda ishsizlar soni mo'ljaldagidan ko'proqni tashkil etadi. Bunga yo'l bermaslik uchun, mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va korxonalaridan xususiylashtirish, turli-tuman mulk shakllarini qaror toptirishni tezlashtirish va kengaytirish, xorijiy davlatlar bilan hamkorlikda katta-kichik korxonalarni vujudga keltirishni yanada ko'paytirish, chet el kapitalining katta miqdorda kirib kelishini ta'minlash lozim. Bundan tashqari respublika iqtisodiy taraqqiyoti yo'nalishlarini vaqtida oldindan to'g'ri aniqlab olish va shunga mos holda ishchi kuchlarini tayyorlab berish va ularning erkin taqsimlanishiga sharoit yaratish ham bu masalani oqilona hal qilishga ko'maklashadi. Bugungi kunda ishchi kuchlariga talab va taklifni uyushtiruvchi tashkilotlar alohida-alohida mavjuddir. Endi tezlik bilan ishchi kuchlariga aloqador bo'lgan tashkilotlar, korxonalarni zamonaviy kompyuterlar yordamida bir-biri bilan bog'lashimiz kerak.

Respublikamiz boy zaminga ega. Uning eri oltin bilan barobar. Nazarimda masala shu oltin erni avaylab, asrab, ishlatishdadir. Biz turg'unlik yillarida qo'riq-bo'z erlarni ayovsiz o'zlashtirganimiz bilan maqtanib yurdik. Shular hisobiga mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirib, hosildorlik yildan-yilga oshib bormoqda, deb gerdaydik. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hatto bugun ham kechagi singari ko'pchilik xo'jalik rahbarlari iqtisodiy masalalarga eskichasiga-ekstensiv tafakkur bilan yondashmoqdalar. Biz erdan intensiv foydalanishga, har bir qarich erning hosildorligini oshirishga ko'chmas ekanmiz, har bir qarich erni o'z egasiga bermas ekanmiz, unda ishlayotgan mehnatkashning qo'l-oyog'ini erkin qo'ymas ekanmiz, xalqimizning qornini ham to'ydira olmaymiz, badavlat ham qila olmaymiz.

Umuman, respublika qishloq xo'jaligi endi-endi bozor munosabatlariga kirayotgan paytlar edi. U paytda qishloq xo'jaligining istiqbollari ko'pchilikni tashvishga solganligi tabiiy hol edi, albatta masalani hal qilish bo'yicha ayrimlar zudlik bilan kolxoz va sovxozlarni tugatib, ularning erlarini va boshqa moddiy boyliklarini dehqonlarga berishni va hatto sotib yuborishni taklif qilsa, ayrimlar, buning radikal aksi bo'lgan variantlarni taklif qilishdi. Masalaga davlatimiz rahbari dialektik yondoshish kerakligini ko'rsatdi. Biz hohlaymizmi-yo'qmi, xo'jaligimizning bundan keyingi istiqbolini belgilash bozor munosabatlari mexanizmlarini hisobga olgan holda hal qilish mumkin, halos. Chunki shoshmashosharlik bilan kolxoz-kooperativ va davlat mulkini birdan tugatish o'rinsiz bo'lib, katta zarar keltirishi mumkin edi.

O'tish davrida kolxoz kooperativ, davlat mulki iqtisodiy mustaqillik uchun o'ziga xos tayanch bo'lib xizmat qiladi. Uning fermerlarga va boshqa shu turdagi xo'jaliklarga har jihatdan yordami katta edi. Kelajakda esa uning asosida dehqonlar, fermerlarning, mulkdor dehqonlarning yangi tipdagi umumiy xo'jaliklarining paydo bo'lishiga shart-sharoitlar etilib kelmoqda edi.

Shu o'rinda qishloq axolisini ish bilan ta'minlash, ularning turmush darajasini ko'tarish masalasi ham dolzarb masalalardan bir edi. Buni hal etishda qishloq xo'jalik mahsulotlarini hatto respublikadagi yirik shaharlarga tashib o'tirmasdan u ishlab chiqarilgan hududning o'zida qayta ishlashni yo'lga qo'yish, buning uchun xususiy kichik korxonalarni, chet el firmalari bilan qo'shma korxonalarni qurishga zudlik bilan kirishishning, qishloq xo'jalik ishining mavsumiyligini hisobga olib, ekin tikanlar yig'ishtirib olingandan keyin uni joylarda qayta ishlash bilan shug'ullanish uchun keng imkoniyatlarni vujudga keltirishning, azaldan qishloq ahlimiz o'z hunarlari bilan-do'ppisi, choyshabi, etik-maxsisi, pichog'i, duradgorligi, kulolchiligi bilan mashhur bo'lgan xalqning bu amaliy faoliyatiga bozor ruhini berishning, tezroq shaharlarimizdagi turar joyga ko'ra ro'yxatga olish masalasini soddalashtirish kabilarning roli benihoya edi.

O'sha kunlarda ichki bozorni himoya qilish, xalqni oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash bo'yicha jiddiy choralar ko'rildi. Bu chora-tadbirlarning hammasi axolining, birinchidan bozor

munosabatlariga o'tishlarida o'zlarini o'nqlab olishlari uchun, ikkinchidan esa, eng muhimi, bozor munosabatlariga ularning aktiv kirib borishlari uchun yaratilgan shart-sharoit edi. «Yotib eganga tog' ham chidamas» deydi dono xalqimiz. Axoli qanday shart-sharoitda yashamasin, agar u qaysi bir darajada ishlab chiqarishda ishtirok etmasa, uni uzoq vaqt hech kim ochlik va muhtojlikdan qutqara olmaydi. Chet el sadaqasiga, yordamiga umidvor bo'lib, unga ko'z tikib yotish, tayyor narsa va hodisalarnigina pullab kun kechirishga moslashish halokatning alomatidir.

Bozor iqtisodi ko'pchilik o'ylaganicha oddiy bir narsa emas. U murakkab va ko'p qirrali iqtisod, uning belgilarini birin-ketin shakllantirish mumkin. Bozor iqtisodiga o'tishni sun'iy ravishda sharoitni hisobga olmay jadallashtirish ham unga o'tishni paysalga solib, orqaga surish ham o'rinsizdir. Bizning buyuk kelajagimiz bozor iqtisodiga o'tish bilan bog'liq kechdi va kechmoqda. Bas shunday ekan, sharoit etilishiga qarab bozor iqtisodiga bosqichma-bosqich va izchillik bilan o'tib borishimiz turgan gap edi.

Iqtisodiyotning siyosatdan ustuvorligi va bunda iqtisodiyot mafkuradan xoli bo'lishi kerakligi, davlatning bosh islohotchiligi, qonunga itoatkorlik, kuchli ijtimoiy siyosat, bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o'tish tom mazmuni bilan milliy istiqloq falsafamizning shunday o'q tomiriki uning yordamida, oxir oqibatda xilma xil murakkab unsurlardan iborat bo'lgan, jamiyat bir butun organizmga aylanadi. U XX-XXI asrning noyob intellektual fenomeni sifatida jahon hamjamiyatining iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy auditoriyalarda o'z o'zni, o'z ovozi, o'z qadri va mavqeiga ega bo'ldi.

Ammo I.A. Karimov aytganlari singari millat bor ekan, milliy davlat bor ekan uning mustaqilligi va erkinligiga ma'naviyat va urf odatlariga tahdid soladigan, uni o'z ta'siriga olish, uning ustidan xukmronlik qilish, uning boyligidan o'z manfaati yo'lida foydalanishiga qaratilgan intilish va harakatlar doimiy xavf sifatida saqlanib qolishi muqarrar. Shu ma'noda, xavf-xatarga qarshi asosiy qurol sifatida yurtimizda yashayotgan har bir inson, avvalo, unib-o'sib kelayotgan yangi avlodning o'rtasida ma'naviy-ma'rifiy faoliyatimizni yuksak darajaga ko'tarishning ahamiyati beqiyosdir.

Shu bois Prezidentimiz 1993 yili aprel oyida bir guruh yozuvchilar bilan uchrashib, odamlarga shuni anglatish kerakki, bizga

berilgan imkoniyat 100 yilda bir marta kelishi mumkin. Asosiy masala shundan iboratki, mustaqillikni saqlab qolishimiz, uni kelajak avlodlarga eson-omon etkazishimiz, uning qadrini to'g'ri tushuntirishimiz lozim. Endi qaddimizni ko'tarishimiz kerak. Bizning erimiz, el yurtimiz endi-endi erkin nafas olyapdi. Lekin odamning tabiati shundayki, qiyinchilik, og'irchilik bilan kelgan narsaning qadriga etadi, agar biron narsa engil yo'l bilan qo'lga kiritilsa, uning ahamiyatini tushunmaydi, qadriga etmaydi. Qiyinchilik bilan, qayta-qayta talofatlar evaziga mana shunday istiqbolga erishsa, uni qo'lda qurol bilan saqlaydi, kerak bo'lsa jonini fido qiladi. Shuni unutmash kerakki, istiqbolimiz osonlikcha qo'lga kiritilgani yo'q. O'zbekistonning bugun faqat bitta yo'li bor, u ham bo'lsa - o'zining mustaqilligini mustahkamlab, faqat olg'a yurishdir. Boshqa yo'l yo'q degan edilar. Bu yo'lda sobit qadam bo'lishligimiz uchun xalqimiz mustaqillik sharofati bilan qo'lga kiritilgan bebaho qadriyatlarni chuqur anglashlari uni bilishlari, e'zozlashlari kerak bo'ladi. Ona tilimizning, azaliy xaq-huquqlarimizning tiklanganligi, haqiqiy o'zbekona urf-odatlarimizning hayotdan o'z o'rnini olayotganligi, qadriyatlarimizning o'z o'rnini topayotganligi, dinning yuksak madaniyat, ma'naviyat shaklida tiklanishi, rivojlanishimizda madad berayotganligi - bebaho kuchdir.

Biz mamlakatimizda yashiyotgan 120 dan ortiq millat vakillarining bir-biri bilan jiplashib, bir-biriga mehri, oqibatli bo'lib borayotganligi, kelajakka ishonch bilan qarab, tinch totuv yashayotganligi, mehnat qilayotganligi, vatan, vatandoshlik tuyg'usi eski mafkuraviy qobiqlaridan xalos bo'lib, o'zning asl qiyofasini topayotganligi, tabiiy boyliklarimiz biz uchun ishlayotganligi, endi u boyliklardan tejab-tergab, omilkorlik bilan kelajak uchun foydalanish kerak ekanligini anglab turmush tarzimizga aylantirishimiz kerak, degan falsafa tobora chuqurlashib bordi. Mafkuraviy ishlarimizning bosh vazifalaridan biri-mustaqillik qadrini, o'zligimizni anglash va bularni kundalik turmush ongimizga turmush tarzimizga aylanishini ta'minlashdan iborat bo'lib bordi.

Milliy istiqlol falsafasi evolyutsiyasida I. A. Karimovning "O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li" risolasida ko'rsatilgan, huquqiy-demokratik davlatchilikka asoslangan adolatli jamiyat qurish g'oyasining yaratilganligi muhim o'rin egallaydi.

Mustaqil turmushimiz mohiyatidan kelib chiqadigan qonuniy, demokratik davlatchilikka asoslangan adolatli jamiyat ham ijtimoiy-siyosiy, ham falsafiy-badiiy ideal-istiqbol bo'lmog'i kerak. Mazkur idealning mazmuni, uni tamoyillar, tizimlarining takomili qonuniy-demokratik davlatchilikka asoslangan adolatli jamiyatni qaror toptirish jarayonini ifodalalmog'i va unga xizmat qilmog'i lozim. Mustaqillikni mustahkamlash jarayonida mamlakatimiz ijtimoiy-siyosiy ideali bo'lgan jamiyatda, davlatchilik shu darajada rivojlanadiki qonunchilik shu qadar mustahkamlanadiki, natijada davlat har bir fuqaroda, har bir fuqaro esa davlatda mavjud bo'ladi.

Qonunga itoat qilish, uni bajarish, unga bo'lgan hurmat respublika har bir fuqarosining kundalik hayot tarziga, refleksiga aylanib qoladi. Shuning uchun istiqbol falsafasining birinchi jihatini ijtimoiy hayotda qonunning ustuvorligini ta'minlash tashkil qilmog'i kerak, degan fikr tashkil etadi.

Boy hajm va mazmunga ega bo'lgan rivojlanish va taraqqiyot falsafasi o'z-o'zidan qaror topmaydi. Bunda qonunchilikni yanada kuchaytirish, ijtimoiy intizomni keng ko'lamda tezroq qaror toptirish va uni kundalik hayot intizomiga aylantirish muhim ahamiyatga egadir. El yaxshiligi, tinchligi, erkinligi uchun talab qilinadigan har qanday intizom choralari (ba'zan tartibbuzarlarga nisbatan zo'rlik ishlatish ham) o'zini oqlagan va idealga etishish uchun xizmat qilgan.

Rivojlanish va taraqqiyot falsafasining muhim jhati va asosini iqtisodiyot falsafasi tashkil etadi. Albatta, bu – ko'pchilik mutaxassislar hamkorligida, respublikamizning milliy, geografik, iqtisodiy xususiyatlarini, iqtisodiy taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuchlarning iqtisodiy istiqbollari hisobga olgan holda, batafsil ko'rib chiqiladigan katta masaladir. Ayni vaqtda ishlashi kerak bo'lgan rivojlanish va taraqqiyot falsafasining muhim jihatini, real xarakterini belgilashda iqtisodiy nazariyaning roli benihoya kattadir. Unda axolining iqtisodiy turmush darajasi, hayot tarzining sifat ko'rsatkichlari muhim rol o'ynaydi.

Ma'lumki, O'zbekistonda mustaqillikka erishgunga qadar mulkning barcha ko'rinishi davlat ixtiyorida bo'lib, to'g'rirog'i, davlat yagona mulk egasi edi. Mafkura ham shu mulk munosabatlaridan kelib chiqqan holda unga xizmat qilar edi. Bugun mamlakatimiz o'z

boshidan o'tish davrini kechirmoqda. Mulkning asosiy qismi hozir ham davlat ixtiyoridadir. Lekin mulkchilikning xilma-xil shakllari asta-sekinlik bilan iqtisodiy munosabatlarga kirib kelmoqda.

Endi ijtimoiy-siyosiy idealga erishish uchun biz qanday iqtisodiy nazariga asoslanmog'imiz kerak? Albatta, demokratik davlatda fuqaro qaysi bir shakl va hajmda bo'lmasin u mulkka egalikka aloqador bo'lmog'i, uning faoliyati va mavjudligi qonun bilan muhofaza qilinmog'i lozim. Nazariya shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda AQSh yoki Evropa mamlakatlariga xos bozor munosabatlarining qaror topishiga ancha bor. Uzoq yillar davomida yoppasiga ijtimoiylashgan mulk hukmron bo'lgan davlatda yoppasiga xususiylikka aloqadar bo'lgan mulkchilikni qaror toptirish ancha-muncha qiyin. Shu boisdan falsafamizning iqtisodiy asosini bizningcha, birinchidan, davlat va xususiylikka aloqador mulk shakllarining bab-baravar rivojlanishini ta'minlash, ikkinchidan esa, xususiylikka aloqador bo'lgan shakllarning ixtisoslashuvi, integratsiya va kooperatsiyasiga keng yo'l ochib berish, axolining mulkka nisbatan begonalashuviga to'liq barham berishga erishish, tadbirkorlarga keng imkoniyat yaratib beruvchi iqtisodiy munosabatlar dinamikasini qaror toptirish qonunlari tashkil qilmog'i kerak.

Iqtisodiy nazariyani ishlab chiqishda, albatta mustaqil Respublikamizning muammolari, shart-sharoitlaridan kelib chiqildi. Ayni vaqtda mamalakatimiz har bir iqtisodiy taraqqiyot bosqichining muammolari va talablarining echimini umumiy ijtimoiy-siyosiy maqsadga bo'ysindirgan holda amalga oshirishga harakat qilindi. Chunki, qonuniy-demokratik davlatchilikka asoslangan jamiyatda hal qiluvchi vazifani davlat va mo'tadil kooperatsiya xarakteriga ega bo'lgan xususiy mulkchilikning ustunligi tashkil qiladi. Mulkchilikning bu ikki sohasida mehnat qilayotganlar ongiga vatan boyligi, qudratini ko'tarish, uning eri, suvi va havosi musaffoligini ta'minlash bobidagi javobgarlik hissiyoti, katta harf bilan yozilgan – Vatanparvarlik ona suti bilan kirmog'i lozim.

Mazkur talablar milliy istiqloq falsafasining yadrosi bo'lgan milliy istiqloq g'oyasining o'zagini – ozod va obod Vatan farovon hayotni barpo etishning tarkibiy qismini tashkil etadi.

Ma'lumki, mafkura – ijtimoiy-tarixiy hodisa. U ma'lum bir ijtimoiy guruh, sinf, millat, davlat, jamiyat manfaatini ifodalovchi va himoya qiluvchi siyosiy, huquqiy, falsafiy, axloqiy, badiiy va diniy g'oyalar qarashlar tizimidir. O'zbekistonning milliy istiqlol falsafasi vatanimiz o'z taraqqiyot yo'lining besh qoidasiga, vatanparvarlik va insonparvarlik dunyoqarashiga asoslangan, qonuniy-demokratik davlatchilik negizida adolat jamiyatini qaror toptirishda elni jipslantiruvchi, uyushtiruvchi nazariy vosita va ma'noviy omildir.

Mustaqil O'zbekistonda birorta sinf, ijtimoiy guruh emas, balki xalq davlat hokimiyatining birdan-bir manbai va egasidir. Unda davlat hokimiyati xalq manfaatini ko'zlab va O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi hamda uning asosida qabul qilingan qonunlar vakolat bergan idoralar tomonidagina amalga oshiriladi. Jamiyatning biron bir siyosiy partiya, jamoat birlashmasi, ijtimoiy harakat yoki alohida shaxs O'zbekiston xalqi nomidan ish olib borishga haqli emas, hamda yuqorida aytilgani singari hech qaysi mafkura davlat mafkurasi sifatida o'rnatilishi mumkin emas.

Respublika Konstitutsiyasining bu qaydlari muhim nazariy va amaliy ahamiyatga egadir. Demak, O'zbekistonda sotsializmdagidek yagona bir ishchilar sinfi, uning siyosiy aqli bo'lgan bolsheviklar partiyasi mafkurasi emas, balki millatidan, ijtimoiy guruhga bo'lgan munosabatidan qat'i nazar, jami fuqarolarni o'zida mujassamlashtirgan O'zbekiston xalqining tub manfaatlarini ifodalaydigan mafkura umummillat mafkurasi bo'lmog'i lozim.

Demak, mamlakatimiz mafkurasi bittagina sinf, ijtimoiy guruh yoki millatning manfaatiga xizmat qilmaydi. Bizda bir millat, partiya, sinf mafkurasi hukmron mafkura bo'la olmaydi. Mamlakat mafkurasi umummilliy mafkura bo'lib qoladi.

Albatta, ijtimoiy-siyosiy hayotning demokratiyalashuvi jarayonida turli ijtimoiy guruh va qatlamlarning manfaatlarini ifodalovchi siyosiy partiyalar, tashkilotlar mavjud bo'ladi va yana yangilari vujudga kelaveradi. Ular o'z siyosiy dasturlarini ishlab chiqadilar. Masala ana shu xilma-xillikka ega bo'lgan siyosiy partiyalarning mafkuraviy platformalarini yagona milliy falsafa konsensusiga olib kelinishida va O'zbekistonda qonuniy-demokratik

davlatchilikka asoslangan adolat jamiyatini barpo qilishda, undan keng foydalanishdadir.

Yagona davlat mafkurasining asosini Vatan tuyg'usi tashkil qiladi. Vatan uy, ko'cha, shahar, qishloq, daryo, tog' kabilarning jamidan iborat bo'lgan geografik yoki matematik tushuncha emas. Balki u ana shu uyni uy qilgan ota-ona, opa-singil, ko'chani ko'cha, mahallani mahalla qilgan qadrdon insonlar, ularning shu uyga, ko'chaga, mahallaga bo'lgan mehr-oqibati, ularning bir-birlarini qadrlashlaridan boshlanadigan tabiiy-ijtimoiy tushunchadir. Uning mazmuni, mohiyati, qadri, Vatanni bilish jarayonida kengayib, chuqurlashib, ortib boraverdi.

Mafkurada muhim o'rinni milliy iftixor egallaydi. Milliy iftixor va Vatanparvarlik bir-birini to'ldiruvchi qadriyatlaridir. Vatanparvarlikda o'zi tug'ilib o'sgan va ajdodlar kindik qoni to'kilgan o'lkaga bo'lgan mehr-oqibat ifodalansa, milliy iftixorda shu o'lkani o'lka qilgan, uning qadriyatlarini bunyod etgan xalqqa ta'zim, o'zini shu elning bir qismi, deb g'urur bilan his etish ifodalanadi.

Bizning milliy istiqlol mafkuramiz milliy iftixor, vatanparvarlikni shakllantirish uchun xizmat qiladi. Chunki u davlatimizning barcha fuqarolarini ulug' maqsad yo'lida yurakdan birlashtirish vazifasini ado etadi.

Milliy istiqlol falsafasi takomilida, milliy istiqlol g'oyasining yaratilishida Prezidentimizning 1993 yilning bahorida yozuvchilar bilan bo'lgan uchrashuvi katta ahamiyatga ega bo'ldi: "Biz mahalliychilikka, guruhbozlikka chek qo'yishimiz zarur. Bunday narsa va hodisalarni oramizdan ko'tarib tashlash kerak. Bu ishimizga halaqit beradi. Dunyoda o'zbek millati bitta. U xorazmlikmi, farg'onalikmi, surxondaryolikmi farqi yo'q - o'zbekdir", - deb kuyunib gapirgan edilar.

Milliy istiqlolni mustahkamlashning muhim to'siqlardan biri ana shu mahalliychilikdir. Bu feodal er egaligi, hokimligi, qaramligi, manfaatidan meros qolgan psixologiya. Buni harakatga keltiruvchi narsa, albatta, iqtisodiy-siyosiy manfaatlardir. Bundan maqsad biron amalni egallab olish, uni saqlab qolish, mol-dunyo orttirishdir. Bu ijtimoiy g'ovni tafakkurni o'zgartirish bilan, iqtisodiy yo'l bilan,

fuqarolarning iqtisodiy manfaatdorligini xilma-xil vositalar orqali kengaytirish, bozor munosabatlarining keng imkoniyatlaridan foydalanish va ijtimoiy, siyosiy yo'llar bilan olib tashlash mumkin. Millatda umumiy iqtisodiy manfaatdorlik psixologiyasi shakllangandagina, butun mamlakatda yashayotgan barcha millat, elat vakillari bir tuyg'u bilan yashaydi. Albatta bir millat tuyg'usi bilan yashash, respublikada yashayotgan barcha rus, qozoq, tatar, koreyslar va boshqa yuzdan ortiq xalq va etnografik grupp vakillarining o'zbek bo'lib qolishi degani emas. Mazkur jarayonda har bir xalq uzoq asrlar davomida o'zligini saqlab qoladi. Ularning til xilma-xilligi, urf-odat rang-barangligi saqlanib qoladi. Lekin ulardagi siyosiy tabiatga ega bo'lgan millatchilik tarixiy sahnadan ketadi. Umum iqtisodiy manfaat, tinchlik va osoyishtalikni saqlash, uni yaratishga intilish, farovonlik umummilliy iftixor tuyg'usini kasb etadi. Ayni vaqtda turli millatlarga xos bo'lgan etnografik xilma-xillik turmushimizni rang-barang qiladi, hayot go'zalligining taftini oshiradi.

Biz milliy iftixor haqida gapirganimizda xalqimizning ko'hna tarixini mukammal o'rganishimiz va undan bugungi kun uchun zarur bo'lgan barcha saboqlarni olmog'imiz zarur ekanligini alohida qayd qilmog'imiz zarur. Xalqimizning azaliy an'analari, urf odatlarini tiklamog'imiz, uni hozirgi zamon mazmuni bilan boyitmog'imiz zarur. Lekin bugun bizning oldimizda turgan bosh masala mustaqillikni mustahkamlash, taraqqiyotning eng qulay yo'liga tayanib, qisqa vaqt ichida jahonning eng ilg'or mamlakatlari qatoriga o'tib olishdir. Til ham, yozuv ham, imlo ham, atamalar ham, qadriyatlar, din ham shu maqsad uchun ishlamog'i kerak. Qaysi bir tildan kirib kelgan, qaysi bir davrda axolining juda tor qismi uchungina tushunarli bo'lgan atamalar bilan hozirgi zamon o'zbek tilini to'latish, uning belini sindirish, o'zligimizni bilish uchun qilinayotgan harakat emas. Aksincha, bu bizni taraqqiyotdan chetlatish, o'rta asrlar qorong'uligi tomon etaklashdan boshqa hech narsa emas.

Vatanparvarlik tushunchasi, birinchi galda bizni o'zaro birlashtirib turgan O'zbekistonlik deb atalmish umumiy bitta ijtimoiy-siyosiy birlikdan kelib chiqmog'i kerak. O'zbekiston ruslar, qozoqlar, koreyslar uchun ham "o'lsam ayrilmayman quchoqlaringdan", deb

ataluvchi ma'naviy qadriyat bo'lishi kerak. Uning sha'ni, obro'si, qadri-qimmati unda yashayotgan har bir millat vakilining sha'ni, obro'si, qadri-qimmati bo'lishi kerak.

Inson qadr-qimmati bilan tirik. U qorni uchun yig'lamaydi, balki qadri uchun yig'laydi, dard chekadi. Respublikada yashayotgan har bir fuqaro shu mamlakat qadrining bir misqoli. Shu misqollarni ulug'lash orqali Vatanimiz qadri ulug'lanadi. Nazarimda, ana shu qarashlarni biz ijtimoiy-gumanitar fanlar bo'yicha bo'ladimi, aniq, mutaxassislikka oid fanlar bo'yicha bo'ladimi, o'tiladigan darslar uchrashuv, suhbatlarda, turli ma'rifiy-madaniy tadbirlar orqali Yoshlarimiz ongiga singdirmog'imiz zarur. Bu mustaqillik falsafasining etakchi jihatlari hisoblanadi deb o'ylayman.

Milliy istiqlol falsafasining yana bir muhim jihatini oddiy insoniy qonunlarni o'zida mujassamlovchi axloqiy qadriyatlar tashkil etadi. Unda vatanga mehr, milliy iftixorning tub mohiyati o'z ifodasini topadi. Istiqlol, taraqqiyot axloqi o'zida bir jihatdan o'zbek xalqining boy axloqiy xazinasining qaymog'ini ifodalasa, ikkinchi jihatdan, u XX-XXI asrga xos umuminsoniy axloqiy fikr, qarashlar yig'indisidan ham iborat bo'lmog'i kerak.

Albatta, biz uchun Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy, Naqshband axloqiy merosi benihoya qadrlil. Ammo ularni qanday bo'lsa shundayligicha hozirgi davr axloqiy munosabatlariga ko'chirib bo'lmaydi. Chunki xalqimiz yangi muhitda, yangi ijtimoiy munosabatlar sharoitida yangi niyatlar bilan yashamoqda. Biz xalqning shu kunga qadar saqlab, avaylab kelgan, zamonaviy ruhiga moslashib, hayotiy lashib kelgan axloqiy norma, qarash va qadriyatlariga istiqlol ruhini berishimiz kerak bo'ladi.

Xalqimizning o'zligini tashkil qiladigan milliy axloq ham qotib qolgan axloq emas. Balki u yangi sifatlar bilan boyishi kerak bo'lgan, ayni vaqtda boshqa millat, xalq axloqiga oziq bo'ladigan va undan oziq oladigan axloqdir.

Milliy istiqlol, taraqqiyot axloqimizning menimcha bosh kategoriyalari mustaqillikni mustahkamlash, ahillik, vatanga mehr hisoblanadi. Mustaqillikni mustahkamlash – burch sifatida fuqarolarimiz faoliyatining axloqiy tarzi bo'lmog'i kerak. Mustaqillikni mustahkamlash uchun sen nima qilding, degan savol

tashqaridan emas, balki ichkaridan, har bir kishining yuragidan uning o'ziga berilmog'i kerak. U shu fikr bilan yashamog'i kerak.

Prezidentimiz aytganlaridek, agar ahil bo'lsak, o'zimizdan sotqin chiqmasa, o'zbek xalqini hech kim engamaydi. Oramizda ertani o'ylamaydigan, shaxsiy manfaatlarini xalq, vatan manfaatlaridan yuqori qo'yadigan kimsalar bo'lmasligi uchun ziyolilar bizlarga ko'mak berishlari lozim. Toki bundaylar odamlar fikrini chalg'itmasin. Avvalo vijdon toza bo'lishi kerak. Bugun hammamiz millatimiz, xalqimizning, davlatimizning kelajagi hal bo'layotgan nozik davrda yashayapmiz. Demak, har birimiz bu davrda axloqiy burchimizni yaxshi anglamog'imiz zarur. O'shanda axloqiy qadriyatning ta'sir kuchi yanada oshadi.

Mustaqillikni mustahkamlash tuyg'usi, ahillik tuyg'usi, vatanga mehr tuyg'usidan kelib chiqadi va katta harflar bilan yoziladigan axloqiy siyosatni - Vatanparvarlikni ifodalaydi.

Yurtboshimizning milliy falsafa haqidagi ta'limotlari uning 1995 yilda yozilgan «O'zbekistonning siyosiy - ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolning asosiy tamoyillari» nomli asarida yanada boyitildi.

Mazkur nazariyaning asosiy jihatlarini a) islohotlar-yangicha tafakkur, yangicha izlanishlar mevasi ekanligi. Biroq xar qanday islohot ham avvalo inson manfaatiga xizmat qilishi, uning hayot sinovidan o'tishi kerak va yangi jamiyatning ehtiyojlariga asoslanishi lozimligini; b) odamlarning tafakkuri va ijtimoiy saviyasi bilan demokratik o'zgarishlar darajasi va su'ratlari bir-biriga mos bo'lmog'i lozimligi; v) demokratiya tantanasi uchun tinimsiz aqliy va jismoniy mehnat qilish, hayotning achchiq-chuchugini obdon tortish, qiyinchiliklarni boshdan o'tkazish, og'ir sinov va kurashlarga mardona bardosh berish bilan erishish mumkin ekanligini; g) demokratik jarayonlar xalqimiz milliy madaniyatning o'ziga xos jihatlarini, uning tabiatini o'zida mujassam etmog'i kerakligi tashkil etadi.

Demokratiya to'g'risidagi xamjamiyatlik g'oyasi, jamoatchilik fikrining ustuvorligi zaminida shakillanadi. Bizning mamlakatimizda demokratik jarayonlar xalqimizning qonunni hurmat qilish, qonunga itoat etish kabi fazilatlariga mos rivojlanishi zarur. Axloqiy, ma'naviy qadriyatlarimiz siyosiy munosabatlarda ustuvorlik kasb etmog'i lozim.

Bundan tashqari asarda biz shunchaki demokratik jamiyat emas, balki demokratik odil jamiyat qurmoqchi ekanligimiz, bunda adolat va xaqiqat g'oyasi ijtimoiy hayotimizning barcha tomonlarini qamrab olmog'i darkorligi, adolat va xaqiqat g'oyasi qonunchilik faoliyatimizning zamini, bosh yo'nalishi bo'lmog'i shart, davlat jamiyatning keskin tabaqalanishiga oshib-toshib ketgan boylaru, kambag'al qashshoqlarga bo'linib ketishiga yo'l qo'ymasligi kerakligi, asarda ijtimoiy munosabatlarni demokratiyalashuvi, mulkni xaqiqiy egalari qo'lga berishni tezlashtirish, tadbirkorlik uchun keng yo'l ochib berish va mulkdorda yangi mulk egasi hissiyatini tarbiyalash, kishilarimizning mustaqil fikrlash salohiyatiga ega bo'lishligiga erishish, texnikaviy bilim, murakkab texnologiyani egallash qobiliyati ma'naviy barkamollik, mustaqil tafakkur bilan borishiga erishish lozim ekanligi alohida uqtirilgan.

Islom dini - bu ota bobolarimiz dini, u biz uchun ham imon, ham axloq, ham diyonat, ham ma'rifat, ekanligiga ishonchni tarbiyalashning muhimligiga jiddiy ahamiyat berildi.

Sharqona axloq odob va umumbashariy g'oyalar ruhida jismoniy kamol topgan sog'lom avlodni tarbiyalash, O'zbekistonning istiqboli va istiqloli xaqida qayg'urishni, o'zning va o'z xalqining, vatanning qadr qiymati, or-nomusini saqlab, uni himoya qilish yuksak g'oyalar, fikriy kashfiyotlar, niyatlar og'ushida mehnat qilib, iste'dodi, bor imkoniyatini, kerak bo'lsa jonini yurt istiqboli, eliga baxshida etish ongini shakllantirish mustaqillik tafakkurining muhim jihatlari ekanligi belgilab berildi.

Albatta, istiqlol g'oyasi asosida taraqqiyotning tadrijiy amalga oshishi ushbu g'oyani yanada oydinlashtirishni taqazo qildi. Shu bois Prezidentimiz o'zlarining «Vatan sajdagox kabi muqaddasdir» asarida yurtimiz taqdiri, kelajagimiz uchun ishonch va qat'iyat bilan kurashadigan barcha kuchlarni birlashtiruvchi, kimni qaysi siyosiy kuch yoki partiya tarafdori bo'lishidan qat'iy nazar ularning intilishini yaqinlashtiruvchi nuqtalarni bilishi muhim ahamiyatga ega deb ko'rsatiladi.

Xalqimizni birlashtiradigan, ko'taradigan, ulug' maqsadlarga chorlaydigan g'oyalar tizimida muhim o'rinni, a) soxta obro' topishga urinish, urug'chilik, guruhchilik, mahalliychilik, oshna-og'aynigarchilik, nafs balosidan halos bo'lib, barcha kuch

quvvatlarimizni, sayi harakatlarimizni, xudo ato etgan aql zakovatimizni yurtimizda tinchlik, osayishtalik, barqarorlikni saqlashga safarbar qilish; b) mustaqilligimizni, davlatchiligimizni mustahkamlash uchun, iqtisodimizni istiqbolli, erkin bozor yo'lini izchil davom ettirish uchun kurashish; v)inson huquqlari va erkinliklari, uning farovon hayotini har bir oilaning to'kin-sochin dasturxonini ta'minlashga sharoit yaratish; g) kelajagimizni, davlatimiz, yurtimiz tinchligini, uning xavfsizligini mustahkamlash, yomon ko'zlardan asrash ishiga o'zimizni baxshida etish kabi muqaddas maqsadlar egallaydi.

Yurtimizning milliy istiqlol falsafasining nazariyasi va amalyotini yaratishlarida uning 1998 yili «Tafakkur» jurnali bosh muxarriri savollariga began javoblari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Bunda I.Karimov milliy g'oyaning, millatni birlashtiruvchi bayroq ekanligi, mafkurasiz odam, jamiyat, davlat o'z yo'lini yo'qotishligi, mafkura o'tmish va kelajak o'rtasidagi oltin ko'prik ekanligi, jamiyatimiz mafkurasi - xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat qilishligi kabi yo'naltiruvchanlik, uyushtiruvchanlik, boshqaruvchanlik vazifalarini ko'rsatib berdilar.

Tarixdan shu narsa ayonki har qanday ijtimoiy, tarixiy birlik, ijtimoiy guruh, davlat siyosiy tizim o'z manfaatiga ko'ra mavjud bo'lgan. Bu manfaatlar g'oyalarda o'z ifodasini topgan. Tabiatlariga ko'ra ular bunyodkor yoki vayronkor g'oyalardan iborat bo'lganlar. Har bir g'oya makonda kengayishga, zamonda abadiylikka intilgan, ijtimoiy borliqda bo'sh joy qoldirish imkonini bermagan. Qaysi bir mafkura bo'shlik qilsa uning o'rnini egallashga bir necha mafkuralar shay bo'lib turgan. Bu hol kecha ham shunday bo'lgan, bugun ham shundaydir va ertaga ham shunday bo'lib qoladi. Bu birinchidan.

Ikkinchidan esa, g'oyani, fikrni ta'qiq bilan, ma'muriy choralar bilan engib bo'lmaydi. G'oyaga qarshi faqat g'oya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat ma'rifat bilan bahsga kirishish, olishish mumkin.

Uchinchidan, bunday kurashni amalga oshirish uchun ikki omil zarur, ulardan biri jamiyatning, jamiyat ahlining mustahkam va ravshan mafkurasi, o'z oldiga qo'ygan aniq maqsadi, dasturi bo'lmog'i kerak. Bu dastur, maqsad aniq hisob-kitoblar, chuqur tahlil, o'tkir aqlga, iymon e'tiqodga, yaxshilikka yo'naltirilgan bo'lmog'i

lozim. Shunday maqsadlarning umri boqiydir. Axoli fikr qaramligi tafakkur qulligidan ozod bo'lgan bo'lmog'i lozim. U mustaqil fikr, qarash, baho sohibi bo'lmog'i kerak. Mana shu ikki omil bir biriga mos tushganidagina g'oyaga qarshi g'oya bilan kurasha olish mumkin.

Albatta g'oya, nazariyalar, ijtimoiy guruhlar, millatning, jamiyatning buyuk mutafakkirlari tomonidan yaratiladi. Ularning qarashlari g'oyalari orqali millat, jamiyat o'zini biladi, taniydi, o'ziga baho beradi, xalqaro hamjamiyatda o'rnini biladi. Ana shularni bilish va baholash uchun ma'naviy-siyosiy ong takomil topgan bo'lmog'i lozim.

Yurtboshimiz mazkur savol va javoblarda mafkuraning tarixiy aniqligiga va uni bir kun yoki bir yilda yaratib bo'lmasligi, mafkuraning shakllanishi va shakllantirilib borishligi haqida to'xtalib, mafkurani shakllantirish jarayonida, avvalambor, mamlakatimizning butun hayoti, o'tmishi, kelajagiga butun taqdiri bilan qayg'uradigan, Vatan qismatini o'z qismati deb biladigan keng jamoatchilikning ilg'or dunyoqarash va tafakkuriga asoslanish lozim deb ko'rsatdilar.

Jamiyatimiz falsafasi shu jamiyatning tayanchi bo'lmish oddiy inson va uning manfaatini ifoda etishi, xalqimizning bexatar, tinchomon, farovon, badavlat turmushga erishishi uchun kuch g'ayrat manbai bo'lishi lozim, deb ko'rsatdilar.

Milliy g'oya nimalarni o'zida mujassamlashtirishi va qanday talablarga javob berishi kerak degan savolni qo'yib unga Yurtboshimiz shunday javob berdilar. Birinchidan, milliy falsafa o'zligimizni, muqaddas an'analarimizni anglash tuyg'ularini, xalqimizning ko'p asrlar davomida shakllangan ezgu-orzularini, jamiyatimiz oldiga qo'yilgan oliy maqsad va vazifalarni qamrab olishi shart;

Ikkinchidan, bu jamiyatimizda bugun mavjud bo'lgan xilma xil fikrlar va g'oyalar, erkin qarashlardan, xar qanday toifalar va guruhlarning intilishlari va dunyoqarashidan qat'iy nazar, ularning barchasini yagona milliy bayroq atrofida birlashtiradigan, xalqimiz va davlatimizning daxlsizligini asraydigan, el-yurtimizni eng buyuk maqsadlar sari chorlaydigan yagona g'oya-mafkura bo'lishi kerak;

Uchinchidan, milliy mafkuramiz har qanday millatchilik va shunga o'xshagan unsurlardan, boshqa elat va xalqlarni mensimaslik, ularni kamsitish kayfiyati va qarashlardan mutlaq xoli bo'lib, qo'shni

davlat va xalqlar, umuman jahon xamjamiyatida, xalkaro maydonda o'zimizga munosib hurmat va izzat qozonishda poydevor va rahnamo bo'lishi kerak.

To'rtinchidan, milliy g'oya birinchi navbatda yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek olijanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur.

Beshinchidan, u Vatanimizning shonli o'tmishi va buyuk kelajagini uzviy bog'lab turishga, o'zimizni ulug' ajdodlarimiz boqiy merosining munosib vorislari deb his qilish, shu bilan birga, jahon va zamonning umumbashariy yutuqlariga erishmoqqa yo'l ochib beradigan va shu maqsadlarga muttasil da'vat qiladigan g'oya bo'lishi kerak.

Albatta mafkuraning yuqorida keltirilgan funktsiyalari fidokor jamiyatda ogohlik, onglilik, fidoiylilik yuqori bo'lganda ishlaydi. Ana shu ko'rsatkichlarga ega bo'lish uchun intilishimiz lozim. Mazkur intilishda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning yuqori saviyada bajarilishi muhim ahamiyatga egadir.

Mazkur dasturning ikkinchi bosqichi yakunlandi. Ko'plab akademik litsey, kasb-hunar kolejlari qurildi, maktab, oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining moddiy-texnik zaminlari mustahkamlanib bordi, darsliklar, o'quv qo'llanmalari sifat jihatidan yangilandi, o'quv jarayonlariga yangi pedagogik texnologiya keng joriy etildi. Natijada insonning hayotdagi o'z o'rnini topishi tezlashdi, yoshlarni muayyan bir ixtisosga ega qilib hayotga yo'llanma berish jamiyatimizning potentsial kuchlarini ro'yobga chiqarish imkoniyatlarini tobora kengaytirdi. Kuch bilim va tafakkurda ekanligiga xalqimiz tobora ishonch hosil qilmoqda.

Milliy istiqlol falsafasining g'oyaviy va nazariy asoslarini yaratishda Prezidentimizning 2000 yil, 6 aprelida milliy istiqlol g'oyasi kontseptsiyasining asosiy tamoyillariga bag'ishlab ilmiy va ijodiy jamoatchilik vakillari bilan uchrashuvda bildirgan fikrlari g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Bu uchrashuvda Yurtboshimiz jamiyat, davlat bor ekan har qanday millat, xalq o'zining milliy g'oyasi, milliy falsafasini aniqlab olishga harakat qilishini ta'kidlab, odamlarimiz milliy falsafa, milliy g'oya deganda biz qanday maqsad, qanday amaliy yo'nalishlarni

ko'zda tutishimizni aniq bilsinlar, yurtimizning har bir fuqarosi uni o'zining g'oyasi deb bilsin, hamda biz milliy g'oya, milliy falsafa nima uchun, kim uchun kerak, uning ma'no-mohiyati nimadan iborat, degan muhim masalaga yana bir bor aniqlik kiritib olishimiz darkor, deb ko'rsatdilar.

Mazkur aniqlik o'z ichiga quyidagilarni oladi:

O'zining kelajagini ko'rmoqchi va qurmoqchi bo'lgan har qanday davlat yoxud jamiyat, albatta o'z milliy g'oyasiga suyanishi va tayanishi zarur. Tabiiyki, davlat tizimi, uni boshqarish, olib borilayotgan siyosat avvalo aniq va ravshan ifodalangan mafkura asosiga o'rnatilmog'i lozim. Bunga ko'ra oldin g'oya paydo bo'ladi, undan keyin g'oya asosida mafkura, mafkura asosida esa tizim, siyosat paydo bo'ladi. Ammo ongni, tafakkurni o'zgartirmasdan turib, biz ko'zlagan oliy maqsad-ozod va obod jamiyatni barpo etib bo'lmaydi;

Bugun biz totalitar tuzumdan erkin va ozod tuzumga o'tish sharoitida yashamoqdamiz. O'tishning kurashlarsiz amalga oshmasligini hammamiz bilamiz. Xalqimiz va jamiyatimizni mana shu davrda yangi ufqlar sari boshlash, da'vat qilishda maqsadlarimiz aniq bo'lishi kerak. Bunday maqsadlarga esa avvalo chuqur o'ylangan va puxta ishlangan mafkura asosida etishish mumkin;

Kelajagimiz bo'lgan yoshlarimiz qanday g'oya asosida, qanday g'oya negizida tarbiya olishi, qanday ezgu maqsadlarga intilishi kerak. Qanday mafkura va tafakkur ular uchun qurol bo'lib xizmat qilmog'i lozim. Bu savollarga atroflicha va chuqur mazmunli javoblar topmoq lozim;

Tarbiyaviy – axloqiy masalalarda, ma'naviy hayotda, kerak bo'lsa, milliy manfaatimizga mos keladigan siyosatni izchil olib borishda o'z yo'limizni yo'qotmasligimiz uchun hech qanday g'oyaviy bo'shliqqa yo'l qo'ymasligimiz darkor;

Milliy g'oya millatimizning, xalqimizning o'zligini anglashiga, o'zining milliy qadriyatlarini, urf-odatlarini yo'qotmasdan, ularni tiklab, avaylab, e'zozlab, yangi o'sib kelayotgan avlodga etkazib berish uchun xizmat qilishi kerak;

Milliy g'oya ikki beqiyos omilga tayanadi. Bularning birinchisi xalqimizning azaliy an'analari, udumlari, tili, dini, ruhiyati, milliy qadriyatlari, dunyoqarashi va tafakkuri bo'lsa, ularning ikkinchisi

zamonaviy, umumbashariy, umuminsoniy yutuqlar, qadriyatlar, madaniyat hisoblanadi;

Milliy g'oya hech qanday shaklda davlat g'oyasi maqomiga ko'tarilmasligi, aylanmasligi kerak. U jamiyatimizdagi fikrlar rang-barangligi, g'oyalar xilma-xilligini saqlagan holda, ularni bir-biri bilan munozara qilishga, kurashishga, bahslashuvga, har qanday partiya, harakat, har qaysi inson, fuqaroning o'z fikrini erkin ifoda etishi va uni himoya qilishiga tazyiq ko'rsatmasligi lozim.

2000 yilning iyul oyida Prezidentimiz «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javob berdi, milliy g'oyani yaratish va uni turmush tarzimizga aylantirish tarixiy zaruriyat ekanligini, endi yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar ko'p narsani hal qilishligini, mafkura dunyosida bo'shliqqa yo'l qo'yib bo'lmasligini, mustaqilligimizga xavf solib turgan kuchlar va ularga qarshi kurashning birdan bir vositasi odamlarimiz ekanligi ko'rsatib berildi. Asarda "*... Xalq, - deb yozgan edi Prezident, - o'zining ming yillik an'ana va tajribalarida, so'nmas xotirasi va buyuk tuyg'ulari bilan yashab kelayotgan qudratli kuch. Yolg'onga, aldovga duch kelgan paytda uning asriy qadriyatlari, doimo uyg'oq vijdoni tilga kiradi, nohaqlikka, qabihlikka qarshi kurashga da'vat etadi*". Milliy mafkura – bu xalqning, millatning o'tda yonmaydigan, suvda cho'kmaydigan o'lmas e'tiqodidir.

Milliy istiqloq falsafasining takomillashishida I.Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomli kitobining roli katta bo'ldi.

Kitobning tarixiy ahamiyati, uning bugungi kun uchun benihoya dolzarb bo'lgan O'zbekiston va unga chegaradosh bo'lgan mamlakatlarga aloqador bo'lgan xavfsizlikni ta'minlash, barqarorlik va sobitqadam rivojlanish muammosiga bag'ishlanganligidadir.

Takror aytamiz, hayot bor ekan unga hamisha xavf yo'ldoshdir. Ammo hamma gap insonning ana shu xavfni qay darajada anglaganligi, baholaganligida va ayni vaqtda ana shu xavfni bartaraf qilishning yo'llarini aql ko'zi, donolik bilan topa bilganligida. Kitobda mamlakat xavfsizligiga tahdidning mintaqaviy mojarolar, diniy ekstremizm va fundamentalizm, buyuk davlatchilik shovinizmi va agressiv millatchilik, etnik va millatlararo ziddiyatlar, korrupsiya va jinoyatchilik, mahalliychilik va urug'-aymoqchilik munosabatlari,

ekologik muammolar kabi asosiy yo'nalishlarni ko'rsatish bilan yurtimiz, mintaqamiz xavfsizligi tahdidining aniq anatomiyasini ochib berilgan.

Mamlakat, hudud xavfining aniq zaminlarining keltirilishi jahon jamoatchiligi, siyosatchilari uchun ham shu mintaqada yashaydigan, ertangi kunini qadrllovchi har bir sog'lom inson uchun ham, «ogoh bo'ling odamlar» degandek va ayni vaqtda ulardan mazkur xavflarni cheklash va ularni tarqatmaslikka aql-idrokingiz, tajribangiz, qat'iyatingiz etadimi, degan savolni qo'ymoqda.

Mamlakatimiz qo'lga kiritgan mustaqillik, uning mohiyati, ahamiyati mustaqillik yillarining zalvorli odimlari, uning achchiq va totli damlari, mustaqillik yillarida iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy, ma'naviy sohada amalga oshirilgan ishlar, ularning qadri va ahamiyati benazir asrlarga tatishligini ko'rasiz.

Mamlakatda qaror topgan barqarorlik mintaqada siyosiy muvozanatni saqlab qolish, hamda jo'shqin va sobitqadam rivojlanish muhitini yaratish, jahon hamjamiyatida munosib sherikchilik munosabatlarga faol kirib borish, inson erkinligi va tengligini qaror toptirish yo'lida muhim omil rolini o'ynadi. Bugun biz XXI asrda jahon iqtisodiyoti, madaniyati va siyosatida munosib o'rin egallashda qodir ekanligimizni his qilib turibmiz.

Mazkur hissiyot bugungi kunda yuragida o'ti bor, O'zbekiston mening Vatanim degan har bir fidoiy fuqaromiz tomonidan jiddiy anglanmog'i kerak. Bunday ong kitobda keltirilganidek, «jamiyatni birlashtiradi, jipslashtiradi har bir kishiga o'zining ma'suliyatini, o'z o'lkasi, jonajon Vatanining tarixi va hayotidagi murakkab voqealarga daxldorligini puxta o'ylash, yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Ana shularning hammasini tushunishgina o'tish bosqichida yangilanish va jamiyatni isloh qilish yo'lida o'z boshidan kechirishiga to'g'ri kelgan juda ko'p qiyinchiliklar va mashaqqatlarini engishda odamga kuch va qat'iyat bag'ishlashi mumkin».

Kitobda xavfsizligimizga tahdid solib turgan muammolarning aniq keltirilishi ayni vaqtda unda jamiyatimiz to'xtovsiz va barqaror rivojlanib borayotganligining ko'rsatilishi biz yashayotgan mintaqada geografik-siyosiy muvozanatning saqlanishini ta'minlovchi ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi, milliy davlatchilikni shakllantirish va fuqarolik jamiyati asoslarini

shakllantirish, bozor munosabatlarini qaror toptirish va mulkdorlar sinfini shakllantirish; kuchli ijtimoiy siyosat va axoli ijtimoiy faolligining ortishi; geografik-strategik imkoniyatlar va tabiiy xom ashyo resurslari; inson salohiyati, ijtimoiy va ishlab chiqarish infrastrukturasi; keng ko'lamli o'zgarishlar va hamkorlik kafolatlari; jahon hamjamiyati bilan hamkorlik kabi aniq omillar bilan to'ldirilgan.

So'zsiz benihoya murakkab hisoblanuvchi siyosat olamidagi sharoitlar va imkoniyatlar mutanosibli, qo'yilgan aniq vazifalarning aniq echimlarini topa bilish chuqur nazariy tahlil, maqsad aniqligi, donolik saltanati, buyuk vatan fidoyiligining mevasi bo'lishi mumkin halos. Inson o'zining butun borlig'i, xuzur-halovatini, aql idrokini xalqining, Vatanining ertangi kuniga uning huquqi tantanasiga, kelajak avlodi oldidagi burchiga butunlay baxshida qilgan holdagina yuqorida keltirilgan xavf va uni bartaraf qilish, taraqqiyot kafolatlarini benihoya darajada uyg'un ko'rsatib bera olishi mumkin halos. Bunday holat bilishda vahiylik nomi bilan ataladi. Vahiylik esa butun boshli yurt, xalq taqdirida buyuk burilish qilgan insonlargagina xos sifatdir. Yuqorida aytilganlaridan kelib chiqib tarixiy ahamiyati xavfsizligimizga tahdid bo'lib turgan muammolarga qarshi tura oladigan faktorlarning dona-dona qilib sanab berilishidadir deb bilamiz.

Kitobda keltirilgan barqarorlik shartlari hamda taraqqiyot kafolatlarining har birining o'rni o'z-o'zi bilan o'lchanadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan ular orasida ma'naviy qadriyatlar va milliy o'zlikni anglashning tiklanishi alohida salohiyatga ega. Chunki, kitobda keltirilganidek «biron bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay turib o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi» deb ko'rsatilgan. Bu fikr milliy istiqlol falsafasi javohirlaridan eng muhimidir.

Kitobda XXI asr O'zbekiston axolisi uchun qanday keladi, kishilar turmushi kechagidan qanchalik yaxshiroq bo'ladi?, mamlakatimizning yangi ming yillikda mustahkam, og'ishmay va barqaror rivojlanishini kafolatlaydigan qanday imkoniyatlari bor?, jahonning barcha mamlakatlari bilan o'zaro manfaatli, har tomonlama keng hamkorlik qilishimiz uchun nimalarni taklif eta olamiz?, degan

savollar qo'yilgan. Bunday savollarni qo'yish kishidan ma'naviyat bobida salohiyatni, siyosiy aql-idrok bilan ma'naviy jasoratning yuksak mushtarakligini, insonni ulug'lash, inson deb yashash hayot mezoniga aylanganligini talab qiladi. Shunday insongina har qanday xavfga qarshi tura oladi, o'z «meniga» ega bo'ladi, barqarorlik va taraqqiyot omili bo'la oladi.

Bugungi kunda erkin demokratik jamiyatni qaror toptirish, bilan bab-baravar kishilarimizni erkin fikrlashga o'rgatish, kelajakka ishonchini orttira borish, ularni eski ong va shuur tazyiqidan qutqarish bobida jiddiy ishlar olib borilmoqda. Bu ishda Prezidentimizning 2000 yil 9 sentyabridan chiqargan «Ma'naviyat va ma'rifat jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida»gi farmonlari muhim burilish nuqtasi bo'ldi. Mazkur farmonning o'rni va roli bugungi kunda benihoyadir. Chunki, O'zbekistonning mustaqilligini mustahkamlash, mamlakatda iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy islohotlarni chuqurlashtirish, kishilarda yuksak ma'naviy fazilatlarni kamol toptirish, milliy falsafani takomillashtirish, yoshlarni boy madaniy merosimiz, tarixiy an'analarimizga, umuminsoniy qadriyatlarga hurmat e'tibor, Vatanga mehr-muhabbat, istiqloq g'oyalariga sadoqat ruhida tarbiyalashdek ezgu niyatlar yurtimizda olib borilayotgan ma'naviy va ma'rifiy faoliyatning mazmunini yanada boyitishni, uning jabhalari esa kuchaytirishni talab qilmoqda. Bunda Yurtboshimiz o'z kitoblarida ko'rsatganlaridek «tarix xotirasi, xalqning, jonajon o'lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o'zlikni anglash, ta'bir joiz bo'lsa, milliy iftixorini tiklash va o'stirish jarayonida g'oyat muhim o'rin tutadi».

Milliy g'ururni shakllantirish benihoya murakkab jarayon bo'lib, uning bosh yo'nalishlarini mamlakatda olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy ishlar tashkil qiladi. Bunda davlat ma'naviy qadriyatlar, ma'naviy munosabatlarni vujudga keltirish, shakllantirish, hamda o'ziga qadar yaratilgan ma'naviy qadriyatlardan foydalanish bobida talay talablarni ishlab chiqadi va jamiyat a'zolariga aniq ma'naviy ideallarga binoan yondoshadi, fuqarolarning xatti harakatlari, qarashlari, turmush tarzi ham ana shu idealga mos kelishni istaydi. Chunki shunday holdagina fuqaro barqarorlik va taraqqiyotning ongli,

ijodkor sohibiga aylanadi. Shundagina undagi shaxsiy manfaatdorlik ijtimoiy, umumvatan manfaatdorligi bilan uyg'unlashadi.

Ijtimoiy hayotimizni isloh qilish va yangilash boshlanib ketganligi bois ma'naviy madaniyatning qudratli qatlamlari ochildi. Ular xalq ruhiyatini vatanparvarlik, milliy iftihar, butun dunyo uchun bag'rikenglik tomon keskin o'zgartirib yubordi. Bu esa xalq ruhi qudratining birinchi belgisidir. Bu ruh shu qadar yorqin va o'ziga xoski, u integratsiyadan aslo cho'chimaydi, u jahon hamjamiyatining uzviy bir qismiga aylanishga harakat qiladi.

O'zbek xalqi ruhining tiklanishi, O'zbekistonda yashayotgan barcha xalqlarning umumiy ruhiyatga xulq-atvor falsafasiga ega bo'lishi, umummilliy totuvlik manbaining qaror topishi istiqloq yillarining bosh yakunlaridan biridir. Ayni vaqtda istalgan ichki va tashqi xavfga qarshi tura oladigan, bundan keyingi ravnaqimizga zamin bo'la oladigan buyuk qudrat mavjuddir.

Ma'naviy qadriyatlarning yana bir qudratli manbai an'anaviy oila va qarindoshlik munosabatlari odobidan iboratdir. Kattalarni hurmat qilish, o'zaro yordamlashish, kelajak avlod haqida g'amxo'rlik qilish, mazkur axloqning asosiy tamoyillari va insonni ma'naviy poklash, yuksaltirishning bosh vositalari ham hisoblanadi. Ma'lumki, Sovet tuzumi mazkur an'anaviy ijtimoiy qadriyatni barbod qildi. Ayniqsa qatag'on yillarida oilaviy kasbkorlik an'anasiga qattiq kurash olib borildi, qarindosh urug' ichidagi kasbiy ko'nikmalarning meros bo'lib o'tishini yo'qqa chiqardi. Mustaqillik sharofati bilan oilaviy, qarindosh urug'chilik kasbkorligi va axloqiy hamjihatligini tiklash imkoniyati vujudga keldi, oila qarindoshlikning sog'lom manbaa va mansabga ko'ra shakllanishi, baquvvatlashishi taraqqiyotimizning muhim kafolatlaridan biriga aylandi.

Mamlakat barqarorligining sharti va taraqqiyot kafolati uning mulkdorlar sinfining bozor munosabatlarining qaror topishi bilan uzviy bog'liq. Mazkur masala bo'yicha yurtimiz o'z modeliga ega. Yurtboshimiz kashf qilgan modelda bir jihatdan respublikaning o'ziga xos shart-sharoitlari va xususiyatlari, an'analar, urf-odatlar turmush tarzini har tomonlama hisobga olgan bo'lsa, ikkinchi jihatdan esa jahon tajribasi, mamlakat va jamiyatning yangilanish yillarida o'zgartirishning murakkab yo'lini bosib o'tgan mamlakatlar to'plagan eng boy tajribasi o'zida mujassamlashtirgan. Biz boshqa MDH

davlatlaridan farqli o'laroq isloh qilishning daslabki bosqichlarida iste'mol bozorini bir qadar cheklab, mablag'ni tarkibiy o'zgartirishlarga sarfladik, ilg'or texnologiya bazasi bilan jihozlangan korxonalar barpo etdik, ichki bozorni o'z mollarimiz bilan to'ldirib bordik. Iste'molni emas aksincha investitsiyani ko'paytirdik. Bugunga kelib esa bu siyosat o'z samarasini bermoqda. Xalqimizning yurt boshimiz ko'rsatgan yo'lning naqadar to'g'ri ekanligiga kun sayin ishonchi ortib bormoqda. Ayni vaqtda mazkur islohot mazmunini respublikada o'rta mulkdorlarning vujudga kelishi tashkil qilib bormoqda. Odam o'zini chinakam mulkdor deb his etmas ekan, o'z huquqlari uchun pirovard natijada va ishlab chiqarish samaradorligi uchun mulkdor sifatida kurashmaydi. Jamiyatda barqarorlikni saqlab qolish va himoya qilishga intilmaydi.

Bu ob'ektiv haqiqat. Bugungi kunda bozor munosabatlari mustahkamlanib, islohotlar chuqurlashib borayotganligi sari odamlarning tabiati yangi sharoitga moslashib bormoqda va ayni vaqtda axolining keng qatlami mamlakatimiz hayotining barcha jabhalarini isloh qilishda jonbozlik ham qilmoqdalar. Mamlakatda yangilanish orqaga qaytmaydigan jarayonga aylandi. Sobotqadam va barqaror rivojlanish esa ayni vaqtda, uni xavfsizlik va barqarorlikini mustahkamlashning kuchli asosiga aylandi.

Mazkur masala ayni paytda inson omili bilan ham uzviy bog'langandir.

Mustaqillik falsafasida markaziy o'rinni inson, uning borlig'i va faolligi, vatanparvarligi va umummilliyliigi tashkil etadi. Shuning uchun ham mamlakat axolining bilimdonligi ish bilan bandligi darajasini, professional malaka ko'rsatkichlarini oshirishni ta'minlovchi milliy dasturni amalga oshirishga kirishdi. Chunki mamlakatimiz o'ziga xos ijtimoiy demografik sharoitga ega. Bu sharoitni hisobga olmaslik va undan maqsadga muvofiq holda foydalanmaslik taraqqiyotimiz yo'lida kutilmagan qiyinchiliklarni tug'dirishi mumkin edi.

Mamlakat axolisi qanchalik savodhon bo'lsa, ularning professional malaka darajasi yuqori bo'lsa, istiqbolli kasblarni nechog'lik egallagan bo'lsa marra o'sha mamlakatnikidir. Iqtisodiyotni er kovlash bilangina, ketmon, bolg'a bilan emas, faqat intellekt bilangina ko'tarish shu yordamidagina xalqning turmush

farovonligini ko'tarish, uning xavfsizligini ta'minlash mumkin bo'ladi. Xuddi shuning uchun ham Prezidentimiz mamlakatda ta'lim tizimini mustahkamlash, uning sifati va samaradorligini oshirish masalasiga mamlakat ichki siyosati yo'nalishlaridan biri sifatida qaramoqda va uni amalga oshirish bobida barcha tashkiliy, iqtisodiy choralarni ko'rmoqda.

Yurtboshimizning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida» kitoblarida ijtimoiy hayot, ijtimoiy jarayonni tahlil qilishning uslub va metodlari, uning metodologiyasi nihoyatda katta mahorat bilan berilganligi milliy istiqlol falsafasini yangi qirralar bilan boyitdi. Albatta ijtimoiy hayotni turli xil nuqtai-nazar, turli xil uslub yordamida tahlil qilish, o'rganish va baholash mumkin. Lekin mazkur kitobda bayon qilinganidek xavfsizlikka tahdid va uni bartaraf qilishning aniq shartlari va kafolatlarini o'ta mutanosib holda faqat talantli siyosatchi, zukko olingina amalga oshirishi mumkin, xolos.

Kitobda ijtimoiy hayot nihoyatda boy ijtimoiy faktlar, ularning tahlili, va tafsifi asosida shunday bayon qilinganki, natijada u kishilarimizda mamlakatda sodir bo'layotgan iqtisodiy siyosiy va ijtimoiy islohotlarning borishiga va uning oqibatiga pirovard natijada esa yurtimizning buyuk kelajagiga katta ishonch ruhini singdiradi. Bunday ishonch, ruhini xalq qalbiga, uning yurak qo'riga yuksak mahorat bilan olib kirish nihoyatda murakkab mehnat hisoblanadi.

Mustaqillik falsafasining rivojlanishida Yurtboshimizning **“Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir”** nomli risolalari muhim o'rin tutadi. Bu kitobda davlat qurilishi va boshqaruvi sohasidagi eng muhim vazifa – qonunchilik hokimiyati bo'lmish mamlakat parlamentining roli va ta'sirini kuchaytirish, hokimiyatning qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari o'rtasida yanada mutanosib va barqaror muvozanatga erishish, sud-huquq tizimini isloh qilish va liberallashtirish, demokratik yangilanishlar jarayonini chuqurlashtirish va fuqarolarning erkinliklarini ta'minlashning g'oyat muhim sharti ommaviy axborot vositalarini demokratik andozalarga ko'ra aniq va izchil rivojlantirish, tashqi siyosatimizning ustuvor yo'nalishlarini tiklash kabi eng muhim masalalar bayoni berilgan.

Ma'lumki, bugungi kunda xalqaro terrorizm, ekstremizm va radikalizmga qarshi kurash dunyo mamlakatlarini birlashtiradigan

asosiy omil bo'lib qolmoqda. Bizning mamlakatimiz mazkur xalqaro vaboga qarshi kurashda hamisha jahon mamlakatlari bilan bahamjihat bo'lib kelgan. Ayni vaqtda xalqaro terrorizmning hatti-harakatlarini biz uchun muqaddas bo'lgan islom bilan bog'lashga qarshi hamdirmiz. Kitobda *“...Biz xalqaro terrorizmni ota-bobolarimizdan qolgan muqaddas dinimiz – islom dini bilan bog'lashdek xavfli niyat va urinishlarni keskin qoralaymiz. Bunday oqibati o'ylanmagan va ig'vogorona hatti-harakatlar birinchi galda “Al-Qoida”, yoki “Hizbut-tahrir” kabi eng ashaddiy ekstremistik harakat va tashkilotlarga qo'l keladi.*

Barchamiz bir haqiqatni chuqur anglab olishimiz kerak – bugun islom dinining ichida keskin qarama-qarshilik mavjud. Shu munosabat bilan bor kuch va salohiyatni safarbar etgan holda ma'rifatli, bag'rikeng islom diniga musulmonlikni niqob qilib olib, uning ustidan hukmronlik qilishga urinayotgan jangari, mutaassib kuchlarga qarshi kurashishda yordam berish darkor ”, - deb ko'rsatilgan.

Biz bunday kuchlarning jirkanch basharasini **Andijon voqealarida** ham ko'rdik. Eng achinarlisi shundaki, davlatimiz va millatimiz hayotida og'ir kunlar hisoblangan Andijon voqealarini jahon ommaviy axborot vositalari har xil standartlarga ko'ra e'lon qilmoqdalar. Bu axborotlarning ko'pchiligida mamlakat tinchligi, uning istiqboli nazarda tutilmayotganligi juda ham ko'pchilikni tashvishga soladi. Ammo bir narsa aniqki, haqiqat, adolat hamisha hamma narsadan ustun bo'lgan. Bu falsafa milliy falsafamizning qo'ri hisoblanadi. Shuning uchun ham xalqimiz mevali daraxtga tosh otiladi deb bejiz aytmagan. Itlar huraveradilar, karvon esa o'z yo'lida davom etaveradi.

Milliy istiqloq falsafasi xalqimizning asrlar davomida asrab-avaylab kelgan qadriyatlariga ko'ra shakllandi. Uning bundan keyingi taraqqiyoti esa ozod va obod Vatanni yaratmoq uchun olib borilayotgan ijodiy mehnat va izlanish bilan uzviy bog'liqdir.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. Mustaqillik borlig'i nima?
2. Milliy falsafa va milliy istiqloq falsafasining mohiyati nima?

3. I.A.Karimovning qaysi asarlarida milliy istiqloq falsafasi bayon etilgan?
4. Milliy istiqloq falsafasidagi umumiylik va xususiylik nimalarda ko'rinadi?
5. Milliy istiqloq falsafasida inson muammosi qanday hal qilingan?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: O'zbekiston, 2003.
2. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T. «O'zbekiston» 2005.
3. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar deb hisoblashar edi. T. «O'zbekiston ». 2005.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. -T.: O'zbekiston , 2000. 6-12, 14-26, 28-38, 47-48 – b.
5. Karimov I.A. Biz tanlagan yo'l demokratik taraqqiyot va ma'rifiy dunyo bilan hamkorlik yo'li. T.: O'zbekiston , 2003.
6. Abu Nasr Forobiy. «Fozil odamlar shahri». – T «Adabiyot», 1993.
7. Abilov O'. Milliy g'oya, ma'naviy omillar. T.: «Ma'naviyat», 1999.
8. Amir Temur jahon tarixida. YuNESKO. Parij, 1996.
9. Tilab Mahmudov. Avesto haqida. T.: «Sharq», 2000.
10. Abdurahimova N., Ergashev F.R. Turkistonda chor mustamlaka tizimi. T.: «Akademiya», 2002.
11. Buyuk siymolar, allomalar. T.: «Ma'naviyat», 1995.
12. N.Mamatov, V.Igoshin, L.Mavlonova. Filosofiya. T.: TMI, 2005.
13. N.Mamatov, J.Abduxoliqov, S.Yuldasheva. Mantiq. T.: 2004.
14. J.Abduxoliqov, S.Yuldasheva. Dinshunoslik. T.: 2004.
15. V.Igoshin, L.Mavlonova. Estetika. T.: 2004.
16. S.Rahimov. I.Masharipov. Milliy istiqloq g'oyasi. T.: 2005.

7-MAVZU: QADIMGI YUNON VA RIM FALSAFASI.

REJA:

1. Antik davr falsafasining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Qadimgi Rim falsafasining asosiy maktablari va yo'nalishlari.
3. Qadimgi Rim falsafasi.

Antik davr yunon falsafasi qadimiy Sharq – Babil va Misr, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoyda paydo bo'lgan diniy-falsafiy ta'limotlar ta'sirida, Yunonistonda yuksak rivojlangan quldordik jamiyatining tarixiy, iqtisodiy siyosiy va madaniy-ma'naviy shart-sharoitlar asosida vujudga keldi. Miloddan ilgarigi VIII-VI asrlarda Kichik Osiyo, O'rta er dengizi qirg'oqlaridagi shaharlar bilan yaqin Sharq, Kavkaz hamda G'arb mamlakatlari xalqlari o'rtasida savdo, iqtisodiy, madaniy munosabatlar juda ham avj oladi. Bu davrga kelib bu hududlarda qulchilik munosabatlari juda rivojlanadi. Natijada, quldorlik jamiyati Yunonistonda jadallik bilan taraqqiy eta boshlaydi. Ayniqsa, bu hududdagi Milet va Efes shaharlarida quldorlik o'zining yuqori bosqichiga erishadi. Oqibatda, bu shaharlar Yunon ilm-fani va falsafasining beshigiga aylanadi.

Milet faylasuflari o'z falsafiy qarashlarini tabiiy-ilmiy tushunchalar bilan ifodalaydilar. Bu davrlarda falsafa va boshqa bilim sohalari ham bir-birlaridan ajralmagan holda bir butun shaklda «falsafa» nomi bilan atalar edi.

Ilk yunon faylasuflari Milet shahri falsafiy maktab vakillari: Fales, Anaksimandr va Anaksimenlardir. Ular o'zlarining falsafiy asarlarida kosmologizmga oid, ya'ni astronomik bilimlarga oid o'z qarashlarini ifodalab berdilar. Ulardan qadimiy Yunonistonda «etti donishmandning biri» hisoblanib, shuhrat qozongan Fales Bobilliklarning astronomik tassavvurlarini rivojlantirib, qadimgi yunon astronomiyasiga asos soladi. U oldindan quyosh tutilishini aytishga doir o'zining hisoblash usulini ishlab chiqadi va ta'riflab beradi. Anaksimandr esa quyosh soatini ixtiro qilib, gnomon nomli asbob yasaydi va ko'k-osmon gumbazi sferasi doirasi modelini tuzadi. U birinchi bo'lib Yunonistonning geografik xaritasini chizadi.

Qadimgi Yunon falsafasining kosmologizmida Arastuning kosmos haqidagi ta'limoti ham muhim o'rin tutadi. Arastu nazarida, olamning markazida er turadi, u sokin holatda mavjuddir. Erning atrofidagi davralarga-sayyoralar, quyosh va yulduzlar osmonda joylashgan bo'lib, ular Erni to'rt tomondan aylanib turadi. Arastuning ushbu nazariyasini mashhur astronom Ptolomey davom ettiradi va rivojlantiradi. Shu asosda geotsentrik (olamning markazi Er deyuvchi) nazariya qaror topadi. Astronom Gipparx esa Quyosh, Oy, sayyoralar, yulduzlar katalogini tuzadi. Eratosfen bo'lsa, Er sharining aylanma uzunligini o'lchaydi va h.k. Lekin antik yunon kosmologiyasida geotsentrik nazariya hukmronlik qilgani holda Aristrax Samoskiy Erning Quyosh hamda o'z o'qi atrofida aylanishi haqida o'z qarashlarini ishlab chiqadi.

Faylasuf Epikur esa, osmon jismlari haqida shunday deydi: «Er, u bilan aloqador yoritqichlar cheksiz olamning bir bo'lagidir, olamda bizning dunyomiz kabi dunyolar, unga o'xshash va undan farq qiluvchi dunyolar son-sanoqsiz ko'p. Quyosh, Oy va boshqa yulduzlar tizimi girdobli aylanib turgan tabiat yo shamol, yoki olov, yoki ham unisi, ham bunisining qo'shilishidan kelib chiqqan. Quyosh, Oy va boshqa yoritqichlar bizning sezishimiz darajasida yo katta, yoki kichik bo'lishi mumkin. Bu yoritqichlarning aylanishi zaruriy va qonuniy harakat tufaylidir».

Epikur shular bilan birga, Quyosh, Oy tutilishi borasida ham o'z mulohazasini bayon qilarkan, ob-havoni oldindan aytish mumkinligini, bulutlarning tashkil topishi, suvning bug'lanish-parlash oqibatida bulutlar paydo bo'lishi, ya'ni chaqmoq, yashin, tsiklon - to'fonlar, Er qimirlash, zilzila sabablari haqida genial gumonlar, taxminlar, ehtimol fikrlar bildiradi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan Demokrit bo'lsa, Quyosh va Oy yaltiroq, tekis hamda yumshoq atom zarrachalarining to'planishi, birikishidan hosil bo'lgan. Oyda tog'lar, vodiylar va jarliklar bor, deb uning qattiq jismligini e'tirof etgan. Shunday qilib, ilk yunon falsafasining kosmologizmiga yakun yasab, shuni aytsak bo'ladiki, qadimgi yunon faylasuflari ayni vaqtda tabiatshunoslar ham bo'lishgan. Ularning kosmogonik ta'limotlari keyingi davr astronomik bilimlarning rivojlanishi, hozirgi kun XX asr kosmanavtikasi uchun ilk zamin bo'lgan.

Qadimgi yunon faylasuflari borliq va uni bilish haqida ham o'z dunyoqarashlari asosida o'z ta'limotlarini yaratganlar. Ulardan milet maktabining asoschisi Fales (mil. yil 624-547yy) olamning asosini suv tashkil qiladi, deb biladi. Chunki uning ko'z oldida suvning hayvonot, nabotat va insoniyat hayotida hal qiluvchi o'rni va ahamiyati gavdalanar edi. Fales dengizning kemalar, savdo-sotiq ishlari; daryolarning, masalan, Nilning dehqonchilikdagi muhim ahamiyatini ko'rar, mushohada etar, ayniqsa, yomg'irning ekin-tikin ishlari uchun hayotbahsh hislatlari uni hayratga solgan edi. Shuning uchun U hamma narsa suvdan paydo bo'ladi va hamma narsa suv shakliga aylanadi, deydi.

Anaksimandr (mil. avv.610-546 yy) esa olamda ko'p dunyolar bor, deb taxmin qiladi. U olamdagi hamma konkret narsalarning asosida cheksiz «apeyronlar» yotadi, deydi. Anaksimandr, «apeyron» nomuayyan, konkret bo'lmagan, umumiy moddadir, «apeyron» hamma konkret narsa va buyumlarning negizini tashkil qiladi, deydi. Uning bu fikri yunon falsafiy tafakkuri rivojida muhim qadam bo'ladi.

Falesning do'sti, ioniyalik Anaksimn (mil. avv.588-525y.y.) bo'lsa, borliqning asosida havo yotadi, deb hisoblaydi. Uning fikricha, tabiatdagi hamma tabiiy hodisalar havoning quyuglanishi yoki suyuqlanishidan hosil bo'ladi. Havoning suyuqlanishi uni o'tga, olovga; quyuglanishi esa uni shamolga, bulutga keyin esa suvga, erga, oqibatda toshga aylantiradi.

Efesslik Geraklit (mil. avv.530-470y.y.) bo'lsa, butun olamning asosi, barcha tabiiy narsa va hodisalarning negizi – bu olovdir, deydi. Uning fikricha, barcha narsalar olovdan paydo bo'ladi va so'ngra yana olovga aylanadi. Hamma narsani o'z ichiga olgan bir butun olamni xudolardan ham, odamlardan ham hech kim yaratmagan, olam bu qonuniyatli tarzda alanganadigan va qonuniyatli tarzda o'chadigan abadiy barhayot olovdir, u ilgari ham shunday, hozirda ham shunday, bundan keyin ham shunday bo'ladi deydi. Geraklit olovning erga, suvga, havoga aylanishini va aksincha ta'riflab, hamma narsa harakatda, o'zgarishda va rivojlanishda, deydi. U borliqni chuqur tushunishga, tasavvur etishga, bilishga undaydi.

Samoslik Pifagor (mil. avv. 571-497y.y.) bo'lsa, butun olamning asosini, dunyodagi narsa va hodisalarning negizini «son» tashkil qiladi, deydi. Uning nuqtai nazaricha, «1» umumiy, boshlang'ich,

muqaddas sonidir, u barcha narsa va hodisaning asosidir., «2» aks, salbiylik, ziddiyatlilikni ifodalaydi. «3» bu tabiat-uchlikdir, 1 va 2-ning, asos va aksning, boshlang'ich va uning qarshi tomonlarining birligidir. «4» - bu tabiatdagi to'rt element - suv, havo, olov, erdir va h.k. Xullas, Pifagor son va sonlar haqida fikr yuritib, tabiiy hodisalarning miqdoriy jihatlariga e'tiborni jalb qilib, ilmiy fikrlashga muhim hissa qo'shadi. Xususan, u geometriyaga jiddiy ahamiyat berib, «nuqta»ni-«1»ga, «chiziq»ni-«2»ga, «yuza»ni-«3»ga, «jism»ni-«4»ga taqqoslab, «uch burchak»ning uch burchagi yig'indisi haqidagi teorema (ya'ni: $a+v+s=2d$)ni ta'riflab berdi.

Ayniqsa, Pifagorning Sharq xalqlaridan olgan «Gipotenuza kvadrati katetlar kvadratlarining yig'indisiga teng» degan teoremasi matematika fanining kelgusi taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Lekin Pifagorning dunyoqarashi o'z asosiy yo'nalishi jihatidan Geraklit falsafiy yo'nalishiga butunlay zid edi.

Milodgacha V-IV asrlarda, xususan, V asrning 40-30 yillari davrida qadimgi Yunoniston o'zining eng gullagan davriga kiradi. Bu davrda matematika, astronomiya, arxitekturaga oid bilimlar kuchli rivojlanib, qadimgi yunon falsafasining buyuk namoyandalari etishib chiqadi. Ayni shu davrda yunon materialistik falsafiy yo'nalishining yirik vakillari Levkipp (mil. avv.500-440 y.y.) va Demokrit (mil. avv.460-370 y.y) maktablari shakllanib, ravnaq topadi. Bu asrlar orasida dastlab Suqrot hamda Aflotun, sal keyinroq Arastu (mil. avv.382-322 y.y) lar yashab ijod qiladi.

Levkipp qadimgi atomistik nazariyaning asoschisi sifatida olam bo'linmaydigan juda kichik mayda, ko'zga ko'rinmaydigan atomlar va bo'shliqdan iborat, degan qarashni ilgari suradi. U olamdagi narsa va hodisalarning hammasi ana shu zarralar - atomlarning birikuvidan paydo bo'ladi, ob'ektiv zaruriyatdan kelib chiqadi, deydi. Levkippning bu qarashlarini rivojlantirgan, uni yuqori pog'onaga ko'targan, uning davomchisi Abderlik Demokrit edi. Demokrit «birinchi yunon entsiklopedik aql egasi» sifatida atomistik nazariyani ishlab chiqadi. Demokritning bu nazariyasiga ko'ra ham olam eng mayda atomlardan iborat, borliqning asosida atomlar va bo'shliq yotadi, atomlar esa bo'linmas zarrachalar bo'lib, bo'shliqda harakat qiladi. Ularning turli xil qo'shilishidan turli-tuman narsalar kelib chiqadi, ularning bir-birlaridan ajralishlari tufayli bor narsalar yo'q

bo'ldi. Hamma abadiy son-sanoqsiz atomlar cheksiz bo'shliqdagi turli xil joylashuvidan behisob dunyolar paydo bo'lib, yo'q bo'lib turadi. Bu holat tabiiy zaruriyat asosida sodir bo'ldi. Sababsiz hech bir narcha, hech bir hodisa yo'q, hamma narsa, hamma hodisa sababli va zaruriydir.

Demokritning bilish nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. U hissiy bilishning shakli-hissiy sezishni bilishning birinchi bosqichi, deb hissiy bilishni «qorong'i bilish», deydi. Uningcha, chin bilish, haqiqatni bilish, insonning aqliy faoliyati orqali bilishi tufayli yuzaga keladi. Aql bilan bilish bu eng yuqori, eng chuqur, eng to'g'ri bilishdir. deydi Demokrit. U inson bilishda, shubhasiz, hissiy va aqliy bilishni birlikda olib qaraydi.

«Donolik uch holatda: yaxshi fikrlash, yaxshi so'zlash va yaxshi ishda ko'rinadi»-deb yozadi Demokrit. «Fikrlashga vaqt emas, balki tarbiya va tabiat o'rgatadi»,-deydi u.

Xullas, qadimgi yunon faylasuflari: Levkip va Demokritlarning atomistik nazariyasi keyingi davr, ayniqsa, bizning XX asrda fizika, kimyo, biologiya kabi fanlarning ravnaq topishida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Qadimgi yunon faylasuflaridan juda katta mavqega ega bo'lgan faylasuf Aflotundur. Aflotun (mil. avv.427-347 y.y.) Afina oqsuyak zadoqanlaridan bo'lib, avval Kratildan, so'ng Suqrot dan ta'lim oladi va mashhur faylasuf bo'lib etishadi. Aflotun o'zining ob'ektiv idealistik falsafiy tizimini ishlab chiqadi. U «Pir», «Fedon», «Teetete», «Davlat», «Parmenid», «Sofist» nomli asarlari va dialoglarida o'z dunyoqarashini, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy nuqtai nazarlarini bayon qiladi.

Aflotun falsafiy ta'limoti o'zining idealistik tizimi, bilish nazariyasi, dialektik metodi, ijtimoiy-siyosiy qarashlari bilan xarakterlanadi. U o'zining idealistik falsafiy tizimida «g'oyalar dunyo»si va «narsalar dunyosi bor, deydi. «g'oyalar dunyosi» doimiy, o'zgarmas, haqiqiy, chin dunyodir. «Narsalar dunyosi» esa o'tkinchi, vaqtincha, o'zgaruvchan dunyodir, «narsalar dunyosi» «g'oyalar dunyosi»ning xira ko'lankasi, soyasidir, deydi. Aflotunning nuqtai nazaricha, olamning asosini ham ayni shu «g'oyalar dunyosi» tashkil qiladi. Uningcha, «g'oyalar dunyosi» butun borliqning ham mohiyatini tashkil etadi. Aflotunning bilish nazariyasi ham o'ziga

xosdir. U o'z bilish nazariyasida jon va tan haqida so'zlab, jonni tandan mustaqil, alohida ruhiy, ilohiy, hech o'lmas, deb hisoblaydi. «Jonlar dunyosi» «g'oyalar dunyosi» bilan yaqin, «jonlar dunyosi» «narsalar dunyosi»ga, ya'ni insonlar taniga kelib kirgach, insonlarda bilish hosil bo'ladi, deydi. Aflotun inson bilishida insondagi sezgi, his, idrok, tuyg'u hosil qiluvchi sezgi a'zolarining rolini inkor qilib, bilish bu jonning «eslashi», «xotirlashi», deydi.

Aflotun o'zining «Davlat» kitobida hokimiyat, uning shakllari, aholisi, tabaqalarga bo'linishi to'g'risida fikr yuritadi. U o'zining «Ideal davlat» utopiyasida jamiyatni uch tabaqaga: 1) hokimlar - faylasuflar; 2) harbiylar, davlat apparati hodimlari; 3) dehqonlar va hunarmandlarga bo'ladi.

Aflotun Afinada Parakda bog'ida o'z shogirdlariga dars beradi. Shu asosda Afinada uning nomi bilan bog'liq Akademiya tashkil topadi. Aflotunning idealistik falsafiy ta'limoti O'rta asr sxolastikasiga, Sharq mamlakatlari, jumladan, Markaziy Osiyo xalqlari tafakkuriga katta ta'sir qilgan. Hozirgi zamon XX asr G'arb mamlakatlari, xususan AQShda «Aflotunga qaytish lozim!» degan ovozlari ham eshitilib, ular falsafasida o'ziga xos talqinga ega bo'lmoqda.

Qadimgi yunon falsafasining eng so'nggi buyuk namoyandasi Aflotunning shogirdi Arastudir.

Arastu (mil. avv. 384-322 y.y.) Yunonistonning Stagira shahrida tug'ilib, 17 yoshida Afinaga kelib, Aflotun akademiyasiga o'qishga kiradi va unda 20 yil ta'lim oladi. U Aflotun bilan juda ko'p masalalarda munozaralar qilib, Aflotunning falsafiy ta'limotini rad qila boshlaydi. Aflotun vafotidan keyin Arastu Afinada o'z maktabini tashkil qilib, uni yunon fani va falsafasining markaziga aylantiradi. U qadimgi Yunonistonda hamma ilmlarga oid yutuqlarni egallab, ularni sistemalashtiradi, rivojlantiradi. Hozirgi zamon tabiatshunosligi, jamiyatshunosligi, mantiq fani o'zlarining dastlabki taraqqiyotini boshlanishi va ibtidosini Arastu ilmiy faoliyatidan olgan. Uning «Fizika», «Matematika», «Jon to'g'risida», «Kategoriyalar», «Ikkinchi Analitika», «Topika», «Organon» singari asarlarida samarali ijodi-tabiatshunoslik va jamiyatshunoslikka, falsafaga oid qarashlari o'zining to'la ifodasini topgan.

Arastu Aflotunning «g'oyalar dunyosi» to'g'risidagi nazariyasiga qarshi chiqib, uning «g'oyalar dunyosi» «narsalar dunyosidan alohida», degan fikrini - bu aslo mumkin emas, qanday qilib narsalar boshqa, ularning mohiyati-g'oyalari alohida yashaydi? Bu aqlga to'g'ri kelmaydigan hol,-deydi Arastu. Aflotunning: «narsalar dunyosi harakatda, o'zgaruvchan va ma'lum vaqt bilan bog'liq, g'oyalar dunyosi esa, o'zgarmas, doimiy va abadiydir»,- degan fikriga qarshi: «Bu qanaqasi? Original - asl o'zgarmas, uning aksi, g'oyasi o'zgaruvchan bo'lar ekan, bu mantiqqa zid qarash-ku!» deydi. Arastu Aflotunning «g'oyalar dunyosi» to'g'risidagi ta'limotni qat'iy rad qilib, u narsalarning asli, mohiyati, substantsiyasi shu narsalarning o'zidadir, deydi va bu qarashni isbotlaydi.

Arastu o'zining «Metafizika» asarida to'rt xil sabab haqida fikr yuritadi. Ular quyidagilar: 1) moddiy sabab; 2) shakliy sabab; 3) yaratuvchi sabab; va 4) maqsad.

U bunda bu sabablarning har birini bir-bir tahlil qilib, izohlab beradi, moddiy sabab, ya'ni modda har bir narsaning materiali, har bir narsa undan hosil bo'ladi. Shakliy sabab, ya'ni shakl har bir narsaga shakl ato qiladi. Masalan: «haykal shaklsiz bronzadan, idish-tavoqlar beshakl loydan farq qilishib, ular muayyan shakl vositasidagina shu narsa qiyofasini kasb etadi. Agarda shakl bo'lmasa, bronza yoki mis, loy qanday material holida bo'lsa, shunday qolaveradi», deydi u.

Arastu bunda shaklni faol hisoblaydi, u hatto shaklni narsaning borliq ko'rinishi, borliqning ma'nosi, deydi. Arastu fikricha, agar modda va shakl «narsalar nimalardan tuzilgan?» degan savolga javob bersa, «yaratuvchi sabab nima yaratildi?»-degan savolga javo beradi. Masalan, ota-ona bolaning sababchisidir. Oxirgi sabab-bu «maqsad» bo'lib, Arastu tasavvuricha, «nima uchun? degan savolga javob bo'lib, unda tabiat hodisalarining kelib chiqishi, paydo bo'lishi ifodalanadi. Arastu bu bilan har bir ijtimoiy hodisada, har bir inson faoliyatida ma'lum maqsad borligini qayd qiladi.

Arastu falsafasidagi yana bir muhim jihat-bu uning imkoniyat va voqelik kategoriyalarini har tomonlama tadqiq qilib ishlab chiqadi.

Arastuning tarixiy xizmati esa uning naturfalsafasi va bilish nazariyasidir. U: «Aql (idrok), fikr, ong tabiat bo'lmasa, u bilan muvofiq kelmasa, demak, (ular) soxtadir», deydi. Arastu bilishda borliqni e'tirof qiladi, tabiat, moddiy olam inson ongidan, insonga

bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lib, ular inson sezgisi, idroki, ongi tafakkuri, bir butun bilishining manbai, deb hisoblaydi. Insonning bilishi uning ayrim predmet, buyum, hodisalarni sezishidan, so'ngra aql, tafakkur, nazariy bilimlar vositasida umumiylikni bilishga erishadi.

Arastu shunday yozadi: «..kimki hech narsani sezmasa, u hech narsani bilmaydi va hech narsani tushunmaydi; agar biror narsani bilsa, (mushohada qilsa) unda u kishi buni tasavvur sifatida ham bilib oladi, chunki tasavvurlar sezgilar demakdir. Faqat materiyasizdir, xolos».

Arastuning buyuk xizmatlaridan biri uning harakatning turlari va taraqqiyot shakllari to'g'risidagi quyidagi qarashlaridir. Uningcha borliqda olti xil harakat, olti tur umumiy o'zgarishlar bor. Ular quyidagilar: a) mohiyatdagi o'zgarishlar: 1) paydo bo'lish; 2) yo'q bo'lish; 3) tor ma'noda o'zgarishlar; 3) bir xolatlardan boshqa xolatga o'tish - sifatiy o'zgarish; 4) ko'payish; 5) ozayish-miqdoriy o'zgarish; 6) joy almashuvi, hol o'zgarishi.

Umuman, Arastuning bilish nazariyasi uning mantiq haqidagi mulohazalari bilan, falsafiy va mantiqiy kategoriyalarni ta'riflash bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Uning falsafiy kategoriyalarni birinchi bo'lib tasnif qilishi ham muhim ahamiyatga ega. U kategoriyalarni o'n guruhga bo'lib tasnif qildi:

1) mohiyat; 2) miqdor; 3) sifat; 4) munosabat; 5) o'rin; 6) vaqt; 7) holat; 8) egalik; 9) ta'sirlanish; 10) iztiroblanish. Uning kategoriyalarni bunday guruhlarga ajratishi moddiy dunyoni, tabiatni, jamiyatni, inson ongi va ruhiyatini o'rganishda muhim rol o'ynaydi.

Arastu birinchi bo'lib inson tafakkuri qonunlarini ochdi va ta'riflab berdi, u tafakkurning hamma muhim shakllarini tadqiq qildi.

Arastuning iqtisodiy nazariya sohasiga qarashlari ham e'tiborga loyiq qarashlardir. Uning ayriboshlash, qiymat shakllari, ekvivalent shakllari, mehnat, tenglik muammolariga oid tadqiqotlari jamiyat iqtisodini o'rganishning dastlabki bayonlaridandir. Arastu tovarning pul shaklini oddiy qiymat shaklining yanada rivojlanishidan, ya'ni bir tovar qiymatining boshqa bir tovarda ifdalanishining yanada rivojlanishidan, iborat ekanligini tamomila ravshan qilib ko'rsatadi. U bunday deydi: «5 loja-falon qadar pulga» deyishdan farq qilmaydi.

Teng barovarlik bo'lmasa, ayriboshlash, bo'lmagani kabi, o'lchovdoshlik bo'lmasa, teng baravarlik ham bo'lmaydi»...

Xullas, Arastu o'z davrida qadimiy Yunonistonda butun ilm-fan, san'at va siyosat sohalarida erishilgan hamma yutuqlarni falsafiy umumlashtirishga muvaffaq bo'lgan mutafakkirdir. Shuning uchun uning asarlari antik jamiyatning bilimlari jumladan, falsafiy tafakkur tarixining muhim manbai hisoblanadi. Uning kishilik tarixidagi Buyuk xizmatlari: ko'pchilik bilim sohalariga oid ilmlar bilan birga, falsafiy ta'limotining progressiv tomonlarining keyingi O'rta asrlar Sharq, Markaziy Osiyo, Hindiston va Uyg'onish davri Evropa xalqlari falsafiy tafakkuriga ko'rsatgan katta ta'siridir. Biz ta'sir haqida keyingi mavzularimizda ham to'xtalib o'tamiz.

Qadimgi yunon falsafasining eng muhim jihati – uning stixiyali dialektik xarakterga egaligidir. Bu dialektikaning asoschilaridan biri Geraklitdir. U o'zining olov to'g'risidagi ta'limotida barcha narsalar olovdan paydo bo'lib, so'ngra olovga qaytadi, deb, olovning erga, suvga, havoga aylanishini va aksini ta'riflab, dunyoni doimiy harakatda, o'zgarish jarayonida ko'radi.

Geraklit dunyodagi to'xtovsiz o'zgarishlarining asosiy sababini narsalardagi qarama-qarshiliklardan, deb biladi. Uningcha, bir xillik va har xillik, hamohanglik va nohamohanglik kabilardan birlik hosil bo'ladi, bu birlikdan hamma har hillik va birhillik tashkil topadi. Hayotda tirik va o'lik, uyg'oq va uyqudalik, yoshlik va qarilik birgadir. Narsalar doimo o'zaro bir-biriga o'tib, o'zgarib turadi. «Sovuq issiq bo'ladi, issiq sovuq bo'ladi. Xo'l quruqqa, quruq ho'lga aylanadi. Nifoqlashuvchi kelishishi, tarqaluvchi yig'ilishi (birikishi), ajoyib xilma-xil ohanglar hamohanglikni kurash jarayonida paydo qiladi». Geraklit dialektikaning qarama-qarshiliklar kurashi va birligini yaxshi taxmin qiladi. U shunday yozadi: «Baho bebaholikdan, bebaholik baholikdan, ular bir-birining o'limi bilan yashaydi va bir-birining yashashi bilan o'ladi, hayot harakat, o'zgarish bilan hayot, hamma narsa harakatda, o'zgarishdadir, bir daryo suviga ikki marta cho'milish mumkin emas, chunki daryoda tinimsiz yangi-yangi suvlar oqib turadi». «Dengiz suvi ham toza ham toza emas. U baliqlarga davo, hayotbaxsh bo'lsa, insonlarga ichish uchun yaramaydi va zararlidir». «Eng kelishgan maymun inson zotiga nisbatan eng xunukdir». «Eshakka xashak oltindan a'lo turar». «Tabiat

qarama-qarshilikka intiladi, lekin bir-biriga o'xshashlik emas, homoxanglik tug'diradi». Masalan, tabiat inson individlarini qarama-qarshi jinslardan, erkak va ayollardan tuzgan, demak, ularni qarama-qarshi jinslardan yaratgan, bir xil jinslardan emas. San'at ham, xuddi tabiatga o'xshash qarama-qarshiliklardan, turli hil ohangliklardan tashkil topadi. Rasm ham qora, qizil, sariq, oq bo'yoqlar birligidan paydo bo'ladi. Musiqada esa, yuqori, baland, past turli ovozlardan ohang, kuy, ashula hosil bo'lib, so'zlar tashkil topadi va h.k.».

Bu yuqorida keltirilgan fikrlardan Geraklitning stixiyali, sodda, ammo to'g'ri dialektik qarashlarini bilib olamiz.

Lekin shu bilan birga, qadimgi yunon falsafasida (mil. avv. VI-V asrlarda) eleat falsafiy maktabi vakili Ksenofan (mil. avv. 565-473y.y.) Geraklitning yuqoridagi tabiat hodisalaridagi ko'p xillik, harakat, o'zgaruvchanlik haqidagi dialektik kontsepsiyasiga qarshi kurashib, u hech qachon paydo bo'lmagan, yo'q ham bo'lmovchi, yakkayu yagona, har doim barqaror, o'zgarmas dunyo haqida fikr bildiradi.

Eleat maktabining ikkinchi vakili Parmenid (mil. avv. VI asr oxiri V asr boshlarida yashagan) «Tabiat haqida» poemasida: «Yakkayu yagona borliq bor, bu borliq kelib chiqmagan ham, yo'q ham bo'lmaydi, o'zgarmaydi ham. Borliq bor, u harakatsiz «deb» Geraklit dialektikasini qat'iy inkor qiladi.

Qadimgi yunon falsafasining yana bir vakili Empedokl (mil. avv. 490-430y.y.) o'z falsafiy qarashida narsalarni tashkil etgan elementlar va ulardan hosil bo'lgan narsalarni harakatda, deb qaragan. U bu harkatlarning sababi, 6 deb «dushmanlik» va «do'stlik», ishq-muhabbat va rashk, raqiblik kabi qarama-qarshi kuchlardir, deydi. Empedokl o'z mushohada va kuzatishlaridan kelib chiqib, chindan ham qarama-qarshi kuchlar tortish, birikish, qo'shilish do'stlik, muhabbat, sevgi tufayli sodir bo'lsa; itarilish, ajralish, raqiblik, yomon ko'rish, nifoqlik, dushmanlik tufayli vujudga keladi, deb xulosa chiqaradi.

Bir guruh qadimgi yunon faylasuflari dialektikani o'zaro savol-javob usuli (metodi) deb tushunishadi. Shulardan biri Aflotun bo'lib, u dialektikani «savol-javob metodi», deb izohlaydi. U o'zining «Davlat» nomli asarida, bu usulni qo'llab, uni «dialektik» metod, deydi. O'z asarlarida u dialektikaga shunday ta'rif beradi: «Dialektika kishilarni

savol-javob bera bilishga o'rgatadi», «uni xususan, nutqda qo'llash muhim ahamiyatga ega»,-deydi. Aflotun «Adolat», «Go'zallik», «qaramlilik»ni ifodalash va tashviq etishda dialektikaning muhimligini qayd qiladi. U dialektika haqida so'zlar ekan, uni tushunchalar mantiqini ochish usuli sifatida xarakterlaydi. Aflotun o'zining «Parmenid» kitobida dialektikani tushunchalar: umumiylik, konkretlik, ayniyat va qarama-qarshilik, ko'plik va yakkalik kabilar munosabatlarida ishlab chiqadi. U dialektikani «g'oyalar»ga xos xususiyat, deb tushunadi.

Umuman, Aflotun o'z falsafiy sistemasida «narsalar dunyosi harakatchan, o'zgaruvchan, vaqtincha, desa ham, «g'oyalar dunyosi»ni o'zgarmas, doimiy, abadiy, deb tushungani uchun, uning dialektikasi savol-javob bera olish san'atidan iborat bo'lib qoladi.

Qadimgi yunon falsafasida Geraklitdan keyin dialektikani rivojlantirgan faylasuf – bu Arastudir. U o'zining tabiiy-ilmiy qarashlari bayon qilingan «Fizika», «Osmon haqida», «Meteologiya», «Hayvonlarning kelib chiqishi», «Metafizika», «Etika» kabi asarlarida dialektik fikrni ilgari suradi.

Arastu o'zining bu asarlarida, xususan, «Fizika»da dialektik fikr yuritib, shunday yozadi: Birinchi modda-olamning substrati, materiali - «ikki sifatli» bo'lib, bir-biriga zid-issiqlik va sovuqlik, quruqlik va namlik xususiyatlari bilan dunyoning asosini tashkil qiladi. Uning nazaricha, mazkur xususiyatlar qo'shilib, issiq va quruq-olovni, issiq va ho'l-nam havoni, sovuq va nam-suvni, sovuq va quruq-erni hosil qiladi. To'rt element-olov, havo, er, suv-o'zaro bir-birlari biln qo'shilib, turli jismlarni hosil qiladi, bu jismlar ham o'zaro qo'shilib, emirilib turadi. Masalan, suvning parga aylanishi yoki havoga o'tishi ham shu elementlarning turlicha qo'shinishi tufayli ro'yobga chiqadi. Har bir elementning o'z joyi bor: olov va havo yuqorida, suv va er quyida bo'ladi. Arastu bu o'rinda beshinchi element - efir to'g'risida ham fikr yuritadi va uni beshinchi mohiyat, deb ataydi. U Demokritning atomistik nazariyasiga qarshi chiqib, narsalarda bo'linmaydigan hech qanday materiya zarrasi yo'q, hamma zarralar bo'linaveradi, bu bepayon olamda «quruqlik va issiqlikka» bo'linish davom etaveradi; narsa, jism tarkibi cheksiz», deydi. Arastuning bu qarashlari o'z davri uchun juda muhim dialektik farazlar edi. Xullas, dialektika qadimgi yunon falsafasida dunyoga, borliqqa qarash, uni

tushunish usuli, savol-javob san'ati sifatida, materialistik va idealistik ko'rinishlarda stixiyali shaklda yuzaga kelganligi tarixiy fakt edi. Bu narsa qadimgi yunon falsafasining o'ziga xos yutuqlaridan biridir.

Eramizdan oldingi II-I asrlarga kelib, Yunoniston Rim imperiyasiga qaram bo'lib qoladi. Yunoniston antik davrda erishgan butun moddiy va ma'naviy boyliklarga Rim imperiyasi egalik qila boshlaydi. Bu davrga kelib yunon falsafasi ham Rim olimlari va faylasuflari tomonidan o'zlashtirila boshlanadi. Natijada, Rimda ham o'z falsafiy qarashlarini olg'a suruvchi mutaffakirlar, faylasuflar etishib chiqa boshlaydi.

Bu davrda Rimda yunon faylasuflari ishlab chiqqan falsafiy nazariyalar va ma'lumotlar Rim mutafakkirlari va faylasuflari tomonidan qayta ishlanib, ularni qayta tiklash asosida turli yo'nalishdagi falsafiy nazariyalar va ta'limotlar paydo bo'ladi.

Mana shunday bir sharoitda Rimda Demokrit va Epikur ta'limotini qayta tiriltirib, uni davom ettirgan Lukretsiy Tit Kar, platonchilar safdoshlaridan eklektik Tsitseron, neoplatonizm oqimining asoschisi Plotinlar yashab, ijod qiladilar.

Lukretsiy Kar (mil. avv.99-55y.y.) o'zining «Narsalarning tabiati to'g'risida» asarida Demokrit va Epikur ta'limotini tahlil qilib, tushuntirib berib, uni targ'ib qiladi. U atomistik nazariyani o'z asarida kengaytirib, yanda chuqurlashtiradi va rivojlantiradi.

Lukretsiy Karning bayoniga ko'ra, materiya abadiy, u bir holatdan ikkinchi holatga aylana boradi, hech nimadan hech nima kelib chiqmaydi, urug'dangina u yoki bu o'simlik yoki hayvon paydo bo'ladi. Biz atomlarning kichikligi tufayli ularni ko'ra olmaymiz. Dengiz qirg'og'ida ko'ylagimiz nam bo'lib qoladi, quyoshda esa bu namlik yo'qolib, ko'ylak qurib qoladi. Biz namlikning paydo bo'lishini ham, uning qarshi jarayonini ham ko'ra olmaymiz. Uzuk ko'p taqilishi tufayli yupqalashadi, yo'lak esa kishilarning qatnayverish jarayonida siyqalashib qoladi. Biz bu jarayonlarni ham sezib, his qilmaymiz. Atomlar, zarralar, Epikur aytgandek, shaklga, og'irlikka, hajmga ega bo'lib, bo'shliqda doimo harakatdadir. Narsalardan ulardagi xususiyatlarni ajratish mumkin emas. Masalan, og'irlikni toshdan, issiqlikni olovdan, namlikni suvdan ajratib bo'lmaydi. Materiyaga vaqt va makon xosdir. Materiya - mayda zarralar - atomlardan iborat, atomlar na bo'linadi, na buziladi.

Er ham boshqa dunyolar kabi tabiiy sabablarga ko'ra paydo bo'lgan. Erda ham, ko'kda ham, suvda ham, nabodot, hayvonot olamida ham hamma narsa va hodisalar moddiy sabablarga ega. Masalan, yashin, chaqmoq, yomg'ir, shabnam, shudring, qyun, shamol, qirov, qor, do'l, zilzila, yonartog' (vulqon), magnit - bularning bari o'z moddiy sababiga ega. Tanadan ayrim jon yo'q. Hech qanday dunyoviy ruh, dunyoviy aql ham yo'q, bo'lishi ham mumkin emas. Jon tez harakat qiladigan atomlardan iborat bo'lib, u ikki qismli hayot, tiriklik asosi bo'lgan ruhdur; aql va ong undan tuzilgandir. Lekin jon butun tana-organizmga yoyilgan bo'lsa, rux inson ko'kragingning o'rtasida joylashgan.

Xullas, Lukretsiy Kar, olam atomlar va bo'shliqdan iborat, deb biladi. U narsalarning sifatini ob'ektiv xarakterga egaligini aytib, narsasiz sifat bo'lmaganidek, sifatsiz narsa ham bo'lmaydi, deydi. Lukretsiy Kar dunyoni insonning bilishi mumkinligini e'irof qilish bilan birga, bilishda maqsad-kishilarni turli-tuman hurolatlar ta'siridan ozod qilishdir, deydi. U dunyoni bilishda sezgi a'zolarining roliga shubha bilan qarovchi skeptitsizmga qarshi chiqib, bilimlarimiz faqat sezgi a'zolarimiz orqali olingan ma'lumotlarga tayanadi. Agar bizning sezgi a'zolarimiz,- deydi Lukretsiy Kar, - dunyo to'g'risida to'g'ri ma'lumot berolmasa, u vaqtda kishilar dunyoni bila olmagan bo'lar edi».

Lukretsiy Karning zamondoshi Mark Tulliy Tsitseron (mil. avv.106-43 y.y.) falsafa sohasida eklektik qarashlari bilan maydonga chiqadi. Uning falsafa sohasidagi xizmatlaridan biri-boshqa tillardagi falsafiy lug'atlardan foydalanib, lotin tilida lug'at tuzadi; Tsitsiron mashhur notiq ham bo'ladi. U o'zining «Davlat to'g'risida», «Qonunlar haqida» asarlarida quldorlar aristokratiyasini himoya qiladi, senatorlarni yoqlab, xususiy mulkchilikni jamiyatning asosi, deb hisoblaydi. Davlat esa mana shu quldorlarning xususiy mulkini himoya qilish kerak, deydi u. Tsitseron xalq ommasiga, ayniqsa, qullarga-ular faqat jismoniy mehnat qilish uchun yaratilgan, deydi. U davlat arbobi sifatida siyosiy jihatdan Demokrit va Epikur izdoshlariga, Lukretsiy Kar kabi zamondoshlari qarashlariga qarshi kurash olib boradi.

Rim imperiyasida bu davrda yuzaga kelgan falsafiy oqimlardan yana biri - bu neoplatonizm oqimidir. Bu oqimning asoschisi Plotin

eramizning 204-270y.y.) bo'lib, uning fikricha, olamiy jarayon payqab va ifodalab bo'lmaydigan ilohiy bosh yagona ibtidodan boshlanadi. Bu ibtido avval olamiy aql, so'ngra olamning joni (ruhi) sifatida, undan keyin ayrim jonlar sifatida, ayrim jonli jislar sifatida to materiyagacha davom etadi. Plotin fikricha, bu ibtido butun borliq asosi bo'lgan yagona ilohiy kuch - xudodir. Qolgan barcha narsalar (ham) ruhiy, hissiy narsalar, ham moddiy narsalar) shu ilohiy kuchdan yaralgan nurning emanatsiyasining natijasidir. Uning nuqtayi nazaricha, Quyosh o'zidan nur taratgan kabi, ilohiy kuch-xudo ham o'zidan butun koinotni undagi barcha narsalarni emanatsiya usuli bilan chiqarib yuborgan. Bu emanatsiya qilingan narsalarga ruh ham (jon ham) materiya ham kiradi. Insonning joni va tanasi ham ularning birligida shu ilohiy kuch-xudo tomonidan emanatsiya qilingan. Shuning uchun inson-hayotining oliy maqsadi - o'z jonining shu ilohiy kuch-xudo bilan qo'shilishiga erishuvdan iboratdir. Kishi bunga ekstaz (jazava) holatga tushish orqali, uni bajarish orqali erishadi, bu holatda uning joni, ruhi butun hissiy dunyodan va tanadan xalos bo'ladi. Buning uchun kishi o'z nafsini va jismoniy ishtiyoqlarini tiyish vositasi bo'lgan hamda butun ruhiy kuchlarini, shu jumladan, biluvchilik kuchlarini rivojlantirish yo'li bilan erishadi. Bunda yuksalib borishning oliy ekstaz (jo'sh urish) bosqichida inson ruhi xudo bilan qaytadan birlashadi.

Plotinning falsafiy ma'lumotida ham dialektika o'ziga xos ifodasini topgan. Unda olamdagi uyg'unlikka, go'zalikka, yaxshilik va yomonlikka sabab bo'ladigan, ularning mohiyatini tashkil etgan qarama-qarshiliklar va ularning birligi ko'rsatib berilgan.

Xullas, Rim faylasuflari o'z falsafiy ta'limotlarini yaratgan bo'lishsa ham, qadimga yunon falsafasiga deyarli hech qanday yangi, original falsafiy fikrlar qo'sha olmaydilar. Ular asosan yunon falsafasining diniy-axloqiy aqidalarini, undagi ba'zi ta'limolarnigina qayta ishlab chiqish bilan chegaralandilar, xolos.

Chunki bu davrlarda Rim imperiyasi o'zining ichki ziddiyatlarining tobora keskinlashib borishi, natijada, quldorlik jamiyati ichida inqiroz kuchayib ketib, jamiyat mafkurasi sohalariga diniy, idealistik aqidaviy ta'limotlar keng yoyilib, yunon jamiyatida erishilgan madaniyat, fan, san'at va falsafa sohalaridagi yutuqlarga nisbatan reaksiya avj ola boshlaydi. Oqibatda, kutubxonalar yopilib,

taraqqiyotparvar ilg'or kishilar: olimlar va faylasuflar quvg'in etila boshlaydi. Bularni bari Evropa mamlakatlarida sxolastik din hukmronligiga sabab bo'ldi. Bu narsa eramizning V asriga kelganda, quldorlik jamiyati emirilgach, butun qadimiy Yunon va Rim ilg'or madaniyati va falsafasining ham butunlay oyoq osti qilinishiga va unutilishiga olib keldi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. Qadimgi Yunonistondagi **Milet maktabi faylasuflari** haqida nimalarni bilasiz?
2. Geraklit va Demokritning falsafiy qarashlari haqida gapirib bering.
3. Pifagor va Suqrotlar qanday faylasuflar bo'lishgan?
4. Platonning "g'oyalar dunyosi" haqidagi ta'limotining mohiyatini tushuntirib bering.
5. Aristotelning falsafiy qarashlari nimalardan iborat?
6. Qadimgi Rim falsafasida Lukretsiy Kar va Plotinning falsafiy qarashlari haqida nimalarni bilasiz?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. . –T.: O'zbekiston 1996.
2. Karimov I.A. Jamiyatimiz falsafasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. –T.: O'zbekiston , 1998.
3. Karimov I.A. Olloh qalbimizda, yuragimizda. –T.: O'zbekiston 1999.
4. Osnovi filosofii: Uchebnoe posobie dlya studentov. –T.: O'zbekiston 1998.
5. Sulaymanova F. Sharq va G'arb . –T.:, 1997.
6. Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T., Ibn Sino, 1997.
7. Falsafa. O'quv qo'llanma. –T., Sharq 1999.
8. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
9. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y. (17-56, 57-83, 84-96, 112-124-betlar).

8-MAVZU: O'RTA ASRLAR, UYG'ONISH, YANGI DAVR FALSAFASI

REJA:

- 1. O'rta asrlar davri falsafasi.**
- 2. Uyg'onish davri falsafasining o'ziga xos xususiyatlari.**
- 3. Yangi davr falsafasining asosiy yo'nalishlari.**

XI-XIII asrlarda G'arbiy evropadagi ijtimoiy taraqqiyot O'rta asrlar nomi bilan yuritiladi. Bu davr G'arbiy Evropada ham quldorlik munosabatlarining o'rnini feodal munosabatlari egallagan davr edi. Bu davrda din mafkura sohasida ham hukmronlik qiladi, u jamiyatda asosiy mafkuraga aylanib, cherkovning esa siyosiy va mafkuraviy ta'siri ko'pchilik G'arbiy Evropa mamlakatlarida haddan ziyod kuchayib, insoniyat fikrining barcha sohalari – falsafa, huquqshunoslik, sana'at va madaniyat sohalari, tabiatshunoslik sohalarida ham diniy dogmatik aqidalar hukmronlik qiladi. Ayniqsa, bu davrda falsafa tajribaviy bilimlardan, amaliyotdan ajralib, dinning hizmatkoriga, sxolastikaga, ilohiyotga aylantiriladi. Bu davrda tabiatni o'rganish gunoh hisoblanib, tabiatni o'rganishga kirishgan kishilar dahriylikda ayblanadilar va quvg'in qilinadilar, hatto ular olovda ham kuydirilar va o'ldirilar edi. Natijada, dunyoviy bilimlar ustidan diniy ta'limotlar hukmronlik qiladi. Din ijtimoiy fikr ustidan cheksiz hukmron bo'ladi.

Lekin dinning qattiq ta'zyiqiga qaramasdan, jamiyat taraqqiy etib, tabiiy va ijtimoiy qarashlar ham rivojlanib, antik davr madaniyati, fan yutuqlari, falsafiy qarashlari o'rganila boshlaydi, natijada, bu davr falsafasida ham yangi-yangi oqimlar, yo'nalishlar paydo bo'la boshlaydi. Ayni shu davrda, ya'ni G'arbiy Evropaning O'rta asrlar davrida, falsafada, skeptitsizm, agnostizm, neoplotonizm, kabi oqimlar paydo bo'ldi. Lekin bu davrda, baribir, katolik cherkovining ramiy dunyoqarashi tizimini tashkil etgan teologiya va sxolastik falsafa butun O'rta asr davomida hukmronlik qiladi. Bu diniy sxolastik falsafiy qarashlarga nazariy manba' bo'lib qadimgi yunon faylasuflari Platon va Aristotelning falsafiy ta'limotlari hizmat qiladi. Bu davr diniy-sxolastik falsafiy oqim-nominalizm va realizm

oqimlari vujudga keladi va ular o'zaro bir-birlariga qarshi kurash olib boradi.

Nominalizm o'sha davr shahar savdogarlari va hunarmandlari manfaatlarini ifodalovchi, ularning cherkovning mutlaq hokimiyatiga qarshi kurashini aks ettiruvchi, o'z davrining progressiv falsafiy oqimi bo'ladi.

Realizm esa cherkov va yirik feodallar manfaatini ifoda etuvchi, ular dunyoqarashi bo'lgan sxolastik, reaksion falsafiy oqim hisoblanadi. Bu ikki oqim o'rtasidagi kurash umumiy tushunchalar, «universallar»ning mohiyatini aniqlashdan kelib chiqadi..

Realizmga asos qilib Platonning obe'ktiv idealizmi olingan edi. Uning asosiy vakillari: Anselm (1033-1109), Ioan Skot Eriugen (815-877), Foma Akvinskiylar edi. Ularning fikricha, umumiy tushunchalar, ya'ni kategoriyalar - «universallar» - real mavjud bo'lib, ular mustaqil g'oyaviy mohiyat sifatida predmetlarga, kishilarga nisbatan birlamchidir. Moddiy olamning predmetlari esa shu umumiy tushunchalarning shakliy ifodasi, ikkilamchidir. Umumiy tushunchalar mangu bo'lib, predmet va hodisalar vaqtincha va o'tkinchidir. Realistlar fikricha, «umuman uy» g'oyasi birlamchi bo'lib, uning shakliy ifodasi sifatida yakka-yakka holdagi uylar vujudga keladi.

O'rta asrlar falsafasidagi bu realizm oqimi katolitsizm cherkovi va sxolastik dogmalarning falsafiy asosiy edi. Uning XIII asrdagi ko'rinishi tomizm, deb ataladi. Tomizm Foma Akvinskiy ta'limotini tashkil etadi. Bu ta'limotga ko'ra, dunyoda turli shakllar bor, jon ham shu shakllardan biridir, shakllarning shakli esa, bu-xudodir, jon birlamchi va o'lmasdir. U tanadan chiqishi bilan tana halok bo'ladi. F.Akvinskiy umumiy tushuncha masalasidan chiqib kelib, aqlni ikkiga bo'ladi:

- 1.Tabiatdan tashqari aql yoki «xudo aqli»;
- 2.Tabiatdagi aql yoki kishi aqli, ya'ni inson aqli.

Tabiatdan tashqaridagi aql birlamchi, kishi aqli esa ikkilamchidir.

Boshqacha aytganda, umumiy tushuncha bo'lgan «xudo aqli» birlamchi, tabiatdagi aql, ya'ni inson aqli «xudo aqli»ning mahsulidir. Akvinskiyning bu qarashlari cherkovni nazariy jihatdan mustahkamlashga hizmat qilgan edi va hozir ham xizmat qilmoqda. U

hozirgi kunda XX asr falsafasidagi hukmron oqimlardan biri «Neotomizm» nomi bilan yuritiladi.

Nominalistlar, ularning asosiy vakillari: Berengariy Turskiy (1000-1088), Ioan Rastseliy (1050-1112), Uilyam Okkam (1300-1350) ta'limoticha, tabiatdagi yakka-yakka predmet va hodisalar, ularning xususiyatlari real mavjud, ularning in'ikosi bo'lgan umumiy tushunchalar esa ikkilamchidir. Chunki, «umuman o'y», «umuman inson»-bir guruh, o'ylar, bir guruh kishilarning ini'kosidir, xolos.

XIV va XVI asrlar G'arbiy Evropada Uyg'onish davri, deb yuritiladi. Bu uyg'onish dastlab Italiyada, so'ngra Evropadagi boshqa mamlakatlarda vujudga keladi. Bu davrda Evropa mamlakatlarida feodal munosabatlari ichida kapitalistik munosabatlar rivojlana boshlaydi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi tabiatni, undagi predmet va hodisalarning qonuniyatlarini o'rganish tabiatshunoslik bilimlarining rivojlanishiga olib keladi. Ilg'or olimlar va mutafakkirlar dunyoviy ilmlarni din va sxolastika hamda cherkov hukumronligidan ozod qilish uchun kurash olib boradilar. Natijada, feodal reaksiyasiga qarshi burjuaziyaning, dinga qarshi fanning, sxolastik falsafaga qarshi yangi uyg'onish davri falsafasining kurashi yuzaga keladi. Ana shu tarixiy sharoitda o'z asarlari va yangi kashfiyotlari bilan bir qancha ijodkorlar, olimlar va faylasuflar etishib chiqadi.

Ana shunday kishilardan biri polyak olimi Nikolay Kopernikdir. U o'zining 25 yil osmon jismlari ustida olib borgan kuzatishlarining natijasi sifatida 1543 yilda e'lon qilgan «Osmon jismlarining gir aylanishi» nomli kitobida Aristotel va Ptolomeyning cherkov rasmiy ravishda qabul qilgan geotsentrik nazariyasini o'zining ilgari surgan geliotsentrik gipotezasi bilan rad etadi.

Ma'lumki, geotsentrik nazariyaga ko'ra, olamning markazi Er, u harakatsiz, boshqa barcha planetalar, yulduzlar, hatto Quyosh ham uning atrofida harakat qiladi va aylanib turadi. N.Kopernikning yaratgan geliotsentrik gipotezasiga ko'ra, Er olamning markazi emas, uning harakatsizligi noto'g'ri. Aksincha, Er, avvalo, o'z o'qi atrofida harakat qiladi, bu harakat tufayli kun bilan tun yuzaga keladi; ikkinchidan, olamning markazida Er emas, Quyosh turadi, uning atrofida boshqa sayyoralar bilan birga, Er ham aylanadi, natijada, Erda to'rt fasl sodir bo'ladi. Kopernikning bu kashfiyoti tabiatshunoslik fanlarida juda katta voqea bo'lib, bu tabiatshunoslik fanlari rivoji

uchun, dunyoviy ilmlarning rivojlanishi uchun tabiiy ona zamin rolini bajaradi.

Uyg'onish davrida paydo bo'lgan, tabiatni o'rganish asosida yuzaga kelgan falsafiy qarashlar O'rta asrlarda paydo bo'lgan diniy-sxolastik falsafiy qarashlar bilan olib borilgan kurashlari natijasida panteistik falsafiy ta'limot vujudga keladi. Bu oqimning shu davrda etishib chiqqan vakillaridan biri Jordano Brunodir. Uning ta'limoticha, moddiy olam birlamchi bo'lib, ong ikkilamchidir; moddiy olam mangu va abadiydir, uni hech kim yaratgan emas, moddiy olam mangu, u so'ngsiz va cheksiz, u cheksiz turlarda ifoda etiladi, undagi barcha predmet va hodisalar bir-birlari bilan bog'liq va aloqadorlikda. Olamda Quyosh sistemasidan tashqari yana sonsiz-sanoqsiz dunyolar mavjud. Olam bepoyon. Er esa ana shu bepoyon olamning zarrasidir. Brunoning bu qarashlari uchun uni Rim katolik cherkovi dahriylikda ayblab, Rimda olovda yondirib o'ldiradi.

Lekin J.Brunoning tabiiy-ilmiy va falsafiy qarashlari, Uyg'onish davri falsafasi taraqqiyotida muhim rol o'ynaydi. Chunki u O'rta asr diniy-sxolastik falsafaga qarshi dunyoviy bilimlarni din iskanjasidan, cherkov hukmronligidan xolos qilish, ozod etish uchun zamin yaratgan edi.

Uyg'onish davrida N.Kopernik J.Bruno izdoshi sifatida maydonga chiqqan buyuk olim, matematik, mexanik, fizik, astronom Galileo Galileyning falsafiy va tabiiy-ilmiy qarashlari ham muhim rol o'ynaydi. U N.Kopernik gipotezasi, ya'ni Er o'z o'qi atrofida va Quyosh atrofida aylanishi g'oyasini qizg'in targ'ib qilib, u haqda o'zining «Dunyoning ikki sistemasi haqida suhbat» asarini yozadi. Bu asarda dinning va cherkovning diniy-sxolastik aqidalarini keskin tanqib qilib chiqadi.

Cherkov inkvizitsiyasi uni ham qamoqqa olib, Rimda sud qilishadi, «tavba qildirishadi». U sud jarayonida, go'yo o'z qarashlari noto'g'ri, ulardan qaytganligini tan oladi. Sud hukmi o'qilib bo'lganidan keyin, sud zalidan, qamalmasdan, chiqib ketishi oldida, odamlarga qarata: «Baribir, Er o'z o'qi atrofida aylanadi» deb chiqib ketadi. Shunday qilib, Uyg'onish davrida tabiatni, olamni bilishning o'sishi, fanning din hukmronligidan ozod bo'lishida muhim rol o'ynaydi.

XVII -XVIII asrlar G'arbiy Evropa taraqqiyotida yangi davr hisoblanadi. Bu davr Evropa mamlakatlarida O'rta asrchilik feodal munosabatlari tugatilib, kapitalistik munosabatlar to'liq qaror topadi va rivojlana boshlaydi. Kapitalistik ishlab chiqarish ehtiyoji tabiatni, insonning o'zini, jamiyatni ilmiy o'rganish, bilishni taqazo qiladi va uni o'rganishni tezlashtiradi. Dengizlarda savdo munosabatlarning o'sishi kemasozlikning rivojlanishiga, kemalar Er shari bo'ylab ilmiy ekspeditsiyalarning uyushtirilishi, yangi erlar, yangi qit'alarni ochilishiga olib keladi. Yangi geografik kashfiyotlar qilinadi. Natijada, tabiatshunoslik bilimlari, mexanika, matematika, fizika, kimyo, astronomiya sohalarida yangi-yangi tadqiqotlar olib borilib, O'rta asr sxolastikasi va diniy aqidalarni uloqtirib tashlanadi. Yangi ilmiy dunyoqarash shakllana boshlaydi. Bunda nemis olimi Keplerning sayyoralarning harakati, qonunlarining ochishi, ingliz olimi Isaak Nyutonning olamning tortilish qonunlarini kashf etilish, ingliz faylasufi F.Bekon tomonidan insonning dunyoni bilishdagi muhim rol o'ynovchi induktiv metodni ishlab chiqishi, frantsuz olimi Rene Dekartning inson bilimining hosil bo'lishiga oid detuktiv metodni asoslab berishi muhim rol o'ynaydi. Shular asosida bu davr falsafasida metafizik va metamexanistik materializm qaror topadi. Metafizik va mexanistik materializmning namoyondalari F.Bekon, J.Lokk, T.Gobbs frantsuz faylasuflari R.Dekart, P.Kobak, Lametri va Gelvetsiy qarashlarida o'zining yorqin ifodasini topadi.

Bu yangi davrda tabiatni bilishga intilishning kuchayishi natijasida falsafada empirik va ratsionalistik oqimlar vujudga keladi. Empirik oqimning asoschisi F.Bekon hisoblanadi. Uning qarashicha, tabiatni bilshning manbai bu - tajriba, eksperiment, kuzatishdir. Inson sezgi a'zolari orqali tabiat to'g'risida hosil qilingan faktlar, dalillar va ma'lumotlarni tajriba orqali tekshirishi, aniqlashi, undagi hato va kamchiliklarni bartaraf etish zarur. Shu asosda insoning tabiat to'g'risidagi to'g'ri, to'liq bilimlari hosil bo'ladi.

F.Bekonning falsafa va fan tarixidagi eng katta hizmati - uning inson bilishining induktiv metodini ishlab chiqishidir.

Ratsionalistik oqimning asoschisi frantsuz faylasufi Rene Dekartdir. Dekart ta'limoticha, insonning tabiatni bilishining birdan-bir to'g'ri metodi bu aqlga asoslangan deduktiv metoddir.

Dekart o'zining bu qarashlarini «Metod to'g'risida mulohazalar» asarida bayon qiladi. U o'z asarida insonning tabiatni bilishida quyidagi talablarni ilgari suradi:

1. Haqiqat, deb qaralgan bilim faqat aql nuqtai nazaridan aniq, ravshan, shubhalardan holi bo'lgan nazariy xulosalari asosida chiqarilgan fikrlar bo'lmog'i lozim.

2. Har bir murakkab muammo yoki masalani ularning tarkibini tashkil qilgan muammo va masalalarga ajratish, bo'lish lozim.

3. Bilishda isbot bo'ladigan, ma'lum bilimlardan hali noma'lum va isbot qilinmagan bilimlarga o'tib borish zarur.

4. Tadqiqot haqidagi fikrlar - bilimlarni tashkil etgan mantiqiy xalqalardan xulosa chiqarishda birontasi ham tushirilib yoki e'tiborsiz qoldirmasligi lozim. Dekartning qarashlariga ko'ra inson bilishining birdan-bir manbai - bu tafakkur, aqliy salohiyatidir. Uning qarashicha, insonning sezgi a'zolari, tajribalari hamma vaqt ham to'g'ri bilim beravermaydi, shu sababli ularga inson o'z bilish jarayonida to'liq ishonmasligi zarur.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. Foma Akvinskiy falsafasining asosiy jihatlari nimada?
2. Nominalizm va realizm o'rtasidagi farqlarni nimalarda ko'rasiz?
3. Evropa Uyg'onish davri falsafisi deganda qanday falsafiy qarashlar tushuniladi?
4. Evropa Uyg'onish davri falsafasiga qanday xususiyatlar xos?
5. Evropa Yangi zamon falsafasi deyilganda qanday falsafiy qarashlarni tushunamiz?
6. Evropa Yangi zamon falsafasining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
7. XVII-XVIII asrlarda frantsuz faylasuflari tomonidan materializmning qanday shakli asoslangan?
8. Yangi zamon falsafasi va tabiatshunoslik fanlari ittifoqi haqida nimalar deya olasiz?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. O'zbekiston ning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. – T.: O'zbekiston 2003.
2. Karimov I.A. Bunyodkorlik yo'lidan. T.4. -T.: O'zbekiston, 1996.
3. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. -T.: O'zbekiston 1997.
4. Sulaymanova F. Sharq va G'arb . –T.:, 1997.
5. Falsafa. O'quv qo'llanma. –T., Sharq 1999.
6. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., 2000.
7. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T., Moliya instituti 2000.
8. Erpo'lat Baxt. Jamiyat va shaxs manfaati aks etadi. – «Fidokor», 2004 yil, 24 avgust.
9. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y. (241-268; 267-366 betlar)
10. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.

9-MAVZU: NEMIS MUMTOZ FALSAFASI.

REJA:

- 1. Nemis mumtoz falsafasining asosiy xususiyatlari.**
- 2. I.Kant falsafasi.**
- 3. V.Gegel falsafasi.**
- 4. L.Feyerbaxning antropologik falsafasi.**

Nemis mumtoz falsafasi deb o'n sakkizinchi asrning ikkinchi yarmi va o'n to'qqizinchi asrning boshlarida Germaniyada vujudga kelgan falsafaga aytamiz. Bu davr Evropaning ilg'or mamlakatlari: Angliya, Frantsiya va Gollandiyada kapitalistik munosabatlar tobora jadal olg'a tomon tez rivojlanayotgan hamma sohalarda feodal munosabatlarning o'rnini egallayotgan burjua demokratik inqiloblar bo'lib o'tayotgan burjua demokratik harakatlar avj olayotgan davr edi.

Bu davrning markazida turli-tuman ijtimoiy hodisalarning avj olishiga sabab bo'lgan 1789-1792 yillarda bo'lib o'tgan Frantsuz burjua - demokratik inqilobi turar edi. Bu inqilob Evropaning qator mamlakatlarining shu jumladan, Germaniyaning ham rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bu inqilob, dastlab Germaniyada ham shunday inqilobning zarurligini, ya'ni o'n sakkizinchi asrda Frantsiyada bo'lganidek, o'n to'qqizinchi asrning boshlarida Germaniyada bo'lishi zarurligidan darak beradi. Xuddi Frantsiyadagi kabi Germaniyada ham nemis mumtoz falsafasi - falsafiy fikr sohasidagi inqilob siyosiy hayot sohasidagi inqilobga muqaddima bo'lib xizmat kiladi.

Nemis mumtoz falsafasi o'zidan oldin o'tgan Evropa va jaxon ilg'or falsafiy fikrlar va oqimlarning vorisi davomchisi bo'lish bilan birga o'z davridagi Evropaning kapitalistik taraqqiyot tarixiy tajribasiga hamda tabiatshunoslik hamda tabiatshunoslik texnikafiy ijtimoiy - gumanitar bilimlar sohalari qo'lga kiritayotgan umumlashtirish asosida paydo bo'ldi. Bu falsafada inson faoliyatining faolligi unda amaliyotning mavjud tartiblarni o'zgartirishdagi rolini tarixiy jarayonlarning qonuniyatlarini tafakkur bilan borliqning dialektik aynanligini falsafadagi ob'ekt va sub'ekt munosabatlarini tadqiq etish etakchi o'rin egallaydi. O'zining shu jihatlari bilan nemis mumtoz falsafasi insoniyat falsafiy fikr taraqqiyotida alohida o'ziga

xos bosqichni tashkil qiladi. Nemis mumtoz falsafasining paydo bo'lishida I.Kant I.G.Fixte, F.Shelling, G.Gegel va L.Feyerbaxlarning falsafiy qarashlari muhim rol o'ynadilar. Garchi ular falsafadagi turli oqimlarga mansub bo'lgan bo'lsalarda, lekin ularning falsafiy qarashlarini bir birlari bilan bog'lovchi umumiy mushtarak tomonlari mavjud edi. Ayniqsa, mumtoz falsafiy fikr taraqqiyotida o'z falsafiy qarashlarining orginalligi, yangiligi va boy mazmunga egaligi bilan buyuk o'rin tutgan faylasuflar - bular: I.Kant, G.Gegel va L.Feyerbaxlardir. Biz quyida shu faylasuflarning falsafiy qarashlari haqida to'xtalib o'tamiz.

Nemis mumtoz falsafasining asoschisi XVIII asr nemis burjuaziyasining mafkurachisi - bu Immanuil Kant (1724-1804) dir. U o'z zamonasining ko'pchilik aktual nazariy muammolari bilan bevosita shug'ullangan tabiatshunos, matematik, huquqshunos, etik, estetik, mantiqshunos, pedogog, faylasuf olim bo'ladi. Kant Keynsberg universitetida professor bo'lib ishlaydi.

Kantning falsafiy qarashlarining rivoji, asosan ikki davrga bo'linadi: birinchi davri - tanqidiy davrgacha bo'lgan falsafiy qarashlari (1770 yilgacha); ikkinchisi - «tanqidiy davr» yoki «trantsendental davr» falsafiy qarashlari. Tanqidiy davrgacha bo'lgan davrda Kant yozgan eng yirik asar – bu «Butun umumiy tabiiy tarix va osmon mexanikasi nazariyasi» asari bo'lib, u asosan tabiatshunoslik fanlarining falsafiy muammolariga bag'ishlangan. U bu asarida «Nebulyar» kosmogonik gipotezani ilgari surib, unda Quyosh sitemasidagi planetalarning paydo bo'lishi va evolyutsiyasi haqida fikr yuritadi. Uning qarashicha, Quyosh sistemasi (Quyoshning o'zi ham) dagi planetalar daslabki «tumanliklar»ning quyushlashuvidan evolyutsion yo'l bilan tabiiy ravishda kelib chiqadi. Shu bilan birga, Kant bu asarida bizning Gallaktikamizdan tashqarida juda ko'p galaktikalar tizimi metagalaktika - Katta koinotning mavjudligi haqida ham fikr yuritadi. U bu asarida yana Erning o'z o'qi atrofida harakatida ishqalanishning oshishi natijasida uning harakatining sekinlashuvi, harakat va osoyishtalik haqidagi ta'limotlarni ham rivojlantiradi. Xullas, Kant falsafiy qarashlarining bu davrida tabiatshunoslik fanlarining rivoji masalalari keng yoritiladi. U o'zining bu davrdagi tadqiqotlari bilan I.Nyutonning planetalarning harakati «ilohiy qudrat»ning birinchi turtkisi va itarilishlari o'rtasidagi

ziddiyatlar tufayli sodir bo'lganligini aytadi. Kant o'z asarida Quyosh sistemasi va unga kiruvchi planetalarning paydo bo'lishi tabiatning tarixiy taraqqiyotining mahsuli sifatida ko'rsatib tabiatni, uning rivojlanishini tamomila tabiiy-tarixiy jarayon sifatida izohlaydi.

Kant o'z falsafiy qarashlarining ikkinchi davri-tanqidiy falsafa davrida u tabiatshunoslik fanlari falsafasidan falsafaning bilish nazariyasiga o'tadi. Kant o'zining bu davrida «Sof aqlni tanqid» (1781 y) «Amaliy aqlni tanqid» (1788 y) «Muhokama qobiliyatini tanqid» (1790) «Prolegamenlar» (1783y) asarlarini yozadi. Bu asarlarida u bilishning «tanqidiy» nazariyasini yaratib, inson bilishining turli shartlarini, bilish qobiliyatining chegarlarini tadqiq etadi. Kant o'zining bu tadqiqotlarida insonning xudoni bilishni «narsa o'zida» deb ataydi va uni bilish mumkin emas, deb e'lon qiladi. Shu bilan birga, u o'z tadqiqotlarida inson borliqdagi o'z-o'zligicha mavjud narsalarning mohiyatini printsip jihatdan bilishi mumkin emas, inson faqat hodisalarnigina, ya'ni uning o'z tajribalarida yuz berishida vositachilik qiladigan usulini bilish mumkin. Uning bilish nazariyasidagi «bilish mumkin emas» degan fikri Kant agnostizmi edi. Lekin Kantning bilish nazariyasidagi xizmati shunda ediki, u metafizika hukmron bo'lgan bir sharoitda, inson bilishiga xos qarama-qarshiliklar muammosini kun tartibiga qo'yib olam ham nihoyalidir, ham nihoyasizdir, degan qarama-qarshi fikrlar bab-barobar to'g'ri bo'lishini isbotlab berib, inson aqli tabiatan antinomiyali, ya'ni ziddiyatli ekanligini, bizning har qanday oqilona fikrlarimizga dialektika xosligini aytadi. Kantning fikricha, bizning bilimlarimiz ongimizda fakat tajribalarimiz asosida hosil bo'lmay, balki hissiy mushohadaning «aprior»i shakllari asosida ham mavjud bo'ladi. U formal mantiqni tanqid qilib, fikr ong, taffakur dialektikasi haqida gapiradi. Uning tafakkur dialektikasi haqidagi qarashlari V.Gegel tomonidan rivojlantiriladi. Umuman, Kantning falsafiy qarashlari falsafaning undan keyingi rivojlanishiga g'oyat katta ta'sir ko'rsatadi.

Nemis mumtoz falsafasining eng yirik vakili Georg Vilgelm Fridrix Gegel (1770-1831)dir. U falsafada ob'ektiv idealistdir. Gegelcha birlamchi narsa – bu dunyo ruhi, insondan va olamdan tashqarida alohida mavjud bo'lgan mutlaq g'oyadir. Moddiy olam esa uning mahsuli, ikkilamchi, ya'ni u dunyo ruhining namoyon bo'lishidir, uning g'aydalanishidir. Uningcha bu dunyo ruhi, ya'ni

mutlaq g'oya yaratuvchi bosh sabab bo'lib, tabiatdagi va jamiyatdagi har bir buyum yoki hodisa uning hosilasi, ya'ni shakllardan iborat, ularning mazmunlari esa ana shu dunyo ruhi yoki dunyo aqlidir. Chunki bu moddiy olamdagi predmetlar va hodisalar ana shu mutlaq g'oyaning ko'rinishi - shakllanishidan boshqa narsa emas. Gegel bundagi o'z falsafiy tizimida hamma vaqt ruh va tabiatning yoki tafakkur va borliqning aynanligiga tayanadi. Shuning uchun unda har doim moddiy jarayonlar mantiqiy jarayonlar kabi ifoda etiladi. Gegel fikricha, dunyo ruhi mangu, u o'tmishda bor bo'lgan, hozir ham mavjud va kelajakda ham bo'ladi. Shu sababli dunyo ruhi tabiat va jamiyatdagi hamma voqealar va hodisalarning mazmuni, mohiyati, manbai va harakatlantiruvchi kuchidir. Gegel o'zining «Ruh fenomenologiyasi» (1807) asarida inson ongining dastlabki holatlaridan boshlab to fanni va ilmiy metodologiyani egallab olishgacha davom etgan evolyutsiyasi qarab chiqiladi. U bunda begonalashuvchi kategoriyasii analiz qilib, insonning predmetlik faoliyatining ko'pgina muhim tomonlarini ochib berish orqali inson mehnatining mohiyatini ko'rsatishga harakat qiladi. Uningcha, «inson va uning tarixi», «uning mehnatining natijasi»dir. Bu asar Gegel falsafasining sarchashmasidir. Unda Gegel substantsiya to'g'risidagi o'z tezisini sub'ekt sifatida, faol ibtido sifatida asoslaydi. Ayni shu asarida Gegel falsafasining boshlang'ich qoidasi-tafakkur bilan borliqning ayniligi, ya'ni real olam mutlaq g'oyaning, tushunchaning, ruhning zuhuroti, deb tushunish bayon qilingan.

Gegel falsafada qadimgi yunon faylasufi Platon izidan borib, mutlaq g'oyani birlamchi asos, deb qabul qiladi. Bu uning ob'ektiv idealistik tizimiga asos bo'ladi. Uning mutlaq g'oya harakatida falsafiy tizimi «Falsafiy fanlar Entsiklopediyasi» (1817) asarida bayon qilingan. Gegelning: tabiat va jamiyatning barcha hodisalari zamirida «mutlaq g'oya», «olamiy aql» yoki «olamiy ruh» asos bo'lib yotadi, degan fikrlari ayni shu asarida bayon qilingan. Uningcha, «mutlaq g'oya» dastlabki ibtido o'z faoliyatida faoldir, u o'zgarish va rivojlanishidadir. «Mutlaq g'oya» o'z taraqqiyotida uch bosqichni bosib o'tadi: 1) «mutlaq g'oya» ning o'z Bag'rida «sof tafakkur holatida rivojlanishi (bunda mutlaq g'oya o'z mazmunini bir-biriga o'tib turadigan mantiqiy kategoriyalar tizimida namoyon qiladi»); 2) «mutlaq g'oya»ning «o'zga shaklga kirishi, ya'ni tabiat qiyofasida

rivojlanishi bunda aslida, tabiat rivojlanmaydi, balki uning ruhiy mohiyatini tashkil etuvchi mantiqiy kategorilar o'z-o'zicha rivojlanishi ifodalanadi»; 3) Nihoyat «mutlaq g'oya»ning kishilar tafakkurida va jamiyat tarixida rivojlanishi (bu bosqichda «mutlaq g'oya» insonlar va jamiyat paydo bo'lishi, uni kishilarning anglab olishi bilan o'zining asl holiga qaytadi. Gegelning nazaricha, mutlaq g'oyaning o'z-o'zicha rivojlanishi va shu bilan birga, o'z-o'zining bilishi bilan oldingi holatga qaytishi bu tizimda o'z rivojini tugallaydi. Bundagi rivojlanish g'oyasi Gegel dialektikasini tashkil qiladi. Gegel dialektikasining to'liq bayoni uning «Mantiq fani» (1812-1816 y.) asarida o'z ifodasini topgan. Gegel falsafasining eng qimmatli yutug'i ayni shu dialektikasi bo'lib, unda dialektikaning eng muhim qonunlari va kategoriyalari bayon qilingan. Lekin Gegelning xizmati bu bilan cheklanmaydi. Uning falsafadagi asosiy xizmati shundaki, u birinchi bo'lib butun tabiiy, tarixiy va ma'naviy jarayonni bir butun g'oyaviy jarayon shaklida tushuntirib va tasvirlab berdi, mutlaq g'oyani tinimsiz harakat, o'zgarish, rivojlanish, bir holatdan ikkinchi holatga o'tib turishda olib tekshirdi hamda bu harakat, o'zgarish va rivojlanishlarning o'zaro ichki bog'lanishi va ziddiyatlarini ochishga urindi. Gegel nemis mumtoz falsafasida Kant tomonidan ilgari surilgan dialektik qarashlarni rivojlantirib, o'zining dialektik metodini ishla chiqdi. Uning bu metodiga ko'ra, dunyo ruhining harakat, o'zgarish va rivojlanish manbai uning ichki qarama-qarshiligidadir. Shu ichki qarama-qarshiliklar asosida ruh doim harakat, o'zgarish va rivojlanish jarayonida, bir bosqichdan ikkinchi bohqichga o'tib, tushunchalar shaklida, tabiat va jamiyatdagi predmet va hodisalar shaklida o'z-o'zini yangilab, tug'dirib, ifodalanib turadi. Uningcha, tafakkur va aql o'z rivojini turli bosqichi sifatida turli tamoyillarni, turli kategoriyalarni vujudga keltiradi. Bu tamoyillar va kategoriyalar sof aqlning turli bosqichlari sifatida moddiy predmet va hodisalarga nisbatan birlamchi, ularning mazmuni bo'lib, ularning mohiyatini tashkil etadi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Gegelgacha ham turli faylasuflarning asarlarida dialektika elementlari, shubhasiz, uchraydi. Biroq Gegelning xizmati shundaki, u o'z davridagi tabiatshunoslik, ijtimoiy-gumanitar bilimlar yutuqlarini umumlashtirib, birinchi bo'lib dialektik uslubni ishlab chiqdi va dialektikaning uch asosiy qonuni va hamma kategoriyalarini ta'riflab berdi. Bunda yana shu ham

diqqatga sazovorki, Gegel qarashicha, dialektika, uning qonunlari va kategoriyalari umumiy xarakterga ega bo'lib, ular borliqning hamma sohalarida o'z ifodalarini topadi.

Lekin bugungi kun talabidan kelib chiqib shuni aytish zarurki, Gegel dialektik metodi o'z davri falsafiy fikrining eng katta yutug'i bo'lgan bo'lsa ham, u bir tomonlama, faqat tafakkurga, g'oyatda xos dialektikadir. Lekin shunga qaramay, Gegel falsafasi, uning dialektik uslubi kelgusi davr insoniyat falsafiy fikri taraqqiyotiga juda katta ta'sir qiladi.

Nemis mumtoz falsafasi taraqqiyotida Lyudvig Feyerbax (1804-1872y.) falsafiy qarashlari muhim o'rin tutadi. L.Feyerbax nemis mumtoz falsafasining so'nggi vakilidir. U nemis mumtoz falsafasida I.Kant va V.Gegellardan farqli boshqa falsafiy yo'nalishda ijod qildi. Shu sababli L.Feyerbax o'z falsafiy qarashlarining ibtidosidanoq birinchi bo'lib Kant va Gegel falsafiy qarashlaridagi idealizmni qattiq tanqid qilib maydonga chiqqan materialist faylasufdir. U Gegelning ob'ektiv idealizmini tanqid qilib, Gegel oyog'osti qilgan materializmning falsafadagi qonuniy huquqini tikladi. Feyerbaxning bu qarashlari uning «Gegel falsafasining tanqidiga doir» va «Xristianlikning mohiyati» (1841y.) asarlarida o'z ifodasini topadi. Bunda Feyerbax falsafiy qarashlariga ko'ra, tabiat inson va uning ongidan tashqarida, inson va uning ongiga bog'liq bo'lmagan, mustaqil mavjud bo'lgan ob'ektiv reallikdir. Uning fikricha, tabiatni hech kim yaratmagan, u azaliy bor va abadiy mavjud bo'ladi. Inson esa tabiatning mahsuli, tabiat rivojlanish bilan paydo bo'lgan oliy mavjudot. Olam tabiatdangina iborat, tabiat esa materiya sifatida hech qanday mistik yoki ilohiy kuchga bog'liq emas. Tabiat – bu yorug'lik, issiqlik, elektr, magnetizm, havo, suv, o't, o'simlik, hayvonot dunyosi va nihoyat insondan iborat. Feyerbax bunda Gegelning mutlaq g'oyasini keskin tanqid qilib, Gegelning mutlaq g'oyasi inson miyasidan yulib olingan va tabiatdan tashqari kuchga aylantirilgan inson aqlidan o'zga narsa emas, deydi. Uning fikricha mutlaq g'oya, tafakkur insondan tashqarida, unga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lishi mumkin emas. Chunki, mutlaq g'oya ham va har qanday g'oya ham inson tafakkuri bilan bog'liq. Inson tafakkuri esa inson miyasi faoliyatining ishi. Inson miyasi moddiy narsa, u birlamchi, tafakkur, ong esa ikkilamchidir. Tafakkurning borliqqa munosabati

falsafaning bosh masalasi bo'lar ekan, demak falsafa inson mohiyati to'g'risidagi bilim bo'lishi kerak. Chunki tabiatda insondan yuksak boshqa fikrlovchi mavjudot yo'q. Shu sababli tafakkurning borliqqa munosabati masalasi faqat inson tomonidan, inson faoliyati jarayonida hal qilinadi, deb yozadi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki Feyerbax falsafasi insonga va uning faoliyatiga qaratilgan. Demak, Feyerbax falsafaning asosiga insonni qo'yadi. Bu degani: Feyerbax falsafasi antropologik tabiatga ega, uning materializmi antropologik materializmdir. Inson borliq va tafakkur birligining sub'ekti, asosi qilib olingandagina, bu birlikni haqiqiy deyish mumkin. Yangi falsafa insonni falsafaning birdan-bir universal va oliy predmetiga aylantiradi, deb yozgan edi Feyerbax. U xristian dinini tanqid qilar ekan din bilan falsafaning insonni o'rganishi ustida to'xtalib, din insonning narigi dunyosi to'g'risidagi ma'lumot, falsafa esa undan farq qilib, insonning bu dunyodagi mohiyatini o'rganuvchi bilimdir, degan edi. Shuning uchun falsafa tabiat to'g'risidagi fanlar bilan yaqin aloqada bo'lishi lozimligini aytadi.

Feyerbax, falsafa inson to'g'risidagi fan-antropologiyadan iborat bo'lishini aytib, borliq va tafakkur munosabati masalasini hal qilishda inson tabiatning bir qismi, uning mahsuli deb qarab, u insonni ijtimoiy mavjudot, tarixiy taraqqiyotning mahsuli ekanligini, insonning ongi va tafakkuri ijtimoiy munosabatlar bilan, ijtimoiy muhit, hayot sharoitlari bilan belgilanishini to'liq tushunib etmaydi. Feyerbax, kulbada ishlaydiganlar bilan saroyda yashaydiganlar bir xil fikrlamasligini aytgan bo'lsa ham, buning asosiy sababi nimada ekanligini tushunib etmaydi. U o'zining jamiyat to'g'risidagi qarashlarida insoniyat tarixiy bosqichlari faqat dinlar bilan farqlanishini aytish bilan cheklandi, undan nariga o'tolmaydi. Bu Feyerbax falsafasining birinchi cheklangan tomoni edi. Uning falsafiy kurashlarining ikkinchi cheklangan tomoni shu ediki, u Gegel falsafasining idealistik ruhini, din bilan bog'liq ekanligini to'g'ri tanqid qilgan bo'lsa ham, lekin u Gegel falsafasining dialektikasini, dialektik uslubini to'g'ri tushunib etmadi. Lekin bunday cheklangan tomonlarga qaramay, Feyerbax falsafiy qarashlari keyingi davr jahon falsafasi taraqqiyotiga sezilarli darajada katta ta'sir ko'rsatadi.

Xullas, nemis mumtoz falsafasi o'zi erishgan yutuqlari, uning vakillarining falsafiy qarashlaridagi mavjud cheklangan tomonlariga

qaramay, insoniyat falsafiy fikr taraqqiyotida muhim o'rin egaladi va o'zidan keyin paydo bo'lgan falsafiy ta'limotlarga nazariy manba'lardan biri sifatida xizmat qildi.

O'z-o'zini tekshirish uchun nazorat savollari:

1. "Nemis mumtoz falsafasi" deyilganda qanday falsafani tushunasiz?
2. Nemis mumtoz falsafasiga qanday xususiyatlar xos?
3. I.Kantni nega nemis mumtoz falsafasining asoschisi deymiz?
4. F.Gegelning nemis mumtoz falsafasidagi o'rni qanday?
5. F.Gegelning dialektik metodi va idealistik sistemasi deyilganda nimani tushunasiz?
6. L.Feyerbax nima sababdan nemis mumtoz falsafasining so'nngi vakili hisoblanadi?
7. L.Feyerbaxning antropologik falsafasi deyilganda qanday falsafiy qarashlar tushuniladi?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston 1992.
2. Karimov I.A. Yovuz kuchlar xalqimizni o'z tanlagan yo'lidan qaytara olmaydi. (I.Karimovning O'zbekiston televideniyesi uchun maxsus intervyusi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 mart;
3. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: O'zbekiston 1997.
4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: O'zbekiston 1999.
5. Mo'minov I.M. O'zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. –T.: Fan 1994.
6. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. –T.:, 1997.
7. Azamat Ziyo. Kuchli jamiyat falsafasi. "Tafakkur" jurnali, 2002, 1-son.
8. Nasriddinov A. Davr ijtimoiy-falsafiy meros. "Muloqot" jurnali, 1999, 4-son.
9. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002 y.

10.S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002 y.

10-MAVZU: XX-XXI ASR FALSAFASI

REJA:

- 1. XX asr falsafasining asosiy xususiyatlari va oqimlari.**
- 2. Hayot falsafasi.**
- 3. Ekzistentsializm.**
- 4. Fundamental ontologiya.**
- 5. Analitik falsafa.**
- 6. Neopozitivizm va postpozitivizm.**
- 7. Teosofiya va antroposofiya.**

Biz yuqorida falsafiy kontseptsiyalar tarixini qarab chiqdik. Aytish mumkinki, o'tmishda yashab o'tgan deyarli har bir yirik mumtoz faylasufning o'z izdoshlari bo'lgan. Platonizm, aristotelizm, gegelchilik, nitsshechilik singari oqimlarning hozirgi zamon ko'rinishlari mavjud. Barcha falsafiy kontseptsiyalar u yoki bu tarzda o'zaro bir-biri bilan bog'liqdir. Falsafiy bilim o'zidan oldin o'tgan mutafakkir olimlarning ta'limotlariga tayanib kelgan. Biz falsafa tarixida inson tafakkuri avloddan-avlodga, davrdan-davrga o'z mantig'i va ma'nosini yo'qotmasdan o'tib kelayotganligini ko'rdik. Faylasuf barcha zamonlarda umumbashariy madaniyat muammolarini hal etishga harakat qilib kelgan, turmushning mohiyati va unda insonning o'рни, individ va individuallik, madaniyatning xilma-xilligi va bir butunligi; inson tsivilizatsiyasining istiqbollari, bilish vositalari, inson va jamiyatni takomillashtirish yo'llari va hokazolar ana shunday muammolardandir.

Falsafa fani jadal sur'atlar bilan o'zgarib turgan dunyoni anglab etishga yordam beradi; eng to'g'ri ommaviy ong shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. To'g'ri va aniq maqsadga qaratilgan faoliyat ko'rsatish-tsivilizatsiyaning shartidir. Shu ma'noda falsafa fanini o'rganish dunyoni to'g'ri anglashga yordam beradi. U to'g'ri, ongli hayot kechirishga o'rgatadi.

O'tmishdagi va hozirgi vaqtdagi falsafiy ta'limotlar ko'p hollarda insonparvarlik yo'nalishida bo'ladi. Ular turlicha bo'lishiga qaramay hech biri mutlaq haqiqatni da'vo qilmaydi. Lekin ularni jamlab bir butun holda olinsa, ulardan inson uchun g'oyat zarur bo'lgan qimmatli

fikrlar chiqadi. Bunda har qanday bahs-munozarasiz mutlaq haqiqatga da'vogarlik mavqeida turish – bu unchalik aqlli bo'lmagan ishdir. U hatto ijtimoiy amaliyot uchun favqulodda havfli hodisalarni keltirib chiqarishi mumkin. Haqiqatni monopoliya qilib bo'lmaydi va monopoliya qilinmasligi kerak – mana bu gap falsafiy haqiqatdir. Bashariyat madaniyatiga, uning bilimiga hurmat ko'rsatish bugungi kundagi tinchlik va xotirjamlikni ta'minlaydi.

Bugungi kunda global, ya'ni ulkan muammolar bo'lmish: urush va tinchlik masalasi, ekologiya, ijtimoiy taraqqiyot va shunga o'xshash muammolarni birinchi bo'lib ko'tarib chiqish ham falsafaga taalluqlidir. Ushbu muammolar bilan aslida barcha faylasuflar va barcha Falsafa maktablari shug'ullanadi. G'oyat murakkab nazariy bilim muammolari bilan band bo'lishiga qaramay, mashhur tabib va alloma Abu Ali Ibn Sino "Najot kitobi", "Insof kitobi", Kant ham «Mangu tinchlik to'g'risida» degan g'oyat qiziqarli traktat yozgan. Aristotel mantiq fani bilan qanchalik berilib shug'ullanishiga qaramasdan, u ham «Etika» degan kitob yozgan.

XX-XXI asrga kelib ulkan muammolarni falsafiy jihatdan anglash asosida bashariyat madaniyatidagi g'oyat muhim qadriyatlar to'g'risidagi masalalar o'rtaga qo'yildi: sinfiy, milliy diniy va umuminsoniy masalalar; urush yoki tinchlik; yaratish yoki vayron qilish; tabiat ustidan «hukmronlik qilish» yoki odam bilan tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni uyg'unlashtirish mana shunday ulkan muammolardan hisoblanadi.

Xuddi ilgari vaqtlardagidek bugungi kunda ham inson muammosi, uning tabiat bilan, turmush bilan munosabati, bilish va o'z-o'zini bilish, hayot ma'nosini, hamda eng muhimi hayotiy qadriyatlarni anglash falsafaning asosiy muammolari bo'lib qolmoqda. Ushbu masalalarning barchasi ma'lum darajada bundan ikki ming yil muqaddam qanday bo'lsa, shundayligicha echilmasdan, hal qilinmasdan ochiq qolmoqda.

Falsafa maktablari va yo'nalishlari qanchalik ko'p bo'lmasin, ularning aksariyati umumiy belgilarga ega bo'ladi, bu esa muayyan turlashni o'tkazish imkonini beradi. Yuqorida materializm bilan idealizm, empirizm bilan ratsionalizm o'rtasidagi farqlar keltirib o'tilgan edi. XIX asr o'rtalaridan boshlab falsafiy tadqiqotlarda yangi usullar paydo bo'ldi. Bu usullar **mumtoz falsafa** ziddi bo'lgan

nomumtoz falsafa degan tushunchani iste'molga kiritish uchun asos berdi. Antik - qadimgi zamonlardan tortib to A.Shopengauerga qadar mumtoz falsafa «aqli» bo'lgan, u aql-idrok kuchiga tayangan hamda voqelikning mohiyati uning belgilovchisi hisoblangan.

Mumtoz falsafiy ta'riflar XIX asrning o'rtalariga kelib ko'pchilik faylasuflarni qoniqtirmay qoldi. Ular ushbu ta'riflarda insonning o'rni yo'qolib ketgan, deb hisoblashdi. Insondan sub'ektiv xususiyatlarning o'ziga xosligini, ularning xilma-xilligini yangi faylasuflar aql-idrok, fan usullari bilan «qamrab olib bo'lmaydi.», deb hisobladilar. Ular ratsionalizmning ziddi o'laroq mumtoz bo'lmagan nomumtoz falsafani rivojlantira boshladilar. Unda hayot (hayot falsafasi), insonning mavjudligi (ekzistentsializm) birlamchi reallik sifatida tahlil etila boshladi. XIX asrning o'rtasida odamga uncha e'tibor qilmaslik singari falsafiy tendentsiyaga aylanib qolgan holatlar, ya'ni hayot va insonning hayotiy faoliyatiga bog'liq jihatlarga qiziqish nomumtoz falsafa vujudga kelishi uchun asos bo'ldi. Shu ma'noda nomumtoz falsafaning paydo bo'lishi batamom qonuniy bo'lgan bir hodisa edi.

Falsafiy fikrlashning yangicha tipini yaratishga ko'p jihatdan nemis olimi **Artur Shopengauer** asos solgan. Hayotda mavjud bo'lgan hamma narsani Shopengauer iroda, hayotga nisbatan iroda deb tushunadi. Iroda xuddi kosmik fenomenday universal, tabiatdagi har bir kuch esa xuddi iroda singari tushuniladi. Tanaga ega bo'lgan har qanday narsa – bu «irodaning ob'ektivligi»dir, hayvonlarning instinktlari va hatti-harakatlari ham-irodaning ta'siri, nihoyat, inson ham irodaning namoyon bo'lishidir, shuning uchun ham uning tabiati ratsional emas, balki irratsionaldir. Aql-idrok irodaga nisbatan olganda ikkilamchidir, u asossiz bo'lib, qolgan barcha narsalarning manbai ayni mana shu irodadir. Dunyoning o'zi ham iroda va uning butun borlig'i bilan namoyishidir. Hamma narsa shu jumladan, odam ham irodaning aylanib turgan g'ildiragiga abadiy bog'lab tashlangan. Aftidan, Shopengauer olamni g'oyat o'ziga xos bo'lgan spetsifik nuqtai nazar bilan ko'rganga o'xshaydi. Bunday qarash unga xaddan tashqari ratsional bo'lgan falsafaga qarshi, uning ziddini yaratish imkonini bergan.

Nemis olimi **Fridrix Nitsshe** uchun esa narsaning asosida Shopengauer singari hayotga intiluvchi iroda emas, balki hokimiyatga-hukmron bo'lishga intilish irodasi yotadi. U o'zining

«Zardusht tavallosi» deb nomlangan kitobi qaxramoni singari kuchli shaxslar tarafdori bo'lgan. Ma'lumki, Zardusht baland tog' cho'qqilarida, ya'ni oddiy odamlardan yuqorida o'zining yaqin do'stlari bilan birga bamisoli donishmand ilonday va mag'rur burgutday hayot kechirgan. Odam bilan tabiat orasi qanchalik uzoqlashsa, odamning hayotga bo'lgan qiziqishi shunchalik so'nib boradi, odamning o'zi esa bevosita kasallik timsoliga aylanib qoladi. Bundan qutilish yo'li bitta-irodasi bo'sh bo'lgan kishilar ommasini o'z orqasidan ergashtirib borishga qodir bo'lgan kuchli shaxslarni tarbiyalab etishtirish kerak. «Xavf-xatardan qo'rqmay yasha» - Nitsshening shiori shunday bo'lgan.

Nitsshe ajoyib filolog va musiqiy improvizator bo'lgan, har xil xastaliklar uni qiynab, unga azob bergan. Bularning barchasi uning hayotida bir-biriga aralashib o'ziga xos bir falsafiy shaklga kirgan. Nitsshe tomonidan ko'pincha musiqiy ohanglar yo'lidagi goho biri ikkinchisini rad etadigan ajoyib adabiy esselar, pand-nasihatlari, aforizimlar, dekloratsiyalar yozilgan. U XIX asrning oxirlaridagi madaniy yo'nalishning eng ko'zga kuringan vakili bo'lgan. Ushbu oqim vakillari umidsizlik, ahloqsizlik, xunuk hodisalarni estetika darajasiga ko'tarish kabi xususiyatlar bilan ajralib turishgan. Shuningdek Nitssheni **nigilist** deb hisoblashgan, ya'ni u hayotda qaror topgan barcha narsalarni, hamda, yangi ijobiy o'zgarishlarga olib kelmaydigan qadriyatlarni inkor etuvchi kishi bo'lgan. Hatto, Nitssheni fashizmday baloni yoqlashda ayblaydigan mualliflar ham oz bo'lmagan, chunki Nitsshening «Mallarang nishoni» - fashist olchoqlarining qiyofasini eslatib turar ekan. U holda Nitssheni faqatgina nigilistgina emas, balki fashizm tarafdori bo'lgan deyish ham mumkin. Bizning fikrimizcha, yuqorida keltirib o'tilgan ta'rif-tavsiflarning hammasida ham bitta kamchilik-aniq ko'rinib turgan bir yoqlamalik mavjud.

Nitsshe mavjud ideallarni qayta baholash bilan mashg'ul bo'ladi, lekin u bu ishni ko'p jihatdan boshqalarga qaraganda yorqinroq va keskinroq bajaradi. Nitsshe uchun falsafa - kirib kelayotgan yangiliklarni rad etuvchi o'z xarakteriga ko'ra hokimiyatga intilish tarzidagi traditsion barqaror holatlarni tanqid qilish shaklidir. Hokimiyatga intilishni ilmiy yo'l bilan o'rganib bo'lmaydi, uni faqat inson tomonidan tushuntirib berilishi mumkin.

Nitsshening o'zi ham fanda kuchli bo'lmagan. U fanni sevmagan, uningcha, fan - hokimiyatga intilishdagi ayni vaqtda ko'pincha adashtiradigan yo'llarga olib kiruvchi vosita hamdir. Ko'pincha «Haqiqatga intilish irodasi», «Ijodiyotga intilish irodasi»ning kuchsizligini ifodalaydi. Nitsche haqiqat degan tushunchaning o'ziga ham shubha bilan qaraydi. Xo'sh, deydi u, haqiqat borligini qaerdan bilamiz? Odam hozir ko'rib turgan narsasini sharhlab, talqin qiladi, lekin buni haqiqatga mengzash unchalik to'g'ri kelmaydi.

Nitsche xristianlikning «xasta» ideallari, axloqini fanga qarshi qo'yishga keskin qarshi kurashadi. Lekin u hokimiyatga intilish irodasi, instinkti, ahloqi va dinini qo'llab-quvvatlaydi. Bu erda Nitsshening ordinar bo'lmagan-noordinar falsafasi butun bo'y basti bilan o'zini ko'rsatadi. Nitsche bir fikrini rad etish orqali o'z fikrini tasdiqlaydi, biroq, u hozirgina o'zi ta'kidlagan faktni o'sha zahoti rad etishga tayyor turadi. U mangu tartiblar, shu jumladan fashistlar tartibini o'rnatish tarafdori ham emas. Nitsshening ta'rifi bo'yicha olinadigan bo'lsa, «Xudo o'ldi: va biz istaymizki-kuchli odam yashayversin», biroq unda kuchli odam ideali unchalik aniq emas, Nitsshening fikriga qaraganda, hamma narsa o'ladi va hamma narsa yana qayta dunyoga kelib gullab-yashnaydi, faqat shu ma'nodagina qandaydir abadiylik to'g'risida gapirish mumkin.

«Misli ko'rilmagan sintez to'g'risida» orzu qilgan Nitsche yozgan xatlardan biri guvohlik berishicha u faylasuf bu orzuni amalga oshirishga muvaffaq bo'lmagan, umuman olganda, Nitsche falsafasi-bu ratsionalizmga qarama - qarshi qo'yilgan hayot falsafasining yorqin variantidir.

XX asrning 30-yillariga kelib hayot falsafasi asta-sekinlik bilan yo'qolib, o'z o'rnini ekzistentsializmga bo'shatib beradi. Bu endi hayot falsafasiga qaraganda ancha kuchliroq falsafa bo'lib, unda dunyoda yashayotgan inson turmushining xilma - xil tomonlari bayon etiladi. Ekzistentsialistlar hayot falsafasini psixologizmlar bilan to'lib - toshgan deb hisoblaydilar.

Ekzistentsiya so'nggi lotin tilida so'zma-so'z olganda, «mavjudlik» degan ma'noni anglatadi. Mana shu mavjudlikning o'zi esa ekzistentsializmga sub'ekt bilan ob'ektning bevosita birikib, birlashib ketishi tarzida tushuniladi. Bunda sub'ektning boshqalar

uchun ochiqligi, o'zgalarning u uchun ochiqligi, ularning bir-biriga o'tishi bu jarayonning bir butunligi mavjudlik mohiyatini tashkil etadi. Ekzistentsializmning diniy variantida (**Yaspers, Marsel**) ushbu o'zga narsa Xudodir, ozod shaxs mana shu xudoga tomon harakat qilib boraveradi. Ekzistentsializmning ateistik variantida (**Sartr, Kamyu**) o'zga ob'ekt hech narsa sifatida, talqin etiladi. Buning ma'nosi shuki, odam o'z ozodligini amalga oshirib o'zini-o'zi to'satdan yaratadi. Odam tubsiz oqibatlar silsilasiga duch keladi, endi u mazkur silsiladan o'z yo'lini tanlab olishi kerak bo'ladi. Mana shu yo'lni tanlab amalga oshirish jarayonida u o'z erkinligini topadi. Ushbu tanlov uchun u eng avvalo o'z-o'zi oldida mas'uldir. Bu juda og'ir mas'uliyat. U o'zi o'zligini yaratishi bilan, o'zgalarni, bora-bora butun dunyoni kashf etadi. Inson o'zining chinakam mavjudligi holatida u muttasil kelajak ro'parasida, shu jumladan, o'lim qarshisida, o'z qilmishlari uchun javobgarlik vaziyatida turadi. Ekzistentsiya xuddi qo'rquv, ekzistentsional dahshat, tashvishli kutish singari namoyon bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda bunda xuddi chegaradagi ekzistentsional vaziyatga o'xshagan holat sodir bo'ladi. Bunday holatda, **Kamyu** fikri bilan aytganda, asosiy falsafiy masala - bu o'z-o'zini o'ldirish masalasi hisoblanadi. Yashash qo'rqinchli, zerikarli, ham bema'ni bo'lgan bir sharoitda yashash kerakmi yoki yo'qmi?

Ekzistentsializm – bu ontologiya, borliq, mavjudlik haqidagi ta'limot. Ekzistentsialist uchun odamning dunyoda mavjudligi muhim hisoblanib, tabiatning mustaqil ravishda mavjudligi to'g'risidagi masala esa uni unchalik qiziqtirmaydi. Tabiat insonga azal-azaldan ato etilgan. Bunda dastlabki reallik yaxlit bo'lib, u sub'ekt va ob'ektlarga bo'linmaydi. Fan dunyoni ob'ekt va sub'ektga ajratadi. Shu sababli fan ularning borlig'ini ifodalab berishga qodir emas. Bunga esa faqat ekzistentsiyaning alohida akti - harakati orqali erishiladi. Ekzistentsiya – bu shunchaki bir his-hayajon emas, balki olamda mavjudlik his-hayajonidir.

Ekzistentsiyada insonning ozod ekanligi yuqorida ta'kidlab o'tilgan edi. Ozod-erkin bo'lish, bu o'zing o'zing bilan bo'lishliging, begona kishilarning ta'siridan halos bo'lishdir.

Shaxs uchun jamiyatning ahamiyati shundan iboratki, u ko'p bo'lganda insonning iqtisodiy, siyosiy va boshqa erkinliklari uchun zamin yaratishi mumkin xolos. Lekin ko'p xollarda jamiyat shaxs

erkinligini cheklab qo'yadi. **Xaydeggerning** fikricha jamiyat shaxssiz, o'rtacha holga keltirilgan bir olamdир. Mana shu o'rtacha holatni yorib chiqish harakati ekzistentsiya orqali amalga oshiriladi. Bunda qandaydir mazmunga ega bo'lgan hatti-harakatlar ishlatilmaydi. Chin inson bo'lishlik - ekzistentsializmning asosiy da'vatidir. Umuman olganda tashqi dunyoga, boshqa kishilarga nisbatan bunday bo'lishlik munosabatlarda ehtimoldan uzoq, lekin kishi o'z shaxsiga nisbatan ushbu chaqiriqni qanchalik ko'proq namoyon etaolsa, u shunchalik o'z aslini ko'rsatgan bo'ladi. Bu gaplarni odamning tashqi dunyodan, ob'ektivlikdan ajralishi jarayonida sodir bo'luvchi badiiy, diniy, falsafiy ijodga nisbatan ham aytish mumkin.

Agar Yaspers va Sartr inson mavjudligining instantsiyasini eng avvalo uning ongida ko'rishgan, inson sub'ektivligini hamma narsadan ustun qo'yishgan bo'lsa, Xaydegger sub'ektivlikni olamda inson mavjudligidan kelib chiqadigan narsadir deb hisoblagan. Insonning faoliyati davomida unga haqiqat eshiklari ochiladi u narsalar sirini bilayotganini ko'radi. Natijada odam dunyoni tushunadi va bu hol uning tilida amalga oshadi. Shu ma'noda til – bu inson mavjudligining uyi va yashaydigan makonidir. **Xaydegger falsafasini ko'pincha fundamental ontologiya (*insonning olamdagi borlig'i to'g'risidagi ta'limot*) deb ataydilar.** Xaydegger falsafasida ekzistentsializm ongga ega bo'lgan insonning olamda mavjudligi to'g'risidagi ta'limot sifatida ko'rinadi.

Ekzistentsializm inson mavjudligining shunday nozik tomonlariga murojaat eta oldiki, ularning ba'zilarini fan tilida bayon etib, ifodalab bo'lmaydi. Ekzistentsializmning fan va texnikaga ko'r-ko'rona e'tiqod etilishiga, ong realliklariga vijdonsizlarcha moslashib borishiga qarshi (ya'ni konformizmga qarshi) bo'lgan ogohlantirishlari g'oyat muhim ahamiyat kasb etgan. Ekzistentsializm inson erkinligi muammosini, hayot yo'llarini tanlash masalalarini yangicha tarzda o'rta qo'ydi va uni g'oyat samarali tarzda hal qildi. Ekzistentsialistlar falsafiy fikrlashning yangicha usulini ishlab chiqdilar va bu usul eng yangi falsafa tomonidan o'zlashtirib olindi.

XX asrdagi asosiy falsafiy yo'nalishlardan biri **fenomenologiya** hisoblanadi. So'zma-so'z olganda bu ***fenomenlar to'g'risidagi ta'limot*** degan ma'noni anglatadi. **Edmund Gusserl** XX asrda keng yoyilgan shakldagi fenomenologiyaning asoschisi hisoblanadi.

Falsafada **fenomen** deganda odatda his-tuyg'ular orqali bilinadigan narsa va hodisalar tushuniladi. Gusserl esa fenomen deganda predmetlarning ongda hosil bo'ladigan ma'no-mazmunini tushunadi. Uningcha falsafiy tizimning tuzilishida u dastlabki bosqich rolini o'ynaydi.

Gusserl ilmiy tushunchalar vositasida amalga oshiriladigan narsa va hodisalar mohiyatini tushunish to'g'risidagi masalaga to'liq aniqlik kiritishga harakat qiladi. Xo'sh, odam narsa va hodisalar mohiyatini qay yo'sinda tushunib olishga muvaffaq bo'ladi? Ushbu savolga uningcha o'zigacha bo'lgan faylasuflar, naturalizm tarafdorlari ham, sub'ektivizm tarafdorlari ham qoniqarli biror javob bera olmaganlar. Masalan, naturalistlar bilim bilan ongni voqe'likning in'ikosi deb tushunadilar, bunday tushuntirish esa inson faolligiga ziddir. Sub'ektivistlar odam ongiga nisbatan tashqarida bo'lgan dunyoni unutib qo'yadilar, ular uchun barcha bilimlar nisbiydir. *“Vaholanki - deb hisoblaydi faylasuf, - fan hammaga ahamiyatli bo'lgan haqiqatlarni ochib bermoqda”*. Ilmiy tushunchalar muhim bo'lmagan narsa va hodisalarga e'tibor bermaydigan, ularni tashlab yuboradigan abstraktsiyalar tufayli hosil bo'ladi deb hisoblaydigan olimlar ham bilish jarayoniga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatadilar, fanni bu qadar bezbetlik bilan mensimaslik qadim - qadim zamonlardan buyon odamlar tomonidan qoralab kelingan va bunga yo'l qo'yilmagan. Bunday qiyinchiliklarning barchasini engib o'tish yo'lini Gusserl izchil falsafada - **fenomenologiyada** ko'radi.

Tashqi dunyo sub'ektga **fenomenlar** oqimida taqdim etilgan va faylasuf o'zining barcha xulosalarini mana shu faktdan kelib chiqqan holda aytmog'i kerak. Binobarin, tahlil vaqtida tashqi dunyo haqida ham, naturalizm va sub'ektivizm tipidagi isbotlangan haqiqiy, hech qanday tanqidsiz qabul qilinadigan tushunchalar uchun ham «qavs ichida joy qoldirish kerak». Fenomenolog vaqtincha tashqi dunyo to'g'risidagi fikr –mulohazalardan o'zini to'xtatib turishi lozim. Bu bilan fenomenologiya reduktsiyasi deb ataladigan tadbir amalga oshiriladi, ya'ni bunda tahlil maydoni fenomenlar oqimi tomonga suriladi. Xuddi mana shu joydagina hodisalarning chinakam ma'nolarini topish mumkin bo'ladi. Biz bu erda **fenomenologik reduktsiya** natijasida tashqi dunyo predmetlarini go'yo nazardan qochirib qo'yganga o'xshaymiz. Lekin aslida bunday emas, chunki

Gusserlning fikriga ko'ra, ong hamisha predmetga qaratilgan bo'ladi, chunki u hamisha **intentsionaldir** («intentsio» degan lotincha atama **intilish** degan ma'noni anglatadi). Fenomenlar bilan tajriba o'tkazar ekan, faylasuf bir paytning o'zida ikki ishni bajaradi, ya'ni u faqat odamning tashqi olami bilangina emas, balki uning ichki dunyosi bilan ham shug'ullanadi, bunda Gusserl faylasuf uchun eng asosiy ish hisoblangan muhim narsa va hodisalar bilan shug'ullanishni istaydi. Uning: «**Orqaga, narsalarga qaytaylik!**» degan shiori ham shundan kelib chiqqan. Bu shiorning ma'nosi, fenomenlar tahlilini izchillik bilan o'tkazish lozimligidadir. Ushbu tahlilni olma nimaligini idrok etish va tushunib, anglab etish misolida qarab chiqamiz.

Aytaylik, bitta predmetga, bizning misolimizda olma daraxtiga qaratilgan ong harakatining ikki yoki undan ham ko'proq fenomenini ko'rib chiqmoqchimiz. Dastlabki fenomenlar odam tasavvuri va fantaziyasi tufayli amalga oshiriladigan ichki xilma-xil kechinmalarni tuzish bilan to'ldiriladi. Ushbu ko'p xillik bir kishining o'ziga taalluqli bo'ladi, binobarin, u muayyan ravishda fenomenlar orqali sintez qiladi. Sintez qilingan kechinmalarda har doim identik, aynanlik holatlari mavjud bo'ladi, chunki ongning anglanilayotgan narsa va hodisalarga qaratilishi erkin qayta yaratishlar bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, lekin dastlabki fenomenlar bilan muvofiqlashtirilgan narsa va hodisalariga bundan mustasnodir. Bizning misolimizda gap «ushbu olma» yohud «har qanday olma» to'g'risida bormoqda. Bilishning hal qiluvchi holati identiklikka, aynanlikka, bir so'z bilan aytganda, **eydosga** (g'oyalarga, tushunchalarga), **eydetik tafsilotga** erishishdan iboratdir. Mazkur tajriba jarayonida eydos ko'zga tashlanadi. Bu erda gap kategorial intuitsiya to'g'risida borib, bunda sintetik ko'p xillikni konstruktsiyalash bo'yicha faoliyat ko'rsatish nazarda tutiladi. Ushbu faoliyat o'z-o'zidan amalga oshirilib boriladi va u oxir-oqibatda eydoslarga - ilmiy tushunchalarga olib keladi. Kategorial intuitsiya bu qandaydir sirli bir narsa emas, uning shakllanish mexanizmini tushuntirib berish mumkin. *Agar sen narsa va hodisalarning mohiyatiga tushunmoqchi bo'lsang, ularni ko'rishni istasang, o'sha narsa va hodisalar to'g'risidagi xilma-xil kechinmalarni o'zing konstruktsiya qilib ko'r.* Bunda tajriba o'tkazayotgan kishi olim bo'ladimi yoki talaba bo'ladimi, baribir odamlar miyasida amalga oshiriladigan allaqanday topishmoqli

abstraktsiya jarayonlari to'g'risidagi bo'lmag'ur tasavvurlarni o'ylab chiqarmasligi kerak.

Fenomenologik metod jahon falsafasida va fanida g'oyat keng tarqalgan usul. Uni hayotiy olamning bo'yoqlari, rang – tuslari, hidlaridan juda uzoqdagi tushunchalar bilangina tajriba o'tkazadigan fanlar tomon toyib ketmaslikka kafolat beradi deb hisoblashadi. Bunday toyib ketish hollari XX asr Evropa fanlariga xos bo'lgan xarakterli xususiyatdir. Shuning uchun ular krizis xolatida, formalizm, stsiyentizm va texnitsizm iskanjasida qolmoqdalar. Gusserl ilmiy idealizatsiyani (nuqta, to'g'ri chiziqqa o'xshash tushunchalarni) ba'zi bir cheklangan sub'ektiv ijod namunalari sifatida qarab chiqqan. Olam mavjudligi sub'ektga ideallar, tushunchalarda emas, balki ong oqimidan iborat bo'lgan eydoslardir. Fenomenologiya bizni olamni, hayotni unutish illatidan ehtiyot bo'lishga da'vat etadi. Gusserl fandagi krizisni faqat fenomenologik retseptlar asosidagina bartaraf etish mumkin, deb hisoblagan.

Fenomenologiyaning kamchiliklariga kelganda shuni aytish mumkinki, bu kamchilik asosan amaliyot muammolarini tor ma'noda tushunishda ko'rinadi. Bunda gap amaliyotni ko'p jihatdan ong fenomenlarini bir-biri bilan taqqoslashi to'g'risida boradi. Haqiqatdan ham pragmatizm, Xaydeggerning fundamental ontologiyasida amaliyot muammosi fenomenologik falsafadagiga qaraganda ancha mukammalroq darajada ishlab chiqilgan. Ko'pincha fenomenologlarni ularning «eklektikligi» uchun tanqid qilishadi. Bunda ularning hissiy bilish bilan ratsional bilish shaklini etarli darajada bir-biridan aniq ajratib qo'ymasliklari nazarda tutiladi.

XX asr falsafasida analitik falsafa muhim o'rin tutadi.

Germenevtika - falsafiy fikrlashning shunday usulki, unda uning markazini tushunish jarayoni tashkil qiladi.

Faylasuflar qadim-qadim zamonlardan buyon mavjud narsalarni, sodir bo'layotgan voqealarning tub mag'zini chaqishni va tushunganlarni boshqalarga bayon etib berishni o'z burchlari deb bilganlar. Shunga ko'ra, har bir faylasufning tushunish muammosi bilan shug'ullanishi tabiiy holatdir. Lekin har qanday faylasuf ham germenevt hisoblanavermaydi. Ta'rif berishlaricha, faqat aynan tushunishni falsafaning birlamchi printsipi deb hisoblaydigan faylasuflargina germenevtiklar hisoblanadi. Ular uchun odam

tushunuvchan mavjudotdir. Odamga taalluqli bo'lgan boshqa hamma narsalar ikkilamchidir. Ular tushunishdan tashqari tushunish jarayonida ishtirok etadi, yoki ushbu jarayonning bir jihatini tashkil etadi.

XX asrda falsafiy hermenevtikaning, asosan ikki shaklidan foydalanildi. Bularning birinchisi, ong hermenevtikasi (**Shleyermaxer - Diltey**) bo'lsa, ikkinchisi borliq hermenevtikasidir (Xaydeggerning shogirdi **Gadamer hermenevtikasi**). Mana shu ikki shakl o'rtasida muhim farq bor. Ong hermenevtikasiga muvofiq, tushunish bu boshqa bir kishining psixologik olamiga kirishib ketish, uning ruhiy kechinmalariga sherik bo'lishdir (kongeniallik, sub'ektlar ruhiyatining psixologik qon-qardoshligi). Borliq hermenevtikasiga muvofiq esa, tushunish – faoliyat va tilda amalga oshiriladigan inson tajribasining ma'no-mazmunidir.

Endi ong hermenevtikasi bilan borliq hermenevtikasi o'rtasidagi aniq farqni misolda ko'rib chiqaylik. Tasavvur qilaylik, tomoshabinlarning nazari Toshkent teleminorasiga tushgan bo'lsin. Ushbu vaziyatni tushunish uchun ong hermenevtikasiga ko'ra ular teleminorani yaratgan kishilarning ongini tushunishga harakat qilinadi. Ularni ixtirochilarning fikri, mulohazalari, kechinmalari qiziqtiradi. Xuddi mana shu tushunish jarayonini endi borliq hermenevtikasi nuqtai-nazaridan mutlaqo boshqacha tarzda amalga oshiradi. Ular e'tiborni minoraning shahar ulug'vorligining ramzi ulug'vorlik ishlarini, an'anani davom ettirishga da'vat, chaqiriq ramzi bo'lib tuyulishi tortadi. Borliq hermenevti o'sha ishning tarkibida, ichida bo'lishga intiladi, odamlarning qarashi uni qiziqtirmaydi. Ong hermenevti o'z hamkasbidan farqli o'laroq odamlarning ruhi - psixikasiga, u yoki bu predmetlar, narsalarni yaratgan, shu jumladan, texnik qurilmalarni yasagan, kitoblar yozgan, teatr tomoshalarini qo'ygan, musiqiy asarlar ijod qilgan kishilarning ruhiy holatiga kirib borishga harakat qiladi.

Ong hermenevti ham, borliq hermenevti ham **hermenevtik doirani** tushunishning eng muhim talabi deb hisoblaydilar. Bunga ko'ra yaxlit narsani tushunmoq uchun dastlab uning ayrim qisimlarini bilish zarur, lekin ayrim qisimlarini tushunish uchun esa endi yaxlit narsaning mohiyati-mazmuni to'g'risida tasavvurga ega bo'lish zarur. Biror matnning boshlanish qismini tushunish butun matnni tushunish

zarurligini taqozo etadi, o'sha matnning o'rtasi yoki oxirgi qismini tushunish esa o'sha matnning bosh qismini tushunishga ko'p jihatdan bog'liq bo'lib, o'sha orqali belgilanadi.

Ong germenevti ham, borliq germenevti ham suhbatdoshlar o'rtasidagi ma'noli - suhbatni tashkil qilishni g'oyat muhim germenevtik usul deb hisoblaydilar. Bunda ong germenevti mana shu suhbat orqali o'z suhbatdoshining ruhiyatiga kirib borishiga harakat qiladi. Borliq germenevtigi ushbu suhbatdan ishning mohiyatini tushunish yo'li sifatida foydalanadi. Unga narsalar sirlarini ochuvchi, unda haqiqat nuri bilan yorituvchi vositani ko'radi. Bir tomondan borliq germenevti, boshqa tomondan ong germenevti ham bir narsani bir xil tushunmaydi, tushunish jarayonining o'zini ham ular o'zlaricha har xil talqin qiladilar

Har xil turdagi kitoblarda germenevtikani ko'pincha **matnlarni tushunish falsafasi** deb ta'riflaydilar. Germenevtikani bunday ta'riflash ma'lum darajada bir yoqlamalik ekani aniq ko'rinib turibdi. Ko'pchilik hozirgi zamon germenevtiklari fikricha inson bilaman degan barcha narsani tushunishi mumkin deb hisoblaydilar. Borliq germenevtikasiga muvofiq agar toshlar odamning ishlari, bayramlari, o'yin-kulgilari ramzi bo'lsa, insonlar hayotida ma'lum bir ahamiyatga ega bo'lsa hatto o'sha toshlar bilan ham gaplashishi mumkin. Axir, haykallar bizga qarab o'z savollarini berayotganday bo'lib, tuyulmaydimi? Bu o'rinsiz savollardir, lekin biz o'sha savollarga tilimizda, tortishuvlarda kishilar bilan muloqotga kirishganimizda javob qidiramiz.

Ancha eskirib qolgan germenevtik g'oya shundan iboratki, germenevtika asosan tantana qiladigan soha gumanitar fanlar, "ruh to'g'risidagi fanlar" hisoblanadi. Lekin hozirgi vaqtda kamdan - kam kishilar bunday deb o'ylaydi. Tushunish har qanday fanda mavjuddir. Germenevtika uchun har qanday fanni anglash insonning texnik hayotining bir shaklidir; lekin ong aynan mana shu tushunishga tobedir. Borliq germenevti uchun har qanday fan-bu faoliyat, ish, olimlarning jamiyati o'tkazadigan germenevtik tajribasidir; lekin bularning bari yana tushunish orqali bilib olinadi. Ko'rinib turibdiki, eng yangi germenevtikaning har ikkala shoxobchasi ham xar qanday fanning germenevtik mazmuni to'g'risidagi xulosaga keladilar.

Ong hermenevtiklarini umuman ong emas, balki shaxslarning kechinmalari, muloqotlari, ushbu muloqotning o'ziga xosligi, maroqli ekani qiziqtiradi. Ularni olimlar yaxshi ko'radigan umumiy narsalardan ko'ra alohida, xususiy narsalar qiziqtiradi. Borliq hermenevtiklari ong sohasidan faoliyat sohasiga va til amaliyoti sohasiga qarab harakat qiladilar boshlaydilar, bunda yana fan ideallaridan orqaga chekinish va buning o'rniga san'at ideallari tomon o'tib borish kuzatiladi.

Germenevtika XX asrdagi eng ta'sirli falsafiy oqimlardan biri bo'lsada, lekin hali u hal qilmagan ko'p masalalar bor. Shu munosabat bilan bizni hech shubhasiz yangi - yangi falsafiy hodisalar kutib turibdi.

Falsafaning nomumtoz rivojlanish bosqichi o'z ichiga nafaqat uning ilmiylikka ko'ra yo'naltirilgan falsafani (masalan, hayot falsafasi va ekzistentsializm) oladi. Fan erishgan g'oyat ulkan yutuqlar, ayniqsa, XX asr boshlarida matematika va fizikadagi muvaffaqiyatlar faylasuflar e'tiborini o'ziga tortdi.

Nemis matematigi Gottlob Frege mantiq fani vositalari bilan matematikani takomillashtirishga intilgan juda ko'p tadqiqotchilardan biri edi. Frege ayniqsa har xil, ya'ni ziddiyatli sog'lom aqlga zid bo'lgan fikrlarga boy matematik isbot sohasini mukammallashtirish ustida ko'p ishlardi, lekin o'z yondashuvlarida bitta g'oyat muhim o'ziga xos xususiyat bo'lgan: uning intuitsiyasiga muvofiq, mantiq fanining o'zini yanada rivojlantirish zarur bo'lgan. U juda ko'p sonli kamchiliklari bo'lgan tabiiy tilning o'rniga uni munosib darajada almashtiradigan bir tilni-formallashtirilgan tilni yaratish kerak, degan fikr bilan chiqqan. Fregening fikricha, o'sha vaqtdagi formal mantiq bilan tabiiy til bir xil kamchilikka ega bo'lgan-ya'ni ulardagi barcha tuzilgan gaplar sub'ekt-predikat shakliga ega bo'lgan.

Sub'ekt va predikatga ajratish faqat «Ergash uxlayapti» kabi eng sodda gaplarga to'g'ri keladi. Bu erda «Ergash»-sub'ekt, «uxlayapti» esa-predikat. Lekin biroz murakkabroq bo'lgan, masalan, «Ergash Lola bilan o'ynayapti» degan gapni olib ko'radigan bo'lsak, uni sub'ekt va predikat qismlarga ajratish qiyinroq kechadi. Axir bu erda Ergash ham, Lola ham bir xil darajaga ega bo'lib, ularning xar ikkalasini ham sub'ekt deb atash mumkin. Bunday holatdan chiqish yo'lini Frege argument bilan funktsiyani bir-biridan farq qila bilishda

ko'rgan. «Ergash» va «Lola» - bular argument ifodalari, «bilan o'ynayapti» esa-funksiyani ifodalaydi. Mazkur misolda «bilan o'ynayapti» birinchi tartibdagi funktsional ifoda hisoblanadi. Frege yana o'zgaruvchi ikkinchi tartibdagi funktsional ifodani ham iste'molga kiritadi. Mantiqqa kiritishni talab qiluvchi «hamma», «hech kim», «ba'zi bir» singari so'zlardan iborat Frege ixtirolari mantiqni ancha o'zgartirib yuboradi. U faqat matematikaga va formallashgan tarzdagi turli tillargagina emas, balki tabiiy tillarga ham, binobarin, falsafaga ham kirib bordi.

Angliyalik mantiqshunos, matematik, faylasuf **Bertran Rassel** yangi mantiq ilgarigiga qaraganda yakuniy falsafiy haqiqatlarga kelishda, reallikning asosiy elementlari tabiatini aniqlashda eng qulay dastak ekanligiga ishonch bilan qaragan. Bu bilan u idealistlar (Leybnits., Gegel) qarashlaridan ancha ilgarilab ketdi. **Rassel bunda uchta g'oyaga amal qilgan. Birinchidan**, sog'lom falsafaning o'zi mantiq hisoblanadi, chunki u rost yoki yolg'on bo'lishi mumkin bo'lgan fikrni tushuntirishdan boshlanadi. Bu esa mantiqning vazifasidir. **Ikkinchidan**, biz eng ishonchli bilimga eng avvalo histuyg'ular orqali ega bo'lamiz. Reallikning eng kichik elementlari reduktsiyalash sohta taassurotlardan saqlaydi. **Uchinchidan**, bunda fikr mazmunini uning dastlabki mohiyatidan keltirib chiqariladi. Biror termin bilan ifodalab bo'lmaydigan atamaning predmetligi Rassel uchun falsafa faniga, ya'ni kishining boshini aylantirib tashlaydigan eski metafizikaga mutlaqo o'xshamaydigan fan bilan muvofiq keladi.

Kembridjlik faylasuf **Lyudvig Vitgenshteynning** «Mantiqiy-falsafiy traktat» degan kitobi analitik falsafa rivojlanishi birinchi bosqichining kulminatsion nuqtasi bo'ldi. Ushbu kitob 1921 yilda Germaniyada, 1922 yilda Angliyada, 1958 yilda Rossiyada bosilib chiqqan. Vitgenshteyn Rasselga qaraganda ko'proq darajada qat'iyat bilan o'z diqqat-e'tiborini tilga qaratdi. Fikr tilda ifodalanadi, demak, aynan mana shu til tafakkurning chegarasi hisoblanadi.

Faqat barcha tabiiy fanlar orqali bayon etiladigan birgina olam-faktlar olami, voqealar olami mavjud. Gap – bu olam manzarasidir. U olam bilan bir hil mantiqiy shaklga ega. Basharti olam mantiqsiz bo'lganda edi, uni gap shaklida tasavvur qilib bo'lmas edi. Gapning ma'nosini faktlar ifoda etadi. Barcha gaplar elementar gaplarning umumlashmasi hisoblanadi. Bu gaplar modellar sifatida bevosita

faktlarga muvofiqlashadi. Demak, «umuman aytish mumkin bo'lgan gapni aniq qilib aytish ham mumkin». qolgan boshqa hamma narsalar to'g'risida, masalan, mistik narsalar to'g'risida, yaxshisi-indamaslik kerak. Shuning uchun indamaslik kerakki, mistik fikrlarni, xuddi etik fikrlar singari yaqqol - mantiqan aniq ifodalab bo'lmaydi. Bunday aytilgan fikrlarning rost yoki yolg'onligini tekshirib ham bo'lmaydi. Agar kimdir biror joyi og'riyotganini aytsa, o'sha kishining o'zidan boshqa hech kim ushbu og'riqning haqiqiylikini isbotlab bera olmaydi.

Falsafa ilmiy ta'riflar, gaplardan iborat emas, chunki u fandan farqli o'laroq faktlar bilan ishlamaydi. Binobarin, falsafiy gaplar rost ham emas va yolg'on ham emas: ular ma'nosizdir. Falsafaning maqsadi fikrlarning falsafiy gaplar tuzishdan iborat emas, balki fikrlarning mantiqiy manosi tushuntirib berishdan iborat. Shuning uchun ham falsafa bu ta'limot emas, balki faoliyatdir.

Shunday qilib, mantiqiy-lingvistik ahamiyatlilik analitik falsafaning birinchi bosqichi uchun xarakterli xususiyat, o'ziga xos burilish nuqtasidir. Shuningdek u qat'iy mantiqiy lingvistik sinovga duch kelgan falsafa statusini qaytadan ko'rib chiqadigan bosqichdir. Bunga ko'ra eski falsafiy tizimlarning to'g'ri ekanligi shubha ostida qoladi. Falsafa yo fan sifatida tushuniladi (Rassel), yoki fanga kirish yo'li, fikrlarni aniqlashtirish bo'yicha olib boriladigan bir faoliyat deb qaraldi. (Vitgenshteynning dastlabki qarashlari.)

Agar analitik yo'nalish oyoqqa turgan joy Rassel va Vitgenshteynlar ish olib borgan Angliya deb haqli ravishda hisoblash mumkin bo'lsa, keyinchalik uning harakat markazi Vena va Berlinga ko'chadi. «Faylasuflarning Venadagi to'garagiga» M.Shlik, F.Frank, O.Neyrat, R.Karnap, K.Gyodel kirganlar. Berlindagi «Ilmiy falsafa jamiyatini» G.Reyxenbax va K.Gempel singari birinchi darajali faylasuflar gullatishgan. Mana shu ikkala guruh vakillari o'zaro kelishilgan falsafiy pozitsiyada turmagan bo'lsalar - da, baribir ularning barchasini dunyoni matematika, mantiq va fizika fanlari yutuqlari asosida ilmiy anglash manfaatlari birlashtirib turgan. Ayniqsa, Vitgenshteynning «Mantiqiy-falsafiy traktati»ga ko'p etibor berilgan edi. Ikkinchi jahon urushi mintaqadagi faylasuflarning mutlaq ko'pchiligini AQShga emigratsiya qilinishiga majbur etdi. Bu erda ular o'z ishlarini g'oyat samarali tarzda davom ettirdilar. Emigratsiya

analitik falsafani anglosakson qadriyatiga aylanib ketishiga sababchi bo'ldi. Endi mantiqiy pozitivizmning asosiy g'oyalarini ko'rib chiqamiz.

Ular metafizikani falsafaning dastlabki printsiplari to'g'risidagi ta'limot sifatida rad etdilar. Vena to'garagining vakillari metafizikaning ahamiyatini inkor etadilar. Chunonchi, Karnap metafizikaning xizmatini tilni mantiqiy tahlil qilish natijasida fanlar bajara oladilar deb hisoblagan. Bir tomondan, mantiqiy pozitivistlar Vitgenshteyn tomonidan olg'a surilgan falsafiy gaplarni ma'nosiz gaplar sifatida tushunish lozim degan fikriga tayansalar, boshqa tomondan - ular XIX asr pozitivizm an'alarini, eng avvalo frantsuz olimi O.Kont va avstriya olimi E.Maxlarning an'anasini davom ettiradilar. Pozitivizm o'zini ijobiy ta'limot, ya'ni fan sifatida tan olinishini talab qiladi. Voqelikning har bir sohasi muayyan bir fan orqali o'rganiladi. o'z kuchini ishga solish uchun metafizika maydonning o'zi qolmaydi.

Gaplarni analitik va sintetik gaplarga bo'lish fanni neopozitiv tarzda tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Analitik gap-bu shunday gapki, uning haqqoniyligi uning o'z mazmunidan kelib chiqqan holda belgilanadi, sintetik gapda esa biz uni ko'rmaymiz. Analitik gaplarga misollar keltiramiz: «Kvadratning barcha burchaklari to'g'ri burchaklidir», «To'g'ri burchak qarshisida teng tomonlar yotadi, burchak va tomonlar mos keladi». Ta'rif bo'yicha kvadratdagi barcha burchaklar to'g'ri burchak, jismlar esa allaqanday cho'zilgan holatni eslatadi. Sintetik mazmundagi gapga misollar keltiramiz: «Stol ustida kitob yotibdi», «Talabalar kulishni yaxshi ko'rishadi». Ta'rifga ko'ra stol, unda kitob yotishi albatta shart bo'lgan allaqanday bir narsa hisoblanmaydi. Sintetik gaplarning haqiqiyliги empirik yo'llar bilan aniqlanadi.

Neopozitivistlar fandagi barcha gaplar yo analitik gaplar yohud sintetik gaplar bo'ladi, deb hisoblaydilar. Analitik gaplar aprior - ya'ni azaldan ma'lum gaplar bo'lib, ular mantiqan zarur bo'ladi, sintetik gaplar esa - empirik gaplar bo'lib, ular mantiqan olganda zarur bo'lmaydi. Shunga muvofiq barcha fanlarni eksperimental (fizika, kimyo, psixologiya, tarix, sotsiologiya) hamda noeksperimental (mantiq va matematika) fanlarga ajratish mumkin. Falsafaning gaplari

analitik gaplar ham emas, va sintetik gaplar ham emas, ular ularning fikricha ma'nosizdir. Aytaylik, men quyidagi falsafiy bir gapni qarab chiqayotgan bo'lay: «Materiya birlamchi, ong ikkilamchidir». Materiya tushunchasidan ongni chiqarib tashlab bo'lmaydi, shuning uchun bizning gapimiz analitik gap hisoblanmaydi. Ayni bir vaqtda men eksperimental tarzda materiya bilan ishlay olmayman, binobarin bizning gapimizni empirik tarzda tekshirib bo'lmaydi, ya'ni u sintetik gap hisoblanadi. Shunday qilib, qarab chiqilayotgan falsafiy gap ma'nosiz gap bo'lib chiqadi.

Neopozitivistlarning tanqidchilari, ayniqsa, amerikalik faylasuf Kuayn, ularning analitik va sintetik gaplarni bir-biridan ajratilishini absolyutlashtirishda ayblaydi. Haqiqatda esa ularning bir-biri bilan o'zaro bog'liq ekanligini hisobga olish lozim. Buning ma'nosi shuki, eksperiment vaqtida umuman, nazariya, shu jumladan, analitik gaplarning haqqoniyligi tekshirib chiqiladi, ularni ham xuddi falsafiy gaplarni tekshirganday tekshirib chiqiladi: Agar falsafiy gaplar haqiqatdan ham foydali bo'lsa, u holda ular haqiqiy, ya'ni haqiqatni ifodalagan gaplar hisoblanadi. Kuaynning tanqidini ko'pchilik neopozitivistlar tan olib, uni qo'llab-quvvatlaydilar. Biroq faylasuf Karnap unga qarshi e'tiroz bildirib, ko'p hollarda gaplarning analitik va sintetik gaplarga bo'linishi saqlanib qoladi, deb tasdiqlaydi. Masalan, sun'iy tillarni konstruktsiya qilish vaqtida faqat analitik gaplar bilan ishlash asosiy vazifa hisoblanadi.

Verifikatsiyalash (Haqiqatni isbotlamoq). Verifikatsiya printsipiga binoan, sintetik gaplarning ilmiy jihatdan to'g'ri, haqiqiy gap ekanligi eksperiment orqali tasdiqlanadi. Vitgenshteyndan keyin neopozitivistlar uning elementar gaplar to'g'risidagi tasavvurlaridan foydalanadilar (ular bu gaplarni kuzatish gaplari, protokol gaplari deb atashgan), ularni bevosita faktlar orqali tekshirib ko'rishadi. Murakkab sintetik gap (ko'pincha bu matndir) soddalashtirilib elementar gaplarga aylantirilishi lozim, keyin esa ular faktlar bilan taqqoslanib ko'riladi. Aytaylik, men quyidagi gapning haqqoniy, to'g'ri gap ekanligiga ishonch hosil qilmoqchiman: «Ushbu gruppadagi barcha talabalarning bo'ylari 160 sm dan yuqori». Endi ushbu gap: «Talaba A ning bo'yi 160 sm dan ortiq», - degan tipdagi elementar sodda gaplarga aylantiriladi.

Bir qarashda verifikatsiya printsiplariga rioya etish sintetik gaplar bilan ishlanilayotganda haqiqiy bilimga erishish uchun kafolat berilayotganday bo'lib tuyuladi. Lekin neopozitivistlarning o'zlari tekshirib aniqlashlaricha, verifikatsiyalashtirish tadbirlari orqali ishlanganda har doim ham maqsadga erishilavermaydi. Gap shundaki verifikatsiyalashtirish printsiplarining o'zini tekshirishning iloji yo'q. Sintetik gaplarning haqiqiylikini har qanday shu tipdagi gaplar haqiqat deb topilishi va shundayligi tekshirib chiqilganligini isbot qilib bo'lmaydi. Verifikatsiyalashtirish printsiplari faqat analitik gaplarga tegishlidir deb ham bo'lmaydi, chunki ulardan farqli o'laroq ushbu printsiplarni eksperiment bilan bog'liq, unga taalluqli bo'ladi. Undan chiqdi-verifikatsiyalashtirish talabi shu qadar aniq bo'ladiki, uni oddiy ko'z bilan ko'rish mumkinday tuyuladi. Holbuki, neopozitivistlar fanni xuddi shunga o'xshagan gaplardan tozalashni istagan edilar. Verifikatsiyalashtirish printsiplari neopozitivistlarni murakkab ahvolga solib qo'ydi. Agar hamma narsani ochiq ko'z bilan va bir xil usulda tekshirishning iloji bo'lganda edi, fan g'oyat qat'iy bir tadbirga aylanib qolgan bo'lur edi. Biroq, bunda barcha qoidalar maksimal darajada umumiy xarakterga ega bo'ladi, nazariy qonunlar shundayki, ularni verifikatsiyalashtirish mumkin emas. Bunday qaraganda o'lim go'yo barchaga barobardek bo'lib tuyuladi, lekin buni qanday qilib tekshirib bo'ladi? Xuddi shuningdek, gipotezalar ya'ni taxminiy bilimlarni ham verifikatsiyalashtirish yo'li bilan tekshirish - ya'ni haqiqatni isbotlash mumkin emas. Bundan shunday xulosa chiqadiki, neopozitivistlar verifikatsiyalashtirish printsiplariga haddan tashqari katta ahamiyat berib yuborishgan ekan.

Verifikatsiyalashtirish printsiplarining tahlili shuni ko'rsatadiki, mohiyati bo'yicha u falsafiy printsiplarni bo'lib, uni aslo bema'ni usul deb bo'lmaydi. Buning ma'nosi shundaki, neopozitivistlar falsafaga tanqidiy munosabatda bo'lganlarida haddan tashqari qattiqlik qilgan ekanlar.

Etikadagi emotivizm. Neopozitivistlar verifikatsiyaga tushmaydigan axloqqa oid gaplar, demakki, na haqiqiy, na soxta bo'lgan gaplardan iborat bo'ladi deb hisoblaganlar. Ularning ma'nosi axloqiy emotsiyalarni ifodalashdan iborat bo'lgan. («emotivizm» atamasi ham shundan kelib chiqqan). Britaniyalik neopozitivist A. Ayerning ta'kidlashicha axloq - bu bilish emas, balki his -

tuyg'udir; uni ilmiy yo'l bilan asoslash mumkin emas. Ayni bir vaqtda neopozitivistlar axloqiy, siyosiy, estetik ko'rsatmalarni, aniq kishilar, ijtimoiy guruhlarining istaklari, his - tuyg'ularini o'rganish mumkinligini inkor etmaydilar. Bu ish bilan yana boshqalar qatorida sotsiologlar ham, psixologlar ham, tarixchilar ham shug'ullanadilar, chinakam, haqiqiy bilim ideallari gumanitar fanlardan begonadir, deb hisoblaydilar. Oradan yillar o'tgach, emotivistlar o'z pozitsiyalarini sezilarli darajada o'zgartiradilar, endi ularni axloqiy fikr - mulohazalar tabiiy fanlardagi gaplardan ko'ra ko'proq qiziqтира boshlaydi. Angliyalik olim R.Xear etika buyrug' (farmoyish) berishidan boshlanishini ko'rsatib beradi («bunday qil», «buni qilma», «bu yaxshi, bu esa yomon»). Buyrug', farmoyishlar berib bo'lingach, mantiq qonunlari kuchga kiradi: qoidalarga amal qilgan holda, bir gapdan boshqa gaplarni keltirib chiqaraverish mumkin.

Shunday qilib, neopozitivizm yoki mantiqiy - mantiqiy pozitivizm ilmiy bilim ma'nosini sezilarli darajada aniqlab, tushuntirib berdi; ko'pgina yangi muammolarni, shu jumladan, falsafiy ma'nodagi muammolarni ham hayotga olib kirdi. Falsafiy bilimga kelganda shuni aytish kerakki, bu bilim postpozitivistlarning asarlarida ancha yuksak darajaga ko'tarildi.

Postpozitivizm degani – bu neopozitivizm o'rniga kelgan juda ko'p kontsepsiyalarning umumiy nomidir. Turli xil postpozitivizm kontsepsiyalarining tarafdorlari ko'p sohalar bo'yicha bir-birlari bilan kelisha olmaydilar. Neopozitivizmning eskirib qolgan ta'riflarini tanqid qiladilar, lekin ularga nisbatan o'zlarining izchil munosabatlarini saqlab qoldilar. Xuddi neopozitivistlarga o'xshab, postpozitivistlar ham bilishning rotsional usullariga asosiy e'tiborni qaratadilar. Ingliz faylasufi Karl Popper eng mashhur postpozitivistlardan biri hisoblanadi.

Popper uchun verifikatsiya (tekshirish mumkinligi) kontsepsiyasining muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, ilmiy gaplarga nisbatan noto'g'ri fikrlarning bo'lgani tasodifiy emas. Verifikatsiyaning metodologiyasi ishonch - e'tiqodga asoslanadi. Unga ko'ra, bilim mutlaqo haqiqatdan yiroq bo'lishi mumkin. Bunday deb o'ylash hayoliy bir tasavvur. Ertami - kechmi eski nazariya o'rniga yangi nazariya keladi, shu vaqtgacha haqiqiy, to'g'ri deb

kelinayotgan fikrlar endi noto'g'ri, adashish bo'lgan deb tan olinadi. Shuning uchun epistemologiya, ya'ni ilmiy bilish falsafasining vazifasi nazariyalar izlashda emas, balki bilimni rivojlantirish muammosini hal qilishdan iboratdir. Bilimni rivojlantirishga ratsional bahs - munozara yo'li bilan erishiladi. Bunda hech shubhasiz mavjud bo'lgan bilimlar tanqid ostiga olinadi. Shuning uchun Popper o'z falsafasini tanqidiy ratsionalizm deb atagan.

Xo'sh, unda ilmiy ixtirolar mantig'i qanday bo'ladi? Induktivistlar fikriga qarama - qarshi o'laroq, Popper, olimlar faktlardan nazariyalar tomon ko'tarila borib emas, balki gepotezalardan alohida aytilgan fikrlarga o'tish yo'li bilan ixtiro qiladilar, deb hisoblaydi. Bunda olimlar gipotetik-deduktiv usuldan foydalanadilar. Umumiy xarakterdagi gepotezalardan gap tuzadilar. Bu gaplar bevosita bayoniy gaplar bilan qiyoslab, taqqoslab chiqiladi. Agar nazariya bilan bayoniy gaplar nisbatan bir-biriga muvofiq kelsa olimlar ham kelishadilar, u holda nazariya vaqtincha tasdiqlangan deb hisoblangan. Hech bir nazariyani mutlaqo to'g'ri deb topish mumkin emasligi tufayli unga gipotetik xarakterdagi ta'rif beriladi, ya'ni ushbu nazariyani qonunlar emas, balki haqiqatga o'xshab ketadigan tasdiqlar hosil qiladi. Har qanday nazariya ham ishonchli emas, unda xatolar mavjud bo'lishi mumkin (follibilizm printsipiga ko'ra). Nazariyani mutlaqo to'g'ri deb tasdiqlash mumkin emas, lekin uni rad etish mumkin. Nazariyani sohtalashtirish tadbiri nazariya tajriba ma'lumotlariga zid kelib qolgan taqdirda o'tkaziladi, gohida birgina tajriba bo'yicha olingan faktga qarab nazariya sohtalashtiriladi. Sohtalashtirilgan nazariya yangisi bilan almashtiriladi, keyinchalik bu nazariyaga ham ratsional tanqidning yangi - yangi zarbalari yog'ila boshlaydi.

Ilmiy bilim o'sib borishini quyidagi sxema orqali ifoda etish mumkin:

$$R_1 \xrightarrow{TT} EE \xrightarrow{R_2} \longrightarrow$$

Bunda R_1 -dastlabki muammo; TT-sinovchi nazariyalar; EE-xatolarning -ya'ni TT tarkibida mavjud bo'lgan xatolarning bartaraf etilishi; R_2 -yangi muammo.

Har xil gipotetik-deduktiv strukturalar o'zlarining qay darajada yashovchan ekanliklari bilan bir-biridan farq qiladi. Organizmlar olamida muhitga ko'proq darajada moslashgan organizmlar tirik

qoladi, fan olamida esa bir-biriga nisbatan eng ko'p darajada qarama - qarshi bo'lmagan-ya'ni ziddiyatsiz kontsepsiyalar yashab qoladi.

Faqat shunday bir kontsepsiya ilmiy nazariya deb tan olinadiki, u albatta tajriba qilib olingan ma'lumotlarni bir-biri bilan solishtirib, qiyoslab ko'rish imkoniyatini bersin va, binobarin, uni istagan bir paytda falsifikatsiya qilish-ya'ni sohtalashtirish mumkin bo'lsin. Fandan farqli o'laroq, falsafani sohtalashtirish mumkin emas, ya'ni falsafa ilmiy xarakterga ega emas. Biroq, ilmiy kuchga ega bo'lmagan falsafa shunday ma'noga egaki, usiz hech bir fan rivojlana olmaydi. Popper fan bilan falsafa demarkatsiyasi (ya'ni ularning chegarasini belgilab berish) muammosini shu tarzda hal etadi. Uning fikricha, bu erda falsafa ilmiy bilimlarni anglab etish vositasi sifatida maydonga chiqadi hamda, jumladan, ratsional -tanqidiy bahs-munozaralar, follibilizm, falsifikatsionizm printsiplari - tamoyillarini o'z ichiga oladi.

Popper ilmiy bilimlar o'sib rivojlanib borishining ko'pgina nozik tomonlarini ifodalab berishga muvaffaq bo'lgan. Lekin u yaratgan kontsepsiya ham tanqidga uchraydi. Asosan, Popper ilmiy bilimlar o'sishini gipotezalar bilan kuzatish faktlari o'rtasidagi duelga o'xshatganligi uchun uni tanqid qiladilar. To'g'ri-da, axir gipoteza va kuzatish faktlaridan tashqari ijtimoiy va texnik olamlar, boshqa ko'pgina omillarning yig'indisi ham mavjud-ku! Ular ham ilmiy bilimlarning o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, xuddi o'sha falsifikatsiya-sohtalashtirish printsiptini olib ko'raylik. Bunda shuni nazarda tutish kerakki, olimlar ilmiy tanqid natijasida muayyan nazariyada bayon etilmagan kuzatish faktlarini aniqlagan vaqtlarida ham uning xizmatidan foydalanishni to'xtatishga-uni batamom rad etishga aslo shoshilmay turadilar. Masalan, Nyuton mexanikasi buning misolidir. Bunda uning o'ziga qarshi chiqarilgan juda ko'p faktlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, hozirgi zamon olimlari undan keng miqyosda foydalanib kelmoqdalar. Xuddi shunga o'xshash, Popper tomonidan olg'a surilgan talablar ham normativ xarakterga egadir, bu esa o'sha talablarga har doim ham amal qilinavermaslik kerak, degan ma'noni anglatadi.

Endi o'z xususiy kontsepsiyalarini ishlab chiqqan boshqa bir qator postpozitivistlarning qarashlarini ko'rib chiqamiz. Ingliz olimi

Imre Lakatos o'zining ilmiy - tekshirish programmasi metodologiyasini olg'a surgan. Popper fikriga ko'ra, bir nazariya o'rniga boshqa nazariya keladi, eski nazariya batamom rad etiladi. Lakatos nazariyalarni bir-biri bilan qiyoslab ko'rish muhim ekanligini ta'kidlab o'tdi. Bunda u shunchaki nazariyalarning o'zini bir-biriga solishtirish bilan cheklanmay, hatto-tadqiqot programmalarini ham taqqoslab ko'rish muhim ekanligini aytib o'tdi. Har bir ilmiy-tadqiqot programmasi bir qancha nazariyadan tarkib topadi. Programmaning «mag'zi» mazkur programmaning bir nazariyasidan boshqa nazariyaga ko'chib o'taveradi, yordamchi gipotezalardan iborat bo'lgan himoya maydoni esa qisman buzilishi mumkin. Nyutonning ilmiy-tadqiqot programmasidagi «mag'zi» mexikaning uch qonuni va tortilish qonuni hisoblanadi. Mana shu asosda turli sohalarga, masalan, astronomiyaga, nur to'g'risidagi ta'limotga va boshqa sohalarga taalluqli bo'lgan ko'plab nazariyalar rivojlantirilgan. Faqat mana shu «mag'zi» programmaning mag'zi parchalab tashlangandan keyingina eski ilmiy tekshirish programmasidan yangi dasturga o'tish zarur bo'lib qoladi. Yangi progressiv ilmiy tadqiqot programmasi o'zidan oldingi dasturga qaraganda ko'proq darajada empirik mazmunga ega bo'lmog'i kerak.

Lakatos nazariya bilan ilmiy tadqiqot programmasini solishtirib ko'rish zarurligini ta'kidlab o'tar ekan, bilimning rivojlanish jarayonidagi muhim jihatlari ajratib ko'rsata oladi. Bu erda muhimi-nazariya bilan ilmiy tadqiqot dasturlarini bir-biridan farq qilishidadir. Ta'limotlar xilma - xilligini o'zlashtirayotgan har bir kishi uchun u qanday ilmiy tadqiqot dasturi va uning nazariyasi doirasida ish olib borayotganligini anglab olish muhimdir. Bunday anglab olish nazariya bilan programmalarini bir-biriga solishtirib, taqqoslab chiqishni taqazo etadi. Agar tadqiqotchi yoki talaba faqat birgina ilmiy tadqiqot programmasiga ega bo'lsa yohud, yana ham yomoni, faqat birgina nazariyani bilsa, bunda ushbu dastur yoki nazariyani beixtiyor mutlaq haqiqat deb qabul qiladi (axir uni boshqacha qiyoslaydigan hech narsa yo'q-da!). Buning ma'nosi, o'sha sub'ekt o'zining ilmiy statusi, ya'ni haqiqiy vazifasini anglab etmaganligida. U olib borayotgan birgina ilmiy tadqiqot programmasi atrofida qattiq o'ralashib qoladi hamda boshqa programmalarining afzalligini anglab etmaydi va tushunolmaydi.

Postpozitivistlar e'tiborni haqli ravishda ilmiy bilimni rivojlantirish tarixini puxta o'rganish zarurligiga qaratganlar. Fan tarixini o'rganmay turib uning o'zini o'rgana boshlashi - bu bir yoqlama bilimga olib keladi, dogmatizim uchun sharoit yaratib qo'yadi.

Shuni ta'kidlab o'tmoqchimizki, bizning o'quv qo'llanmamizda ana shunday vaziyatlarni hisobga olish zarurligiga harakat qilinadi. Siz, bizning aziz o'quvchimiz, falsafiy programmalarining asosiy muammolari bilan tanishib chiqasiz. Bizning fikrimizcha, mana shu asosiy falsafiy dasturlarning birortasini ham mutlaq mukammal dastur darajasiga ko'tarib bo'lmaydi. Keling, yaxshisi yana postpozitivistlarning qarashlariga qaytaylik.

Amerika faylasufi Pol Feyerabend kumulyativizmni tanqid qildi, kumulyativizmga muvofiq, bilimning rivojlanishi bilimlarni asta-sekin izchillik bilan to'plab borish natijasida sodir bo'ladi. Feyerabend nazariyalarning hech qanday o'lchovga tushmasligi to'g'risidagi tezisni qattiq himoya qilgan olim. Nazariyalar deduktiv tarzda bir-biri bilan bog'liq bo'lmaydi, ular uchun turli tezislari va tushunchalar xarakterli xususiyat bo'ladi. Feyerabend fikriga qaraganda plyuralizm nafaqat siyosatda, hatto fanda ham hukmron bo'lishi zarur. Juda ko'p bir-biriga teng bo'lgan bilim tiplari mavjud. Universal bilimni olish usulining imkoniyatlari Feyerabend tomonidan rad etiladi. Ba'zan, hatto shunday bir ma'nodagi - ya'ni usullar ma'qul, hammasidan ham foydalansa bo'ladi, degan ma'nodagi so'zlarni ham aytgan, ya'ni basharti olimlar jamoasi tomonidan qabul qilingan har qanday nazariyani qabul qilish va undan foydalanish mumkin, deydi u. Ratsionallikning mezonlari absolyut - mutlaq emas, balki ular nisbiydir. Hamma erda va har doim maqbul kelaveradigan ratsionallik mezonlari yo'q. Anarxizm haddan tashqari jozibador siyosiy doktrina bo'la olmaydi deb hisoblaydi Feyerabend. Lekin u bilish falsafasi va fan uchun, o'zini bitta universal usul bilan cheklab qo'yishga moyil bo'lgan kishilar uchun ajoyib vosita bo'lib hizmat qiladi. Basharti ilmiylikning qat'iy mezonlari yo'q ekan, u holda ilmiy faktlarni ilmiy bo'lmagan faktlar bilan aloqasi mavjud deb o'ylash tabiiy bo'ladi, chunki ular fanga o'z ta'sirini o'tkazadi hamda mustaqil qadriyat xususiyatiga ega bo'ladi. Fan, falsafa, din va hatto magiya ham -

hammasi o'z joyida kerak, hammasi ham mustaqil qadriyat xususiyatiga egadir.

Feyerabendning xizmati shundaki, u mumtoz fan ideallar bo'lgan barqaror xususiyatlarni bartaraf qilish, ularni rad etishni qat'iy talab qilib chiqqan. Fan-bu nazariyalarning ko'payish jarayonlaridan iborat bo'lib, bu erda yagona bir yo'l yo'q. Biroq shunday bir tasavvur paydo bo'ladiki, go'yo Feyerabend fanni rivojlantirishning barqaror tendentsiyalariga etarli darajada e'tibor bermagan. Axir bunday tendentsiyalar ham mavjud-ku!

Amerika faylasufi **Tomas Kunn** ham xuddi Feyerabend singari fan taraqqiyotini popperial sxemasida olib borilishiga tanqidiy nazar bilan qaragan. Uning asosiy fikri shundan iboratki, ilmiy bilimlarni rivojlantirishda ilmiy hamjamiyatlar faoliyati alohida rol o'ynaydi. Bu erda mantiq, metodologiya emas, balki paradigma normalari belgilovchi ahamiyatga ega bo'ladi, ya'ni ilmiy uyushmalar qabul qilgan, hamda ilmiy an'analarni davom ettirgan e'tiqodlar, qadriyatlar, texnika vositalari katta ahamiyat kasb etadi, o'z mazmuniga ko'ra paradigma nazariyadan hamda ilmiy -tekshirish dasturlaridan ham kengroqdir. Basharti u yoki paradigma hech so'zsiz asosiy o'rinni egallab turgan bo'lsa, u holda normal fan davri muqarrardir. Paradigmaning buzilib ketishi fanda revolyutsiyaga - ilmiy inqilobga olib keladi. Har bir paradigma ratsionallik masalasida o'z mezonlariga ega bo'ladi, bu mezonlar universal hisoblanmaydi. Paradigmalar bir-biri bilan qiyoslanmaydi, ular o'rtasida biroz bo'lsa ham bevosita izchillik mavjud emas. Yangi paradigma eskisini inkor etadi. Ko'pchilik olimlar Kun paradigmalarni o'lchab bo'lmasligi to'g'risidagi o'z kontseptsiyasida ilmiy bilimlarning izchilligiga etarli baho bermaydi deb hisoblaydilar. Kun fanning ilmiy jamoalar faoliyati natijasi ekanligini ta'kidlar ekan, fanda sotsial va psixologik holatlarning alohida ahamiyat kasb etishiga haqli ravishda e'tiborni qaratadi.

Lyudvig Vitgenshteyn – Avstriyalik faylasuf, u Kembridj universitetida ko'p yillar mobaynida o'qituvchilik qilgan. Uni ko'pincha G'arb davlatlarida XX asrning eng mashhur faylasufi deb ataydilar. Garchi bu gaplarda mubolag'a elementlari bo'lsa ham, lekin shunday deyish uchun asos borligi hech shubhasizdir.

Til asosiy tahlil predmeti bo'lib qolgan vaqtlarda Vitgenshteyn olib borgan tadqiqotlar hech shubhasiz falsafiy izlanishlarning markazida bo'lgan. XX asr falsafasi uchun xarakterli bo'lgan lingvistik burilish ko'p jihatdan tilning analitik falsafasi tufayli amalga oshirilgan, ushbu falsafa esa Vitgenshteyn tomonidan ishlab chiqilgan edi.

O'z ijodining dastlabki davrlarida Vitgenshteyn yuqorida qarab chiqilgan «Mantiqiy-falsafiy traktat» nomli kitobini yozgan edi. Ushbu kitobni mantiqiy pozitivizm, ya'ni neopozitivizm bo'yicha qo'llanma sifatida foydalanish ham mumkin bo'lgan. o'z ijodining so'nggi davrida Vitgenshteyn o'z qarashlariga sezilarli darajada muhim o'zgarishlar kiritadi. Faylasuf vafotidan keyin, 1953 yilda birinchi marta bosilib chiqqan «Falsafiy tadqiqotlar» nomli kitobida tilning analiziga yangicha yondashuvlarning bayon etilganini ko'ramiz. Aynan mana shu yondashuv hozirgi zamon faylasuflarining ko'pchiligi uchun yangilik bo'lib o'z tarafdorlarini topdi. Hozir ham u ko'pchilik ingliz universitetlarida o'qitiladigan falsafa kursining markazida turadi hamda bundan keyingi olib borilayotgan ilmiy ishlarning predmeti hisoblanmoqda.

Vitgenshteynning «Falsafiy tadqiqotlar» nomli asarida tilni «an'anaviy» tushunilishi g'oyat qattiq tanqid qilinadi, uning «Mantiqiy-falsafiy traktati»da ham shu haqida mufassal to'xtab o'tiladi. Tilning eng sodda kontseptsiyasi nom (so'z)ning ahamiyatini muayyan ma'noda tushunish asosiga qurilgandir. So'z qaysi ob'ektga qaratilgan bo'lsa, o'sha ob'ekt so'zga muvofiq keladi, deb hisoblanadi. So'zlardan gap tuziladi, ularning yig'indisi esa tilni hosil qiladi, deb hisoblaydilar. So'zlar va gaplar nimanidir anglatadi. Biz «ushbu stol», «mening qo'lim», «Er planetasi o'z o'qi atrofida aylanadi», «Elektron mavjud» degan vaqtimizda har safar so'z yoki gapning ma'nosi orqali ba'zi bir ob'ektlar yoki ularda sodir bo'layotgan jarayonlar haqida ma'lumot beramiz. Tasavvurning boyib borishi to'la ravishda qat'iy bo'lib tuyuladi-bu erda nimani ham «talashish» mumkin? Lekin keyinchalik Vitgenshteyn bunday qarashlarni keskin tanqid qiladi.

Gap shundaki, nom bilan uning ma'nosi o'rtasida muvofqlikning mavjudligi aniq hisoblanmaydi. Vitgenshteyn fikriga

ko'ra, so'zlarning ma'nosi ularning qo'llanishi orqali belgilanadi. So'zning ahamiyati-uning qo'llanilishidir, biroq aslo uning ma'no anglatishida emas. Aytaylik, so'z haqiqatdan ham ma'no ifodalaydi, deb o'ylab ko'raylik, bunday vaqtda biz tezda ziddiyatlarga duch kelamiz. So'zni bolalar va kattalar tomonidan qo'llanilishi, uning olim bo'lmagan kishi va olimlar tomonidan qanday qo'llanishini bir-biriga solishtirgan zahotingiz, darhol muayyan nomuvofiqlik aniqlanadi. Odamning qo'li nima? Elektron nima? Bu xildagi savollarga har xil javoblar olasiz. Hamon shunday bo'lgach, qandaydir barqaror, hammaga ma'lum birorta ma'noni anglatadigan so'zning o'zi bo'lmas ekan-da? degan xulosa chiqib qoladi. Sizga so'z ob'ektni anglatadi deb isbotlay boshlasalar, o'sha zahoti ob'ekt so'z bo'lmasa ham ma'lumku, - deb isbotlashga o'tadilar, lekin aslida shunday emas-ku o'sha ob'ekt bo'lmasa, uni ifodalagan so'z ham bo'lmaydi-ku.

Odamlar so'zdan foydalanishadi, bunda ular so'z orqali o'zlari haq ekanliklariga bir-birini ishontirishadi, bir-biriga ishonadilar. So'zdan foydalanganda ba'zi bir qoidalarga amal qiladilar. Bu qoidalar grammatika qoidalariga yoki hatto mantiq qoidalariga ham to'g'ri kelmaydi. Bu erda boshqa qoida-hayot qoidalari to'g'risida gap boradi. Til – bu turmush shaklidir. Hayot tilda o'z mohiyatini ko'radi. Til yana o'yin faoliyatining bir shaklidir. Aniq til o'yini oqibatini oldindan aytib bo'lmaydi. Muayyan bir hodisani bayon etish uchun foydalaniladigan til o'yinlaridagi so'zlar hammaga taalluqli emas - ular to'la umumiylikka ham ega bo'lmaydi. Ularda faqat «oilaviy» o'xshashlikkina mavjud bo'lib, ular bir oiladagi aka - ukalar va opa-singillar singari bir-biriga o'xshab ketadi, bundan ortiq bo'lmaydi. Buning ma'nosi shuki, Vitgenshteyn umumiy tushunchalar realligini rad etadi. Shunday qilib, til-bu faoliyatdir, hayotiy o'yin shaklidir, o'yin qoidalari avval boshdan berib qo'yilmagan bo'lib, ular odamlar jamoasida shakllanadi. So'zlarning ahamiyati hayot jarayonida, til o'yini davomida tuziladi. Til o'yini jarayonida e'tiqod, ishonch, sadoqat singari qadriyatlar alohida ahamiyat kasb etadi. Biz bunda alohida olingan gaplar emas, balki gaplar tizimiga ishonamiz. Faqat asta - sekin, izchillik bilan hayot - turmush deb ataladigan yaxlit bir tushuncha ifoda etiladi, bu ifoda so'z o'yinlari orqali amalga oshiriladi.

Hayot, til, e'tiqod-bular bari insonga xos asosiy qadriyatlar bo'lib, ular azal-azaldan beri mavjud, ularni hech bir boshqa narsa bilan almashtirib bo'lmaydi. Odamlar fan qonuni deb ataydigan gaplar ham boya aytilgan til o'yini, tafakkur mahsulidan o'zga narsa emas. Agar matematika matematik hisoblashlar qoidasi bilan ish olib borsa, falsafa til o'yinlariga amal qiladi, o'yin qoidasini bilmaydigan kishi xato qiladi. Hayotda muvaffaqiyatsizliklarga uchraydi. Falsafiy faoliyat go'yo til shaklida bayonni tahlil etuvchi sifatida maydonga chiqadi. Falsafa so'zni ishlatish usullarini aniqlab berishi, ya'ni unga aniqlik, tiniqlikni qaytarishi, tildan turli xil bema'ni keraksiz so'zlarni olib tashlashi lozim. Tabiiy til falsafiy analizning haqiqiy predmeti hisoblanadi. Bunday tabiiy til o'z mazmuniga ko'ra mantiq va matematika tili singari «takomillashgan» tillardan ancha ustun turadi. Bu erda «takomillashgan» degan so'zning qo'shtirnoq ichiga olib qo'yilishining sababi Vitgenshteyn mantiq va matematika fanlarini mensimasligida emas. Aslo unday emas. Vitgenshteyn mantiq - matematika va texnika fanlarining nozik jihatlarini juda yaxshi tushungan olim bo'lgan. Lekin baribir, mantiq va matematika tillarining takomillashib ketganiga ortiqcha baho bermaslik kerak. Mantiq va matematika tili-bu asosan olimlar tomonidan tuzib chiqilgan ba'zi bir o'yin qoidalaridan iboratdir. Mantiq va matematika qoidalari o'zgartirilishi mumkin, bunday hodisa vaqti-vaqti bilan sodir bo'lib turadi.

Vitgenshteyn falsafiy fikrlashning yangicha usulini taklif etadi. Bu usul ko'p yillar mobaynida g'arb falsafasi xarakterini belgilab kelgan. Til amaliyotini (bu orqali esa qator falsafiy muammolarni ham) puxta tahlil etilishi, ilmiy gaplar bilan kundalik turmushdagi gaplarning bir-biriga yaqinligini aniqlash, til o'yinlarining konstruktiv ijodiy xarakterda bo'lishini ta'kidlab o'tish, til bilan reallik, sub'ekt va ob'ekt nisbatlari to'g'risidagi qotib qolgan-dogmatik tasavvurlarni tanqid qilish-bularning hammasi Vitgenshteyn til falsafasida bayon etib berilgan.

Shu bilan birga Vitgenshteynni tanqid qilishgan va hozir ham tanqid qilishadi. Uni til praktikasiga nisbatan butun inson hayotiy sferasi sohasidagi ma'lumotlari noto'g'riligida, ob'ektiv reallik to'g'risidagi biz bilgan bilimlarni inkor etishda va binobarin,

agnostitsizm pozitsiyasiga toyib ketishda, sub'ekt bilan ob'ekt o'rtasidagi aloqalarni mensimaslikda ayblaydilar.

E.P.Blavetskaya (1831-1891) Tibet va Hindiston bo'ylab ko'p sayru - sayohatlarga chiqqan rus yozuvchisi va mutafakkiridir. U hind falsafasining ta'siri ostida 1875 yilda Nyu-Yorkda teosofiya jamiyatiga asos soladi.

1875-1891 yillarda yozilgan ko'pgina kitob va maqolalar Blavatskaya ma'naviyatga, fikrni har qanday tashqi ta'sirlar zulmidan ozod qilishga, keng ma'noda sabr-toqatli bo'lishga, kishilar va xalqlar o'rtasida birodarlikni qaror toptirishga da'vat etgan. U inson tabiatidagi ilohiylikni va osmondagi ulug' Zot bilan muloqotga kirishish imkoniyatlari mavjudligini g'oyat zo'r ko'tarinkilik bilan ta'kidlagan.

E.Blavatskayaning asosiy asari «Sirli doktrina» (t. 1-2, 1888) deb ataladi. Unda barcha zamonlar va xalqlarning ilmiy falsafiy va diniy tafakkurini tahlil etishga harakat qilingan. Kitob 1937 yilda Riga shaxrida birinchi marta rus tilida bosilib chiqdi. Blavatskayaning o'zi o'z teosofiyasi ma'nosini quyidagicha ifoda etgan: birlikka etaklovchi barcha narsalar-yaxshilikdir; ajralishiga olib boradigan hamma narsa-yomonlikdir.

E.Blavatskaya yaratgan ushbu asosiy asarning eng muhim mazmuni quyidagilardan iborat:

1. Haqiqat bir xalq yoki qandaydir biror ta'limot, birorta din erishgan, qo'lga kiritgan narsa emas. «Sirli Doktrina» bu o'sha sanab o'tilgan narsalar barchasining mohiyatidan iborat bo'lib, u barcha dinlarning tashqi tomonidagi qobiqini olib tashlab, ularning barchasini bir-biri bilan yarashtiradi, ... har qanday buyuk o'zga din negizi boshqa dinlar asosi bilan bir xil, bir-biriga o'xshash ekanligini ko'rsatib beradi.. Blavatskaya barcha diniy ramzlardagi tub (ezoterik) mohiyat - mazmun bir xil ekanligini ochib berishi orqali turli dinlarni bir-biri bilan birlashtirishga harakat qilgan.

2. Blavatskaya o'z ta'limotini teosofiya deb atagan. Bu bilan u o'z asarini ma'lum dinlardan ajratib ko'rsatgan. «Bizdan bu teosofiya yangi bir din emasmi?-deb so'rashadi, deya yozadi u. Yo'q, hech qachon, mutlaqo unday emas, bu-din emas, xuddi shuningdek, uning falsafasi ham yangi emas... fikr yurituvchi odamning o'zi singari ushbu ta'limot ham ko'xnadir». Buning ustiga Blavatskaya insoniyat

tarixida umuman «Yangi ta'limot, biror xalqning din asoschilari bo'lmagan, yangi din yoxud yangi haqiqat ixtirochisi ham bo'lamagan, deb hisoblaydi. Ixtirochi deb tasavvur qilingan barcha kishilar ilgari ma'lum bo'lgan gaplarni bizga etkazib beruvchilar (Adeptlar), vositachilar bo'lishgan. Ular haqiqiy ustozlar emas, balki yangi shakl va ta'riflarning mualliflari bo'lishgan, xolos. Ular yaratgan ta'limotlar asosida yotgan haqiqatlar esa bashariyatning o'zi singari ko'xna bo'lgan»

3. «Sirli Doktrina» Dzian Stantsalarga, ya'ni Blavatskaya tomonidan birinchi marta chop etilgan Vedalardan oldingi, qadimgi kitoblarga asoslangan. Blavatskayaning fikriga muvofiq, Stantsalar-«bu kosmik evolyutsiyaning mavhum, algebraik formulasidir», undagi etti Stantsiya esa-«ushbu mavhum formulaning etti termini-atamasidir, ular evolyutsion jarayonning etti buyuk bosqichini bayon etib beradi» (ular to'g'risidagi ma'lumotlarni «Puranalar»da ham, Bibliyadagi «Yaratilish kunlari» to'g'risidagi sahifalarda ham uchratish mumkin).

4. Blavatskayaning dunyoqarashi Kosmogenez va antropogenezning ko'xna, qadimgi g'oyalarini tahlil etish asosiga qurilgan. Ularda Sharq monastirlari va butxona-ibodatxonalarining ko'xna - qadimgi matnlardan foydalanilgan. Ushbu matn (stantsa)larning ko'pchiligi allaqachon iste'moldan chiqib ketgan va faqat «maxsus» mashhur kishilargina o'qiy oladigan hamda ular orqali bizlarga etkazilgan, allaqachon yo'qolib ketgan qadimgi tilda yozilgan. Stantsalarning Veda, Puran, Upanishad, Vaviloniyaning «Raqamlar kitobi», Bibliya va boshqa kitoblardagi qadimgi hind matnlari bilan ko'pgina umumiy, mushtarak jihatlari mavjud. E.P. Blavatskayaning fikri bo'yicha, qadimgi kitoblardagi ko'pchilik matnlarda hamma bilishi shart bo'lmagan sirli gaplar-tabiati sirlari yashiringan. Aks holda ushbu sir - sinoatlarni bilib olib, ulardan oqilona foydalana bilmaslik natijasida butun bashariyat uchun xavfli bo'lgan g'oyat katta falokatlarni yuz berishi mumkin. Shuning uchun ushbu qadimgi matnlarni ramz timsollar orqali yashirib - shifrlab qo'yilgan, ularni ochadigan kalitlar nihoyatda ehtiyot qilib saqlangan. Blavatskaya, qadimgi ramziy timsollarning ko'pchiligi to hozirgi kunlarga ham bizlarga tushunarli emas deb hisoblaydi.

Qadimgi kitoblar metafizikasiga ko'ra, borliqning asosi Buyuk Uchlik: ya'ni uch katta omil hisoblanadi: absolyut, ya'ni mutlaq omil

(Parabraman) ayni bir vaqtda Materiya va ong ma'nosini ham anglatadi. «Triada, ya'ni uchlik ildiz bo'lib, undan boshqa barcha narsalar kelib chiqadi, Buyuk Nafas endi Kosmik-fazoviy xarakter kasb etadi va u fikrga asos-negiz bo'ladi». Kosmik omil-Ildiz-Substantsiya (Mulaprakripi) ayni bir vaqtda Tabiat ob'ektiv rejalarining asosida yotgan Absolyut, ya'ni Mutlaq aspekt hisoblanadi. «Kosmik Fikr-negiz-bu har qanday individual Ongning ildizidir... Kosmik, ya'ni fazoviy Substantsiya-bu Materiya differentsiatsiyasining turli bosqichlaridagi substrat hisoblanadi». Ushbu Absolyutning har ikkala aspekti ham zarur. Ong materiyaning faqat shu o'tkazgichi (upadxi) orqaligina namoyon bo'ladi; ya'ni unga jismoniy asos-negiz zarur bo'ladi. Ikkinchi tomondan olganda Kosmik Fikr-asos bo'lmasa, Kosmik Substantsiya hech bir ma'nosiz bir omil bo'lib qolib ketgan bo'lur edi.

Olamning-Koinotning paydo bo'lishi va yo'q bo'lib ketishi Blavatskaya tomonidan qadimgi matnlar asosida ifodalanib, ular «Buyuk kuf - suf» yoki «Ilohiy nafas» orqali «Nafas chiqarish» hamda «Nafas olish» tarzida ifoda etiladi. «Xudo nafasidan chiqqan fikr Kosmosga aylanadi». Dzian Kitobida bunday deyilgan: «Dunyolarning paydo bo'lishi va yo'qolib ketishi bamisoli suvning ko'tarilishi va pasayishi (qaytishi)ga o'xshaydi». Qadimgi - ko'xna matnlarda obrazli, ramziy shaklda buni Olamlar paydo bo'lishi va yo'qolib ketishi mumkin, deb berilgan. Hozirgi vaqtda olimlar ushbu muammo bilan shug'ullanmoqdalar. Lekin, ma'lum bo'lishicha qadimgi zamonlarda ham odamlar ushbu masalalar - Kosmos muammolari bilan shug'ullanib, bu xususda erkin fikr yuritganlar, biroq o'sha bilimlarning ko'p qismi yo'qolib ketgan.

Moddalarning atomistik tuzilishi to'g'risidagi qadimgi dunyo kishilarining qarashlari diqqatga sazovor. Moddalar mayda zarralardan iborat bo'lishi ularga allaqachon ma'lum bo'lgan. Masalan, biz hozir qo'llaydigan Parabraman tushunchasi qadimgi hindlarda-mayda zarrachalar va ayni bir vaqtda butun Koinot degan ma'noni anglatgan. Ko'xna matnga ko'ra, Brama tarqalib borib, oxiri Koinotga aylanadi; - qadimgi hindalar shunday deb hisoblashgan. Bu tushuncha qadimgi xaldeylarda ham mavjud. Buni Blavatskaya quyidagicha sharhlaydi: ularning xudosi-Anu. «Anu» degani-bu sanskrit tilida-«atom» degani. Annyamsam-eng kichik narsalarning

mayda zarralari. Vedantlarning falsafasida Prabraman xuddi eng kichik atomlarning eng mayda zarralari hamda katta sferalarning hammasidan ham ulkani yoxud Koinot tarzida bayon etilgan.

5. Blavatskayaning fikricha, qadimgi matnlarni o'rganish bizni bashorat qilishga o'rgatadi. Chunonchi, Blavatskaya shunday ma'lumotlarni misol qilib keltiradiki, ularda quyosh tizimidagi planetalarning vujudga kelishi va ularning harakati ramziy shaklda bayon etiladi... Ularda etti sayyora ko'rsatilgan bo'lib, bu ularning - qadimgi kishilarning ettinchi sayyorani (garchi uni Uran deb atagan bo'lsalar ham) bilganliklaridan guvohlik beradi. Ular sayyoralarni harakatga keltirib turadigan va ularning yo'nalishini belgilab beradigan kuch - energiya to'g'risida ham bilganlar. Ushbu energiyani ular Fohat deb atashgan.

Fohat energiyasi to'g'risida stantsalardan birida bunday deb yozilgan: fohat o'z ishini boshlar ekan, dastlab eng quyi shohlik uchqunlarini ajratib chiqaradi hamda ulardan g'ildirak qismlarini hosil qiladi; «g'ildiraklar» kosmik energiya hosil bo'ladigan kuchning markazi bo'ladi... Ezoterik dogmalardan birida aytilishicha, har bir atom tarkibida jimirlab harakat boshlagan kuch bora - bora aylanma harakatga o'tadi. Ilohiy kuch uni uyurmali shamol-shiddatli Bo'ronga aylantiradi. Bo'ron spiral shaklidagi harakatni vujudga keltiradi. Haqiqatdan ham, juda qadim zamonlardan beri Koinot ramziy tarzda spiral, ya'ni dovul harakatini ifodalab kelingan. Ushbu ramziy ifoda juda qadim zamonlardan boshlab to bizning kunlarimizgacha etib kelgan.

Dastlabki materiyaning spiralsimon harakat qilish qonunini, Blavatskayaning yozishicha, faqat qadimgi hindlargina emas, balki yunonlar ham bilishgan. Olimning fikricha, yunon faylasuflari Misteriyada eng dono olimlar bo'lgan. Ular bu bilimni misrliklardan o'rganishgan, misrliklar esa xaldeylardan o'rganishgan.

Xaldeylar ezoteriya maktabi braminlarining shogirdalari bo'lishgan. Levkipp va Demokrit, atomlar bilan sferalarning aylanma harakati Olam yaralganidan beri mavjud, deb ta'lim berganlar. Er o'z o'qi atrofida aylanishi to'g'risidagi doktrina Pifagorning barcha shogirdlari (shu jumladan, - Geraklit) tomonidan miloddan ilgari besh asrdan ko'proq vaqt mobaynida o'qitib kelingan.

Blavatskayaning ta'kidlashicha, Arximed (bizning eramizdan uch asr ilgari) erning aylanish vaqtini xuddi hozirgi zamon astronomlari singari aniqlik bilan hisoblab chiqqan. Dastlabki aylanish xalqalari nazariyasi Anaksagorga eramizdan 500 yil ilgari ma'lum bo'lgan.

Blavatskaya qadimgi matnlar asosida kelajakda ochilishi mumkin bo'lgan ko'pgina ixtirolar to'g'risida yozib, hammani hayron qoldirdi (atom energiyasiga o'xshab ketadigan fazoviy kuch ta'siriga asoslangan dahshatli qurol to'g'risida; yomg'ir yog'diradigan, bo'ron boshlaydigan, dushmani parokanda qiladigan hamda uni chuqur uyquga cho'mdiradigan qurol va boshqalar to'g'risidagi fikrlari shular jumlasidandir). Olima o'zining ushbu «noqulay fikrlari» o'z asrida (XIX asrda) qabul qilinmasligini, faqat XX asr olimlarigina «Sirli Doktrina» to'qib chiqarilgan gaplar emasligini tushunadilar, deb yozgan edi. Bu gaplar taxmin emas, deb ta'kidlab o'tgan edi u, balki bilimga asoslangan faktlarni ta'kidlab o'tilgan edi, xolos.

E.P.Blavatskaya va amerikalik polkovnik G.Olkott tomonidan 1875 yilda Nyu-Yorkda tashkil etilgan teosofiya jamiyatining faoliyati keyinchalik Evropa va Amerikaning ko'pgina mamlakatlariga tarqalib ketdi. 1879 yilda jamiyatning markazi Hindistonga ko'chirilgan. Olcott vafoti (1907)dan keyin A.Bezant jamiyatning prezidenti bo'ladi. Keyinchalik teosofiya jamiyati parchalanib ketadi va undan R. Shtayner boshliq antroposofiya ajralib chiqadi.

Antroposofiya (yunoncha antropos-odam va sofiya-donolik, degan so'zlardan olingan) bu «maxfiy» ruhiy-ma'naviy kuchlar egasi bo'lgan inson to'g'risidagi madaniy ilohiy ta'limotdir. Ushbu ta'limot okkultizm, ya'ni duoxonlik, azayimxonlik, issiq-sovuq, afsun kabi hurofotlarga ishonitiruvchi mistik ta'limot bo'lib, u nemis mistik olimi Rudolf Shtayner nomi bilan bevosita bog'liqdir; chunki u XX asr boshlarida ushbu ta'limotni rivojlantirgan. Mazkur ta'limot teosofiyadan ajralib chiqqan bo'lib, Shtayner uni «eksperimental» fanga aylantirishni hohlagan edi. Ushbu fanning maqsadi alohida mashqlar (musiqa mashg'ulotlari, meditatsiya tadbirlari va hokazolar) yordamida odamning yashirinib yotgan qobiliyatlarini ochib berishdan iborat bo'lgan.

Shtayner antroposofiyasi bir nechta bo'limlardan iborat bo'lgan. Platon g'oyalariga asoslangan ijtimoiy - siyosiy ta'limot, xo'jalik yuritishning alohida tizimi to'g'risidagi ta'limot shular jumlasidandir.

Ushbu ta'limotga ko'ra ruhsiz mexanizatsiya davri barham topib, uning o'rniga o'simliklarning bioritmlarini tadbiq etish asosida «yangicha dehqonchilik» barpo etiladi va hakoza.

Antroposofik jamiyatga Shtayner tomonidan 1913 yilda Shveysariyada asos solingan edi. XX asrning dastlabki choragida Shtayner ta'limoti Evropaning bir qator mamlakatlarida keng miqyosda tarqaldi.

Shtayner (1861-1925) Gyotening tabiat falsafasi to'g'risida ta'limotining izdoshlaridan bo'lgan (uning tabiiy-ilmiy asarlariga muharrirlik qilgan va ularni sharhlab maqolalar yozgan), shuningdek, Ch.Darvin va nihoyat, F.Nitsshening hayot falsafasi ta'sirida bo'lgan. R.Shtaynerning asosiy asarlari-«Teosofiya: Dunyoni tuyg'udan tashqari bilishga kirish va bunda insonning o'rni», «Sirli bilimga kirish ocherki», «Qadimiylik va xristianlik misteriyasi» va boshqalardan iborat. Ushbu asarlar XX asrning boshlarida yozilgan bo'lib, ularda kosmologiya va bashariyat tarixi antroposofik nuqtai nazardan talqin etiladi.

Shuni ham nazarda tutish kerakki, Shtayner intensiv ravishda lektsiyalar o'qish-ma'ruza qilish faoliyati bilan shug'ullangan hamda XX asrning boshlarida nafaqat Germaniyada, hatto Rossiyada ham hur fikrlilikning etakchi daholaridan biri bo'lgan. Uning lektsiyama'ruzalarini juda katta auditoriyalarda tinglashgan. Kitoblari esa ko'p tillarga tarjima qilingan. Shtayner Xristologiya bo'yicha lektsiyalar tsiklini o'qiydi. Insoniyat evolyutsiyasida Xristosning ahamiyatini tushunishdagi fikrlar 1913 yilda u bilan Teosofiya jamiyatining raxbariyati o'rtasida ziddiyat chiqishga olib keladi va natijada R.Shtayner o'z tarafdorlari bilan birga Teosofiya jamiyati a'zolidan chiqadi.

Shtaynerning falsafiy ta'limoti taqdiri totalitar davlatlarda ko'pgina gumanistik nazariyalar taqdiri singari ayanchli bo'ldi. Bugungi kunda uning kitoblarini ko'pgina mamlakatlarning hatto ilmiy kutubxonalari katalogidan topish mushkul. 1933 yilda Shtayner asarlari irqchi natsistlar tomonidan Germaniyada ham taqiqlab qo'yiladi.

Shtayner faqat nazariyotchi emas, shu bilan birga amaliyot bilan shug'ullanuvchi olim edi. U yangi pedagogikaning asosiy qoidalarini ta'riflab bergan va birinchi Valdorf maktabiga asos solgan edi. 1921

yilda uning izdoshlari tomonidan Arlesxaymda Klinik Terapevtik institut ochilgan edi. Ularning faoliyati negizida inson mohiyatini tushunish yotar edi.

Hozirgi vaqtda R. Shtayner merosidan 350 tomndan ko'proq ilmiy asarlar chop etilgan. Ko'pgina mamlakatlarda kimyoviy o'g'itlardan foydalanishni inkor etadigan hamda tuproqning tabiiy unumdorligini tiklashga yordam berishga qaratilgan xo'jalik yuritish tadbirlari keng miqyosda amalga oshirilmoqda. Ushbu mamlakatlarda antroposofik klinikalar hamda farmatsevtik fikrlar, davolash-pedagogika muassasalari, evritmiya maktablari ochilmoqda va boshqa ko'pgina tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Endi Shtaynerning asosiy g'oyalariga murojaat qilamiz.

1. Faylasuf o'zini «tuyg'udan tashqari kuzatuvchi» deb atagan. U his-tuyg'ulardan tashqari bo'lgan olamni bilmay turib kishining bilimi to'liq bo'lishi mumkin emas, deb hisoblagan. Mana shu bilim tufayli individda ruhiy-ilohiy javhar topiladi hamda kishida «oliy tuyg'u» paydo bo'ladi. «Har bir kishining qalb ko'zi ochilishi mumkin va u qachon ochilishi faqat vaqtgagina bog'liqdir, xolos» deb yozadi olim.

Shtayner bilish chegaralarini kengaytirish tarafdori bo'lgan. Buning uchun har bir kishida to'la imkoniyatlar mavjuddir, biroq bundan avval u kishida «bilish-ya'ni bilim olish kuchlari rivojlanmog'i kerak».

2. Shtaynerning fikricha «oliy bilim olishga kishi «oliy ko'rish» yordamida, ya'ni insondagi ma'naviylikning muayyan darajasi orqali erishadi. Kishida «Ma'naviy iste'dod» bo'lishi lozim. Shtayner uni «ilohiy» bilim va tuyg'u «ilohiy donishmandlik», ya'ni teosofiya deb ataydi.

Xo'sh, bu qanday bilim? Birinchidan, bu inson mohiyatini bilishdir. Odam xuddi badan, yurak va ruh singari dunyo bilan uch yo'l orqali bog'langandir. Badani tufayli odam o'z atrofidagi narsalarni (masalan, O'tloqdagi gullarni) idrok etadi. Yurak odamga narsalarni (O'tloqdagi gullarni) o'zining shaxsiy turmushi bilan bog'lashga va undan bahra olishga yoki qoniqish hosil qilmaslikka, quvonishga yoxud tashvish tortishga xizmat qiladi. Qalb insonni «xudoga yaqinlashtiradi», unga narsalarning ma'no-mag'zini ochadi. Badan odamni buyumlarga esh qiladi; qalb insonga o'z shaxsiy olamini topish imkonini beradi; ruh esa odamga tashqi dunyoni ochadi

hamda uning sirli ma'nosini tushunishga yordam beradi. Bunda ushbu tashqi dunyo odamga go'yo o'z sirlarini aytib, uni bu sirlardan voqif qila boshlaydi, «inson o'z nigohini yulduzli osmonga qaratadi: uning qalbi uzra kechayotgan his - hayajon uning o'ziga tegishlidir; lekin ko'kka qarab u ma'nosini anglab olgan, o'z fikri, ruhiga singdirib olgan yulduzlarning mangu amal qiladigan qonunlari unga emas, balki yulduzlarning o'zigagina taalluqli bo'ladi» deb yozadi olim.

Binobarin Shtayner ta'kidlab o'tgan birinchi fikr shuki, odam uch olam fuqarosidir: u o'z gavdasi-badani bilan his - tuyg'u organlari orqali idrok etiladigan olamga tegishli bo'ladi; o'z qalbi orqali u o'zining shaxsiy dunyosini yaratadi; uning ruhi orqali unga shunday bir olam ochiladiki, bu olam yuqoridagi har ikkala olamdan ham yuqori turadi.

Ikkinchidan, Shtaynerning fikriga ko'ra, ushbu bilim «ruh bilan taqdirning bir-biriga qo'shilib, qorishib ketishi» bo'ladi. Buni u shunday izohlaydi. Tashqi dunyodan olinadigan taassurot o'tkinchidir. Men gulni ko'rib turibman, u mening ro'paramda turibdi, men uni his etayapman. Idrok etish holati vujudga kelishi uchun tashqi dunyodagi predmetning mavjudligi zarur. Lekin men qalbimda gul to'g'risidagi haqiqatni bilib olganim hozirgi vaziyat bilan birga yo'qolib ketmaydi. Bunday haqiqatning mavjud bo'lishi menga bog'liq bo'lmaydi. Bu haqiqat men o'sha gulni ko'rmasimdan oldin ham mavjud bo'lgan. Hozirgi holat bilan haqiqat orasida qalb yurak turadi, u go'yo bir daqiqalik xolat bilan abadiylik o'rtasidagi vositachiga o'xshaydi.”

Shu fikrni davom ettiradigan bo'lsak, tana - badan o'z o'tmishdoshining, undagi qiyofaning takrorlanishidir. Xo'sh, odamning ruhi-chi? U ham, Shtaynerning fikriga ko'ra, muayyan qiyofadir. Hatto bir xil muhitda tarbiya olgan va shakllangan ikki kishining ruhiy qiyofasi bir xil bo'lmaydi. Binobarin, kishilar hayotga turli xil qiyofada keladilar. Ruhijihatdan olganda, har bir inson o'zicha, o'ziga xos bo'lgan alohida qiyofada tug'iladi.

Ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan irsiylik odamga xos bo'lgan xususiyatdir. Men ruhiy odam sifatida o'zim tug'ilishimga qadar mavjud bo'lgan bo'lishim kerak. Men o'zimdan oldin o'tib ketgan avlodlarim ichida mavjud emas edim, chunki ular ruhiy jihatdan mutlaqo boshqa odamlar bo'lishgan. Shundan xulosa chiqarib Shtayner aytadiki, hayotda insoniy ruh o'z-o'zining takrori, o'zining

ilgarigi o'tmish hayotlaridagi ko'rgan kechirganlari mevasi bo'lishi o'z - o'zining takrori hisoblanadi, u «o'zlik ruhi» degan tushunchani iste'molga kiritadi. Hayot - bu boshqalar hayotining takrorlanishidir va u o'zlik ruhi o'zining o'tmishi hayotida o'zi uchun ishlab chiqqan narsalarning hammasini o'zi bilan birga olib keladi. «Hayotiy ruh»odam ruhini bir shaxs turmushidan boshqasining turmushiga o'tkazadi. Ruhning hayoti mana shu insoniy ruhning o'zi tomonidan yaratilgan taqdirning oqibati bo'lib, u qadimgi ta'limotlarda karma deb atalgan. Ruh boshqa shaklga kirish qonuniga bo'ysunadi.

Yuqorida keltirib o'tilgan asarlardan tashqari Shtaynerning boshqa ilmiy ishlari ham g'oyat qiziqarlidir. Uning «Sirshunoslik ocherki»deb atalgan okkult fani va uning mazmuni to'g'risidagi «Qadimgi misteriyalar va xristianlik» deb atalgan Sharq va antik dunyo mistikasi hamda xristianlikni ommaning ongiga singdirgan va dindan o'z quroli sifatida foydalangan xristianlikning sirli mohiyati to'g'risidagi asarlari shular jumlasidandir.

Shtayner, xristianlik haqiqatni ayrim kishilar emas, balki hamma tushunishi uchun ko'maklashgan, deb hisoblagan. Xristianlikda din-e'tiqod bilan yonma-yon turgan.

Shtaynerning mashhur bo'lib ketishiga u yaratgan yangicha fan-nostandart Falsafa sabab bo'ldi. Shtayner o'zi olib borgan tadqiqotlarning ilmiy xarakterini o'zining barcha asarlarida ta'kidlab o'tgan. O'z tili bilan aytganda, u «Yangi universal fan» ixtiro qilgan. O'ziga o'xshagan shu xildagi tadqiqot olib borayotgan olimlarni u «ruh sinovchilari» deb atagan.

Shtayner antroposofiyasidagi o'z mazmuniga ko'ra mistik-irratsionalistik kontseptsiya mana shulardan iborat. Ko'rinib turibdiki, E.P.Blavatskaya bilan Shtayner ko'p jihatdan bir-biriga o'xshab ketadigan kontseptsiyalar ishlab chiqishgan. Ushbu kontseptsiyalar ayrim jihatlari bilangina bir-biridan farq qiladi. E.Blavatskaya o'zining «Sirli doktrina» degan asarida g'oyat katta diniy - falsafiy ma'lumotni sintez qilib, g'oyat qiziqarli nazariy kontseptsiya yaratdi. Shtayner ushbu g'oyalarni davom ettirib, odam hayotida, uning faoliyatidagi turli sohalarda mistik tajribalar o'tkazib yuqoridagi g'oyalarni amaliy hayotga tadbiq etishga harakat qildi.

O'z-o'zini tekshirish uchun savollar:

1. XX asrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy, va madaniy-ma'naviy hayotda qanday o'zgarishlar yuz berdi? Ular falsafiy tafakkurda qanday aks etdi?
2. XX asr falsafasining qanday umumiy xususiyatlari mavjud?
3. XX asr falsafasiga xos qanday falsafiy oqimlar va falsafiy maktablarni bilasiz?
4. XX asr falsafasida neopozitivizm falsafiy oqimining mohiyati nimadan iborat?
5. XX asr falsafasida ekzistentsializm falsafiy oqimi qanday o'rin tutadi?
6. Fundamental ontologiyaning mohiyatini tushuntiring.
7. Analitik falsafa va uning asosiy yo'nalishlari nimalar?
8. G.Frege, B.Rassel, L.Vitgenshteyn qarashlarining o'ziga xos xususiyatlari nimada?
9. Mantiqiy pozitivizmning mohiyati nimada?
10. K.Popperning tarixiy xizmati nimalarda ko'rinadi?
11. N.Kunnnig paradigmalari va uning mohiyati nimada?
12. Teosofiya nima?

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I.A. Halollik va fidoyilik-faoliyatimizning asosiy mezoni bo'lsin. -T.: O'zbekiston , 1994.
2. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. . -T.: O'zbekiston 1996.
3. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. -T.: O'zbekiston 1998.
4. Osnovi filosofii: Uchebnoe posobie dlya studentov. -T.: O'zbekiston 1998.
5. Falsafa. O'quv qo'llanma. -T., Sharq 1999.
6. Falsafa. Ma'ruzalar matni. -T., 2000.
7. Falsafa. Ma'ruzalar matni. -T., Moliya instituti 2000.
8. Qur'oni Karim. -T.: Cho'lpon, 1992.
9. Qoraboev U. O'zbekiston bayramlari. -T.: O'qituvchi 1991.
10. Sharifxo'jaev M. Chelovek opredelivshiy epoxu. M.«Trud» 2004.

11. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y. (569-590 betlar)
12. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-; 2002y.

ADABIYOTLAR

1.

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. –T.: O'zbekiston 2003.
2. O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. –T.: O'zbekiston, 1997.

2.

1. Karimov I.A. Mamlakatimiz taraqqiyotining qonuniy asoslarini mustahkamlash faoliyatimiz mezonini bo'lishi darkor. Xalq so'zi, 25 fevral 2006 y.
2. Karimov I.A. Inson, uning huquq va erkinliklar hamda manfaatlari – eng oliy qadriyat. Xalq so'zi, 9 dekabr 2005.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. – T.: O'zbekiston 2005.
4. Karimov I.A. Imperiya davrida bizni ikkinchi darajali odamlar, deb hisoblashar edi. . –T.: O'zbekiston 2005.
5. Karimov I.A. Yovuz kuchlar xalqimizni o'z tanlagan yo'lidan qaytara olmaydi. (I.Karimovning O'zbekiston televideniyesi uchun maxsus intervyusi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 mart;
6. Karimov I.A. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq (Prezident I.Karimovning O'zbekiston Respublikasi Oliy majlisining 14-sessiyasidagi nutqi), Xalq so'zi, 2004 yil 30 aprel;
7. Karimov I.A. 11 tomlik asarlar to'plami multimediasini. Toshkent 2004 yil;
8. Karimov I.A. Rahbar, etakchi o'zi yonib, o'zgalarni ham yondirib yashashi kerak. Xalq so'zi, 2002, 22 fevral.
9. Karimov. I.A O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqorolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy e'lonlari (O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 9-sessiyasidaso'zlagan nutqi), – Xalq so'zi, 30 avgust 2002.
10. Karimov I.A. Qonunga hurmat, qonunga itoat – hayotimiz mezonini bo'lsin- Xalq so'zi, 9-dekabr 2001. 1-2-betlar.
11. Karimov I.A. «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot – pirovard maqsadimiz». T.8 –T.: O'zbekiston, 2000.

12. Karimov I.A. Milliy istiqlol mafkurasi – xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. –T.; O'zbekiston, 2000.
13. Karimov I.A. Olloh qalbimizda, yuragimizda. –T.: O'zbekiston 1999.
14. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. –T.: O'zbekiston 1999.
15. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. T.: O'zbekiston, 1999; 7-jild.
16. Karimov I.A. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni-xalq, millatni-millat qilishga xizmat etsin. –T.: O'zbekiston, 1998.
17. Karimov I.A. Adolat, vatan va xalq manfaati har narsadan ulug'. – T.: O'zbekiston, 1998.
18. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. Ma'rifat, 1998, 29 avgust.
19. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. Muloqot, 1998, 5-son.
20. Karimov I.A. Ma'naviy yuksalish yo'lida. –T.: O'zbekiston 1998.
21. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. –T.: O'zbekiston 1998.
22. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. –T.: O'zbekiston 1997.
23. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xafsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. –T.: O'zbekiston 1997.
24. Karimov I.A. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. – T.: O'zbekiston 1992.

3.

1. Falsafa asoslari. –T.: O'zbekiston; 2005.
2. Falsafa. Qomusiy lug'at. –T.: Sharq; 2004.
3. Falsafa. O'quv qo'llanma. –T., Sharq 1999.
4. Falsafa. Ma'ruzalar matni. –T. O'zMU, 2000.
5. N.Mamatov, V.Igoshin. Filosofiya. O'quv qo'llanma. –T.: TMI, 2004.
6. N.Mamatov, J.Abduxoliqov, M.Qahhorova. Mantiq (o'quv qo'llanma), Toshkent 2004y.
7. Raximov I. Mantiq. –T. 1995.
8. Uprajneniya po logike. –M. 1990.
9. Xayrullaev M.M., Haqberdiev M. Mantiq. –T. 1993.
10. Sharipov M. Mantiq (Ma'ruzalar matni). –T. 2000.
11. Abdulla Sher. Axloqshunoslik: Ma'ruzalar matni. –T.: 2004.
12. S.Yo'ldoshev va boshq. Yangi va eng yangi davr G'arbiy Evropa falsafasi. T-O'zMU; 2004y.
13. Umarov E. Estetika. –T. 1995.
14. Gunnar Skirbekk, Nils Gile. Falsafa tarixi. T-; 2002y.
15. Kamolova S., Fayzixo'jaeva D. Mantiq. –T. 1993.
16. Valiev B. Mantiq kursi bo'yicha amaliy mashg'ulotlar va metodik tavsiyalar. –T. 1992.
17. L.Mavlyanova, V.Igoshin Estetika (kurs lektsiy), Toshkent 2004y.
18. Mustaqillik: ilmiy, izohli, ommabop lug'at. –T.:Sharq 1999.
19. Islom entsiklopediyasi. –T.: MEROS; 2004

4.

1. Fayzullaev O. Nafs, jon va ruh. –T.: Akademiya, 2005
2. V.Alimov. Falsafa yohud fikrlash lazzati. –T.: FAN; 2001.
3. N.G'oyipov. Amir Temur davri ma'naviyati. –T.: FAN; 2001.
4. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tasavvuf haqida tasavvur. –T.: Cho'lpon; 2004.
5. Axmedov A. Muso al-Xorazmiy. –T.: MEROS; 1983.
6. Abu Hamid G'azzoliy. O'limni eslash kitobi. –T.:Cho'lpon; 2004.
7. Abu Hamid G'azzoliy. Ixyou ulumid din. –T.: Sharq; 2003.
8. Hayot falsafasi. –T.: Sharq; 2003.
9. A.Qodirov. Siyosat falsafasi. –T.: 2005.

10. S.Shermuhamedov. Falsafa va ijtimoiy taraqqiyot. –T.: FAN; 2005
11. A.Avloniy. Turkiy guliston yohud ahloq. –T.: O’qituvchi; 1992.
12. Abu Homid G’azzoliy. Mukoshafat-ul qulub. T-; 2002y.
13. Al-Buxoriy. Hadislar I-IV tomlar. –T.: Meros 1990-1992.
14. Barkamol avlod orzusi. –T.:Sharq 1998.
15. Beruniy Abu Rayxon. Tanlangan asarlar: T. 1. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. –T: Fan 1968.
16. Jumaboev Y. O’zbekistonda falsafa va axloqiy fikrlar taraqqiyoti tarixidan. –T.: O’qituvchi 1997.
17. Choriev A. Inson falsafasi. –T.: FAN; 2002
18. Iskandarov B. Tasavvuf falsafasi. –T.: 1995.
19. Kaykovus. Qobusnoma. -.T: O’qituvchi 1996.
20. Mo’minov I.M. Amir Temurning O’rta Osiyo tarixida tutgan o’rni va roli. –T.: Fan, 1993.
21. Mo’minov I.M. O’zbekiston ijtimoiy-falsafiy tafakkuri tarixidan. –T.: Fan 1994.
22. A.Kamyu. Begona. T-; 1995y.
23. Sulaymanova F. Sharq va G’arb. –T.:, 1997.
24. Temur tuzuklari. –T.: Meros, 1991.
25. Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T., Ibn Sino, 1997.
26. N.Mamatov, O.Jumaeu Fuqarolik jamiyatini qaror toptirishning muhim omili. Toshkent 2004y.
27. Qur’oni Karim. –T.: Cho’lpon, 1992.
28. Xayrullaev M. Uyg’onish davri va Sharq mutafakkirlari. –T.: O’zbekiston, 1991.
29. Shayxova X., Nazarov Q. Umuminsoniy qadriyatlar va ma’naviy kamolot. –T.: O’zbekiston,1992.

5.

1. Xonazarov Q. O’zbek falsafasi bormi? “Muloqot” jurnali 2001, 3-son.
2. O’.Hoshimov. Globallashuv va milliy qadriyatlar. - «Xalq so’zi» - 2004 yil, 21 avgust.
3. Azamat Ziyu. Milliy tuzugimiz. – «Fidokor», 2004 yil, 24 avgust.
4. Boltaev M.N. Xo’ja Abduxoliq G’ijduvoniyy – Insondo’st hakim, rif’at shayx. –Buxoro.: 1993.

5. Normat N. Kamoliddin Behzod. “Tafakkur” jurnali, 2005 yil, 4-son.
6. Yo’ldosh Q. O’zganing ruhini anglash yo’li. “Tafakkur” jurnali, 2005 yil, 4-son.
7. Erkaev A. Tafakkur erkinligi. “Tafakkur” jurnali, 2005 yil, 4-son.
8. Olimov M. Go’zallik saltanati. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 4-son.
9. Hamroev F. “Ochiq kaft” hikmati. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 4-son.
10. Sulstonova A. Ma’naviy-ahloqiy vorislik. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 4-son.
11. Qobilniyozova G. Qallda inson manzarasi. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 4-son.
12. Haqqul I. Ustod. “Tafakkur” jurnali, 2003 yil, 4-son.
13. Komilov N. Hikmat va ibrat dostoni. “Tafakkur” jurnali, 2003 yil, 4-son.
14. Abdullaeva N. Gazeta estetikasi. “Tafakkur” jurnali, 2003 yil, 4-son.
15. To’xtarov I. “Kopernikona to’ntarish” yoxud Kant kashfiyotining siri. “Tafakkur” jurnali, 2003 yil, 2-son.
16. Bekmurodov M., Quronov M. Bunyodkor kuch. “Tafakkur” jurnali, 2003 yil, 3-son.
17. Zokir B. Globallashuv ziddiyatlari. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 1-son.
18. Zokir B. Ilm va g’ayriilm. “Tafakkur” jurnali, 2003 yil, 4-son.
19. Erkaev A. Tafakkur erkinligi. “Tafakkur” jurnali, 2005 yil, 4-son.
20. Erkaev A. Tafakkur erkinligi mezonlari. “Tafakkur” jurnali, 2006 yil, 1-son.
21. Sher A. Kelmagu ketmoqdin ne ekan maqsad? “Tafakkur” jurnali, 2006 yil, 1-son.
22. Abdullaeva Ya. E’tiqodga huruj. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 2-son.
23. Eshbek T. Tafakkur maydoni. “Tafakkur” jurnali, 2004 yil, 3-son.